

Х м а р ы
н а д
Б а щ ь к а ў щ ч ы н а й

Да чытача

Апавяданыні гэтыя радзіліся не адразу: я пісаў іх некалькі год. Зразумела, гэта не азначае, што я сядзеў над імі гадамі, пісаў і пісаў. Я кажу, пісаў некалькі год -- гэта значыць, думаў над імі, не забываў пра іх ні пры якіх абставінах. Бывала, кладу шынгэльсы і прыбіваю іх цвікамі; раптам зьяўляеща цікавая думка, вобраз, пасаж... Але не пра маю працу над шынгельсамі, а пра апавяданыні. Кладу на момант малаток і хуценька запісваю гэтую думку, вобраз, пасаж... Потым засоўваю гэтую картку ў кішэню, каб не забыць. А што рабіць, калі бракуе часу? У Амэрыцы «time - money, money -- time».

Едуchy дахаты, усё яшчэ думаю пра запісы. Урэшце ў вольную хвіліну распраўляюся зь імі... Памятаю, так зъявіўся вобраз цёткі Магды. І памучыўся-ж я над ім! Фабула дазваляла пісаць аповесыць, але я ведаў, часу для аповесыці бракуе -- чакае малаток, а не пяро...

Але ў другім выпадку, у «Меры гвалту» (у другім выданыні «На межах»), памятаю, зъявіўся Матузок у маіх думках маланкава й з гатовым характарам. «Ганна, сякеру!» Нікога ён не засек, праўда, толькі сам сябе намучыў... Я лічу гэтае апавяданыне, кароненкае да мінімуму, найбольш удалым з маіх усіх, і я хачу сказашь, што характар можна ствараць ня толькі на вялікім матар'яле.

Але вось «Партыйны таварыш» памучыў мяне. Не ўдаваўся. І не адзін шынгэльс быў выкінуты ў съмецьце, пакуль я дайшоў зь ім да ладу...

Такім чынам, праца для хлеба штодзённага і творчасць? Мне здаеша, яны спалучающа ў найбольш удалы й цікавы спосаб стварашь сапраўды мастацкія, зразумела, кароткія літаратурныя рэчы -- цікавы твор можа быць толькі тады, калі ў ім адбіта жывое жыццё...

Цікава паслушаць і нашых пісьменнікаў і крытыкаў у гэтай справе. Як-жа доўга я працаваў над «Дзесяццю апавяданнямі»!¹ Годы, сябры!

Аўтар

¹ Мікола Цэлеш. Дзесяць апавяданняў. Выданыне аўтара. Нью-Ёрк, 1965, 95 б.

Хмары над Бацькаўшчынай

-- На гэты раз паедзэм на Палесьсе да Ігната, -- сказаў мой кампаньён. -- Ты ўбачыш, якая там раскоша для палаўнічага і які спэц у гэтай справе сам Ігнат!

-- А ці ты папярэдзіў яго, што прыедзем?

-- А як-жа? І атрымаў адказ: «Чакаем! Сена мяккае, мурожнае, спаць на ім, як на пярыне. А качкі -- над галавой кракаюць...»

Цяжка сапучы, паравік загамаваў рух і спыніўся на паўстанку. Ігната мы ўбачылі на пустым прывакзальным пляцы. Ён стаяў з пугай у руках каля сваёй хурманкі, пазіраючы на вагоны. Убачыўши нас, кінуўся на сустрач, каб дапамагчы цягнуць перагружаныя набоямі й харчамі торбы.

-- Ці ёмка было ехань? -- пытаўся.

-- А нічога! Толькі дужа несна было!

-- Ну, дык-жа ў добры час! -- зірнуў на Лорда. -- Якраз выжла? А дуплякоў і цецярукоў -- няма веры колькі!.. -- асыцярожна паклаў далонь на лысую галаву сабакі. -- Лорд! А што гэта -- Лорд?

-- На ангельскай мове -- то вялікі пан.

-- Гмм... Сабакам гэта не пасуе, але от-жа выдумаюшь...

-- Ну, а як там наш Кандрат маеща? -- спытаў кампаньён пра другога мрыйніка, як іх клікалі ў вёсцы.

-- А што яму там?! Пакуль што роўна, як і ўсе мы...

-- Ён меркаваў за скуркі набыць новую стрэльбу, дык ці набыў?

-- Меўся-б набыць, бо скурак гэтых настраляў, колькі я, але Пекла (так Кандрат клікаў сваю жонку Пёклу) не дазволіла. Трэба, кажа, раней у гаспадарцы спраўнасць навесці, а потым ужо пра стрэльбы думаць. Сама аднесла скуркі ў крамку.

-- Відаць, добра вам паводзілася ў гэтую зіму?

-- А нічога сабе: пяць лісаў, зайцоў з паўсотні, трывоўкі, рысь, дзівіе норкі ды некалькі шашкоў.

Кампаньён усыміхаўся.

-- Мог-бы й ты набыць новую фузэю...

-- Дык-жа набыў-бы, каб ханеў! Але не патрабую, бо з гэтае не даю маху, хоць і старэнкая...

Хурманка кацілася па каліяістай і няроўнай дарозе.

-- Но, конік! Но, пайшоў! -- падганяў Ігнат. Конік быў невялікі, трывухаценкі, але цегавіты. І ўсякі раз, калі ён борзда пускаўся наперад, Ігнат паварочваўся тварам да нас і казаў:

-- Нашы літоўскія конікі хоць і маленкія на выгляд, але працавітыя... Нішто сабе конікі!

Прабубнелі па нейкім драўляным мосыціку цераз невялікую рэчку, і дарога пайшла па мяккай вясёлай лугавінцы, што цягнулася ўздоўж зарослай чаратамі і аірам гэтай рэчкі.

-- Праедзэм тутака крыху нацянькі, -- растлумачыў Ігнат, пакручваючы пугай над крупам каня.

Там-сям рэчка срэбрам паблісквала з-за густой зелянізы раслін. Ад подыху ветру чароты ківаліся то ўлеву, то ўправа. На заваротах утвараліся затокі, і на аднай зь іх мы заўважылі чародку цыранкоў. Лорд пацягнуў носам паветра

і, скочыўши з хурманкі, шпарка панёсься да іх. Не дабегши мэтраў зь дзесяць, раптам спыніўся як укананы. Качкі паднялі галоўкі й глядзелі на яго. І як толькі ён пасунуўся чутачку да іх, стромка ўзыняліся ўгару й закружылі над алешишкам, выглядаючы небясыпеку.

-- Эх, -- уздыхнуў Ігнат, -- выйгада ім тутака! Потым, крыху падумаўши: -- А Кандрат тамака ўжо мрые, чакаючы! Панаўхтаваў набояў! Наплёт лашчяў!

-- Рыбак рыбку пячэ, а паляўнічы лапці пляце, -- прамовіў кампаньён.

-- Яно, можа, і так, але-ж мы з Кандратам і рыбакі ѹ паляўнічыя адначасна.

* * *

Саламяныя стрэхі вёскі Клетні выскачылі з-за алешишку нечакана. Цяпер мы ехалі па вузкай палявой дарожцы. З абодвух бакоў яе беглі ўдалеч шнуры палосак, там-сям ужо ўзаратыя.

-- Папар наш! -- растлумачыў Ігнат.

На адным з шнуроў ляжалі кучкі неразьбітага гною. Ад яго моцна пахла хлевам. Конік Ігнатаў раптам павярнуў на гэты шнур.

-- Пазнаў?!? -- выклікнуў Ігнат і съцебануў каня пугай, паварочваючы яго зноў на дарогу.

-- За што-ж ты яго! Належыць узнагародзіць аўсом, а ты пугай яго!?

-- Пасыпешча з аўсом!

Уехалі ў вёску. Вуліца бегла па скацістым узгорку, паўз рэчкі. Па адным ейным баку, тым, што да рэчкі, будоў ніякіх ня было -- толькі там-сям азяроды, частакол

агародзікаў ды яблынкі й дулі... Птыч дугой абгінала вёску й зялёнymі пожнямі глыбака ўразалася ў палі. Берагі ейныя хаваліся ў гушчарох лазняку й альшэўніку. Насупраць вёскі, паміж іх, сноўдалася бялявая посташь чалавека зь сеткай-тапухай на доўгім кі.

-- Кандрат ужо абмацвае сваёй снасьцю віры, -- зазначыў Ігнат, паказваючы пугаўём у той бок, -- на вячэру, значыць, будзе юшка...

Ігнатава хата стаяла на высокім мейсцы, каля самай вады, двумя вокнамі на паўдня, а двумя -- на ўсход. Каля яе ляжаў перакулены човен, а ў падстрэшшу тырчэла два вяслы. На плоце сушыліся: трывубіша, лыковыя лапі з анучамі й шэрыя нагавіцы, запэнканыя водарасьцямі; відаць было, што гаспадар яшчэ нядайна карыстаўся ўсім гэтым... Гаспадарчыя будынкі былі зьбітые так-сяк з дробнага яловага лесу; толькі хата была збудаваная з добрага сосновага бярвення. На двары, каля сівірна, сохлі ў скіртах пашчапаныя дровы й ляжалі яшчэ не папілаваныя бярозавыя й кляновыя катлякі...

Нас спаткала Ігнатава жонка, крыху, можа, маладзейшая за Ігната. Была чарнявая, зь цёмна-васільковымі, нібы крыху засмучонымі, вачмі й вельмі прывабнымі рысамі твару.

-- Ну, Марынка, прымай гасыцей! -- звярнуўся да яе ласкава Ігнат, вешаючы на крук шапку.

-- У добры-ж час! Якраз качак гэтых, як гразі! Але заходзьце-ж, заходзьце далей! -- прамовіла, крыху як-бы нарасьпей, гаспадыня, папраўляючы валасы.

Падлога ў съятліцы была вымыта аж да бліску і пачярушана аірам, ад якога ішоў монны пах валяр'яны. Павесілі торбы на крукі, а стрэльбы паставілі ў кут.

-- Горача сёньня траха, -- прамовіла Марына, пазіраючы на нас зь вясёлай усьмешкай. -- Пайду квасу вам хлебнага й студзёнага папішь прынясусь...

Узяла з паліцы вялікі гарлач і выйшла. Хутка вярнулася з квасам. У гэтых час за вакном мільганула высокая постаць Кандрата, які ня ішоў, а амаль бег. Рыпнулі дзъверы, і ён паўстаў перад намі. Быў мокры аж да паловы. У руцэ трymаў на лазіне два шчупакі, хунтаў на пяць кожны.

-- А-а, каб на яго ліха, -- адзін выкруціўся усё-ткі з тантухі -- пераскочыў цераз край! Ды якраз і большы...

-- Дык ты вазьмі сабе аднаго! -- скамандаваў Ігнат.

-- У мяне тамака ё... Ну, і тым часам бывайце, у мяне там пільная справа...

-- Пачакай Кандрат! -- паклікаў яго кампаньён.

Зыняў з крука торбу, дастаў зь яе бутэльку з зуброўкай і паліянічную складаную чарку. Паставіў чарку на найбольшую мерку -- прыблізна з паўкватэркі -- і наліў у яе агністай вадкасці.

-- На, сагрэйся, Кандрат!

Не маргнуўшы вокам, Кандрат перакуліў яе. Выщер рукавом вусы.

-- Уга, па жылах пацякла! Ну, цяперака дык сапраўды сагрэюся!..

І скочыў за дзъверы.

-- Пэўна, жэрліцы там паставіў нанач, -- зазначыў Ігнат.

Пасьля вячэры выйшлі з хаты й паселі на непапілаваных катлякох, у тым ліку й Марына. Кандрат далучыўся крыху

пазней. Прысутнасьць сярод нас гэтай простай, але прыемнай жанчыны неяк узбуджала й натхняла на шчырую гамонку. Прычынялася да гэтага, пэўна, і палеская ноч, ціхая, парная, таямнічая, -- ноч, калі не хацелася класыція ў пасыцель, калі ўся істота імкненча да таварыства, да гутаркі, да мараў...

На Птычы час ад часу плёскаў шчупак, нейдзе ў чаротах гудзеў бугай, выбухалі трывожным крыкам на выгарах сплоханыя лісам ці ваўком крыжны...

Парушыў маўчаныне Ігнат.

-- Скажыше, ці праўда гэта, што наш беларускі ўрад у Менску ўвесь чыста заарыштаваны за тое, што пераводзіў вёскі на пяштваркі й хутары й што прадаваў сялянам пансскую зямлю? І ці праўда таксама, што хутка пачнеша вялікі згон да кагалу? Кажуць, што аб гэтым з Масквы прыйшла пастанова. Вы людзі мястовыя, адукаваныя, дык-жа мусіце ведаць усё...

Вельмі не хацелася пісаць прыемны адпачынак гутаркамі на палітычныя тэмы, і тым ня менш вымушаны былі неяк задаволіць нашых так ветлівых гаспадароў.

-- Пра арышты ёсьць нейкая гаворка, але не ўсяго беларускага ўраду, а толькі некаторых ягоных сяброў, прынамсі наркома земляробства...

-- Завошта-ж яго арыштоўваць, калі ён рабіў дабро для народу! І рэвалюцыя-ж была ўзыятая для добра народу!

-- Народу ён дагадзіў добра, але, мабыць, не дагадзіў некаторым вышэйшым за яго...

-- Гэта, значыць, у Маскве?! Дык-жа вось у гэтым і ўвесь цывік: што Маскве да нас?

-- Рацыя! Але Масква ня толькі на карку нашым, але й на карку іншых, а зрабішь нічога ня можам...

-- Ну, а наконт таго згону ў кагал? -- уставіў Кандрат.

-- Тут яшчэ нічога выразнага няма... Пастанова гаворыць толькі: гаспадаркі вашэцяў зъяднаць у адну гаспадарку... А як яно там укладзеца, яшчэ рана гутарыць...

-- Зъяднаць?! Гэта значыць: ня кіем, дык палкай! -- выклікнулі разам Ігнат з Кандратам. -- Але для чаго гэта мае быць рабіцца?

-- Людзі жывуць няроўна: адзін бедны, другі багаты -- хочуць зрабіць усіх роўнымі...

Ігнат зарагатаў.

-- Кажуць, некалі жыў дуркаваты цар, а мо' кароль, дык ён дужа хацеў, каб у ягоным царсыцье -- ші ў каралеўстве -- людзі выглідалі, як па шнуру, роўныя. Дык ён зрабіў ложак на свайму росту і загадаў пераймаць усіх на дарозе й класыці на гэты ложак. Хто быў карацейшы, дык таму выцягвалі ногі, а хто даўжэйшы, дык таму адсякалі... Дык вось і нас цяперака кладуць на гэны ложак...

-- Старажытнае паданыне аб Пракрустовым ложку! -- зазначыў мой кампаньён.

-- Старажытнае, але добра паказвае, што цяперака хочуць рабіць із намі...

-- Яшчэ рана казаць, як яно будзе выглядаць.

Кампаньён зірнуў на Ігната.

-- Хачу, каб вы мяне не залічалі ў стопрацэнтнага абаронцу гэтай новай выдумкі, -- прамовіў. -- Я гэтакі-ж прыхільнік яе, як і вы самі, і калі што-небудзь съзвярджаю, дык толькі з чужых слоў: «усё гэта робіща ў імя будучыні...»

-- Гэтага дык мы зусім ня можам уцяміць! -- заўважыў Ігнат. -- Як гэта ў імя будучыні? Усё павінна рабіца і рабіца для людзей, а не для нейкай няведамай будучыні, бо мы ня можам ведаць, якая будзе тая будучыня й чаго людзі, якія будуть тады жышь, захочуць!.. Хай самі яны думаюць пра сваё жышыё!

Тут умішалася Марына.

-- На мой бабскі разум, няма сэнсу ламаць галаву над будучынай будучых людзей: от, царскія генералы думалі зрабіць прыгожую будучыню для сваіх нашчадкаў, пачаўшы астатнюю вайну, а бачыце, што з гэтага выйшла?!

-- Клутні й няшчасны, кажуць, -- уставіў Кандрат, -- дык вось яны тады й зачнуцца, як згоняць усіх у кагал; а шчасыце й няшчасыце, дык яно ў кожнага на свой лад...

-- Але чаму яны цягнуць нас гвалтам да гэтага шчасыця?! Забыліся, хіба, пра мудрую прыказку нашых дзядоў ды прадзедаў, што шчасльвым насільна ня станеш! Хай бы сабе йшлі да гэтага кагалу тыя, хто хоча!..

* * *

На сене мы яшчэ доўга гутарылі на гэту тэму.

-- Калі й сюды дайшлі чуткі пра Прышчэпава, дык яго, пэўне, ня толькі скінулі з пасады наркома, але й пасадзілі ў «кутузку...»

-- А мы сядзім от там і нічога ня ведаем...

Памаўчалі. Потым зноў:

-- Выщерабяць нас нанава, як у 1863! Прышчэпава ніяк нельга залічыць у ворагі народу -- ён патрыёта й не абы-які! -- адукаваны, паезьдзіўшы па Эўропе, нагледзіўшыся на сельскую гаспадарку ў Даніі, шмат чаго перадумаўшы...

Ягоная зямельная палітыка ў стасунку да нашых умоў вельмі ўдалая -- зірнем на тых, хто прыняў яе. Пачалося зусім іншае жыцьцё!

-- Дык, кажаш, выщерабяць?

-- А ты што, ня бачыш і ня чуеш? «... Адсячы галаву нацдэмаўскай гадзіне...» Заклік: выбіць нашу інтэлігэнцыю, пакінуць народ без кіраўнікоў...

-- Спалохаліся росту?

-- Можа быць! А ведаеш, колькі яе было выщераблена ў шэсцьдзесят трэцім? Толькі пакараных съмерцию, узятых «пад ногаць», як яны кажуць, гэта значыць, усыягнутых на шыбеніцы й расстряляных, па афішайных звестках, цераз суды было каля паўтары сотні. А колькі іх расстряляна й павешана на мейсцы, бяз жадных судоў? Ды загінула ў сасланыні? Сібір была перапоўнена нашымі паўстанцамі, гэтага не адмаўлялі нават гэтакія русофілы, хоць і не расейцы, як Хведар Дастаеўскі... Усіх пакараных было каля пяцідзесяці тысяч, і ўсе яны маладыя людзі: студэнты, гімназыстыя, ахвіцеры... Сунуща хмары на нашу Бацькаўшчыну!

-- Але гэта ім некалі адрыгнецца, калі яны паспрабуюць гэтак зрабіць, як адрыгнуўся ім шэсцьдзесят трэці ў дзевяцьсот пятym ды шостым і ў дзевяцьсот сямнаццатым ды вясмянаццятым...

Кампаньён цяжка ўздыхнуў.

-- Страшна жыць! Так, страшна!

* * *

Нітку салодкага ранішняга сну перарвала пастухова труба.

-- Ту-ту-ту-ту! Выганяй!

Успомнілася зь дзісячых год: «Пастух трубоў -- штаны згубіў, дзеўкі ішлі -- штаны знайшлі!»

І ў гэты-ж мамэнт рыпнулі вароты ў стадоле. Ігнат крыкнуў:

-- Пара ўставаць! Качкі ўжо кружаць над галавой.

Мурожнае мяккае сена съпесыціла за ноч цела, і ўставаць ніяк не хацелася. Прыйскухаліся: качкі, праўда, шыбуюць над дахам! Падхапліся й пачалі спаўзаць зь сена. Марына ўжо падаіла карову й разьвешвала на плоце толькі што выкарыстаную даёнку й цадзілку. Была босая. Аголеная да калені ногі ружавелі ў промнях ранішняга сонца.

-- Добрай раніцы! -- прывіталіся.

-- А раніца, праўда, добрая, ядраная! -- адказала. -- Зірніце на дыямэнты расы, што рассыпаліся па кусту бэзу!

Кампаньён зірнуў на мяне, быццам-бы пытаючы: «Ну, ці чакаў ты такіх пэрлаў ад простай вясковай бабіны?»

Вышерла хварухом рукі й з той-жа бадзёрай ветлівасцю прапанавала:

-- Зайдзішэ ў хату выпіць па кубку сырадою.

Праз паўгадзіны выйшлі на съежку цераз агарод. Моцна пахлі каноплі. Ішлі ў кірунку да рэчкі, зьбіваючы нагамі расу зь лістоў буракоў і бручкі. У канцы агароду, калі зыдзічэлай дулі, таптаўся Кандрат.

-- Позыненька вы съпіцё! -- прамовіў, калі падышлі да яго. -- Я думаў, што вы ўжо й да паўдня будзеце спаць.

-- Управімся! -- коратка зазначыў Ігнат. -- Нашы застануша нашымі, не паляцяць!

Над чаратамі віселі воблакі туману. Там-сям чарнелі сілуэты стагоў. Сена ляжала і ў копах, ад яго пахла

размайтымі пархумамі траў. Лорд, які пругка мільгаў перад намі, раптам насыцярожана прыпыніўся. Мы рассыпаліся, ланцужком абхопліваючы выгарыну. Лорд зірнуў на нас разумнымі вачыма і рушыў дробнымі крокамі наперад. Падвёўшы нас да выгарыны, зноў стаў, унікліва пазіраючы на чарот. Ляскаў зубамі й шіхутка папіскваў, час ад часу пазіраючы на нас, ці дазваляем мы яму рушыща далей. Тонкі хвост ягоны алавіком выпрастаўся й дрыгжэў. Я папхнуў каленам сабаку наперад. І ў той-ж амэнт з-пад самага ягонага носу выпырнула качка, напаўняючы паветра трывожным крыкам. Нашы стрэльбы па інэрцый апынуліся на лініі стрэлу, але Ігнат пасыпеў папярэдзіш:

-- Старка! Малых пахавала, а сама для адводу вачэй узынялася...

Скіраваліся да наступнай выгарыны. Лорд прарабіў той самы манэўр, што й раней: раз і два напружыста мільгануў перад намі й спыніўся, уцягнуў носам паветра, асьцярожнымі крокамі падвёў нас да выгарыны й застыў на мейсцы. Чарот перад намі закалыхаўся, як бышам пад ім забушавала вада, і з-пад яго пачаў вырываща мацёры качур.

-- Пільнуй! -- крыкнуў на гэты раз Ігнат.

Мой стрэл быў першы -- качур ані варухнуўся, лящеў далей. Не затрымаў яго й стрэл кампаньёна. Тады Кандрат спакойна ўзыняў сваю паядынку, добра прыклаўся й стрэліў. Качур перавярнуўся пузам угару й шлённуўся на ваду. Але Лорд усё яшчэ стаяў на мейсцы ў мёртвай стойцы, скіраваўшы вочы ў чараты выгарыны.

-- Пэўна, не адзін ён тут, -- заўважыў Кандрат, пасыпешна заганяючы новы набой у сваю паядынку.

-- Пільнуй! -- зноў пачуўся Ігнатаў крик.

З густымі пырскамі вады й з амаль заглушаочым усё наўкола крыкам і лапатаньнем крылаў вырвалася з чаратоў цэлай чарада крыжнаў, прыгожа паблісваючы ў промнях сонца зырка зялёнымі й белымі пёрамі. Першым стрэліў зноў я й таксама хібіў, бо дужа хваливаўся. Ігнат дубальтам зваліў дзъве, але Кандрат на гэты раз хібіў.

-- Трэба было цэліць крыху ніжэй, а ты пусыціў набой у неба, -- зганіў яго Ігнат.

-- Ну, пабачым, куды ты будзеш пускаць свой набой!

-- Ды куды? У качку, а ня ў неба...

Падышлі да новае вялікае выгарыны, суцэльна зарослай аірам, пухоўнікам, чаротам, а там, дзе крыху віднелася дно, асакой.

-- Тутака іхнае царства-гаспадарства! -- зазначыў Ігнат. -

- Але і ўтапіша можна...

І праўда, мох пад нагамі гушкаўся, і перад вачмі вырасталі гузы -- гэта вада, націснутая нашымі нагамі, пампавалася пад мохам у другое мейсца наперадзе нас, уздымаючы ўгару гэтыя гузы. Качкі (і ўсё буйнейшых гатункаў) выляталі з чаратоў амаль памінутна, некаторыя з іх комам зноў падалі на ваду паслья нашых стрэлаў, іншыя перапалохана зьнікалі ўдалечыні.

Торбы нашы моцна абцяжарвалі плечы -- пара было-б ужо й спыніць страляніну, але новае «пільнуй!» заахвочвала нас яшчэ пастраліць крыху. Урэшце па вялізным качуру схібіў і Ігнат.

-- Трэба было-б браць крыху вышэй, а ты пусыціў набой у чараты, -- зганіў яго, у сваю чаргу, Кандрат.

Ігнат незадаволена зірнуў на яго, але прамовіў лагодна:

-- Стаміўся, пэўна! Пара ўжо спыніць гэта!

Падыходзячы да вёскі, Кандрат смачна лыкнуў языком.

-- Вось цяпер з ахвотай пап'ём і студзёненькага кваску...

-- Дык-жа ідзі, вынесі гарлач на двор!

Кандрат пайшоў у хату, а мы паселі на груду бярвення, што ляжала каля сцяны сьвірна. Кандратава гаспадарка мала чым розынілася ад Ігнатавай: такі самы човен, перавернуты ўгару дном; на плоце сетка-тантуха; такія-сякія гаспадарчыя будынкі, крыху, праўда, больш занядбаныя, чым Ігнатавы; хата з падгніўшым вянцом... Але хлебны квас ягоны быў найвыдатнейшы: Пекла ягоная, відаць, была спраўнай гаспадыніяй...

* * *

Гады цераз два нам зноў захацелася пабываць на Птычы. Напісалі Ігнату, каб прыехаў па нас да чыгункі. Аднак адказу ад яго ня было. Гэта нас моцна зьдзівіла: Ігнат заўсёды вылучаўся рупнасцю й акуратнасцю. Доўга разважалі: ехаць ці ня ехаць? Калі паедзем поездам, а Ігнат нас на станцыі з канём не спаткае, дабраша да яго будзе вельмі цяжка. Усё-ж паехалі. Ігнат ня прыехаў. Гэта было адразу-ж відань, бо ён звычайна становіўся із сваёй хурманкай на відным месцы каля станцыі. На гэты раз тут ня было аніводнае хурманкі...

-- Што цяпер рабіш?

Да Клетні -- трышаць кілёмэтраў! З такой цяжкой паклажай, якая заўсёды бярэшца паляўнічымі на два дні палявання, нечага было й думашь ісьці пехатою. Ды якімі мы будзем паслья гэтакай цяжкой маршыроўкі?! І вяртаща назад, ня выпусціўшы аніводнага набою, было таксама дзікім. Селі на лаўку каля станцыйнага будынку, чакаючы на

які-небудзь выпадак. За сыпной было адчыненае вакно тэлеграфнай канторы. Час ад часу званіў тэлефон, стукаў аппарат і чулася нейчая гамонка. І раптам у вакно прасунулася галава, ужо пальцелая.

-- Мрыйнікі? -- спытала. -- На паляванье да Клетні дабіраецца? Я таксама з такіх, але якраз вышла дзяжурства. А заўтра там будзе цэлая кананада!..

-- Ды вось-жа, ня прыехала па нас хурманка, і цяпер ня ведаем, што рабіць.

-- Цяжка, праўда, -- прамовіла галава. -- Знайсьці цяпер хурманку амаль немагчыма з тae прычыны, што кожны стараеща збышь каня, калі мае яго, бо дужа вялікія й падатак і цягla... -- потым раптам: -- Хаця пачакайце! Можа, яшчэ ўладзіца: звярніцца вунь у тую хату зъялёнімі вакянішамі -- ён балагол і, здаецца, учора прывёў каня. Завуць гэтага балагола Шаэм.

Мы падзякавалі галаве.

-- Ну, дык ні пяра ні пуха!

Шая выглядаў на чалавека гадоў пад пяцьдзесят. Меў, відашь, кучу дзяшней, бо ў хаце было ўсё перавернута ўверх дном. Мы запыталіся, ці можа ён даставіць нас да Клетні.

-- Чаму я мушу дастаўляць вас да Клетні, хіба я адзін толькі тут, хто можа даставіць вас да Клетні?

-- Але толькі вы маецце каня?

-- Толькі я маю каня?! Кожны можа мець каня! -- потым, зірнуўшы на нашы стрэльбы й на сабаку. -- Вы стралыцы?

-- Вы-ж бачыце?!

Шая задумаўся. Можна было зразумець: падлічвае, колькі можна зарабіць на гэтым падарожжы.

-- Ну, я мог-бы даставіць вас да Клетні, але гэта будзе вам шмат каштаваць...

І заламаў такую цану, за якую Ігнат мог-бы прыехаць па нас два разы.

Доўга таргаваліся, урэшце ён крыху спусьціў, мы набавілі. Цераз хвілін дзесяць конь быў запрэжаны.

-- Ну, то можам ехаць! -- сказаў Шая.

Калі мы ўбачылі ягонага каня, дык у нас аднала ахвота ехаць: адны толькі рэбры ды скура!

-- Шая, як ты можаш пускацца ў дарогу на такой шкапе?

-- На такой шкапе?! Я купіў гэтага каня толькі тыдзень таму часу! І ведаецце, колькі я заплаціў, -- адзін сзыорак! Каб я так здароў быў, што гэта праўда! Але чаму вы думаецце, што гэта няважны конь? Вельмі добры конь! Паглядзішэ ў зубы: яму толькі пяць год!

-- За сзыорак купіў каня, ды такога маладога!

-- Так, за сзыорак, каб я так здароў быў! Вы там замкнуліся ў сваіх мурох і нічога ня бачыше й ня ведаене... Гаспадары шяперака праганяюць з двара сваіх коней. А чаму? Падумайце самі...

Праехалі кілемэтраў зь пяць, і конь ішоў сапраўды добра, прымаючы пад увагу ягоны выгляд.

-- Нядрэнны конь! -- зазначыў урэшце кампаньён.

Шая выклікнуў:

-- Ну, што я вам казаў? І гэта толькі за адзін сзыорак! Але сзыорак быў таксама добры: сем рублёў заплаціў у Менску пяць год таму назад...

Шая крыху памаўчаў.

-- Каб я так здароў быў, цяпер можна ўзяць добра га
каня за капейку.

-- Так дрэнна?

-- Я не кажу -- дрэнна! Можа, яно будзе й добра? Але
цяпер: бяры, гаспадар, на тыдзень хлеба ў торбу і едзь на
шашу. А прыехаў з шашы, едзь у лес па дровы й вязі іх да
чыгункі за сорак кіламетраў. А потым ты мусіш даць два
разы на месяц хурманку для начальства... Каб я так здароў
быў: селянін гоне свайго каня з двара! Той чалавек, што
прадаў мне гэтага каня, кажа:

-- Шая, толькі ты можаш узяць гэтага каня, бо ты
балагол, а не гаспадар, табе ня трэба ехаць на шашу і ў лес
па дровы. Ты не адбываеш цягla. А мне шкода праганяць з
двара такога добра га каня.

Да вечара мы ўсё-ткі дабраліся да Ігната. Нас спаткала
Марына, але зусім ня так, як бывала: была быщам-бы
засаромленая, глядзела ў падлогу.

-- Што здарылася? -- спыталі.

-- Ат, ды нічога!

-- Вычуваенца нешта нядобрае?

-- У нядобры час прыехалі, -- адказала. -- Ну, але што-
ж, пайду паклічу Ігната, ён нейдзе на сяле.

Вярнулася хвілін цераз дзесяць, за ёй ішоў Ігнат.

-- А ўсё-ткі прыехалі? -- зьдзівіўся. -- Гэта ўжо ня
мырынікі, а цэлыя пакутнікі...

-- Кажыце лепей пра свае справы.

Ігнат адмахнуўся.

-- Няма чаго казаць: кладушь нас на той прахвостаў
ложак!

-- Пракрустаў, -- паправіў яго кампаньён, які любіў ува ўсім парадак.

-- Хай сабе на Пракрустаў.

-- Значыць, папісаліся ў калгас?

-- Што!? Ніколі! Калі гібець, дык лепей ужо вольным чалавекам...

Больш гаварыць ня было аб чым, і мы запыталі, ці можна будзе заначаваць.

-- А чаму не? Мейсца на сене хопіць, накасіў для каравёнкі.

-- А дзе-ж ваш конік?

-- Няма коніка! Няма!.. І паляўнічы білет атабралі: ня йдзеш у кагал -- ня можаш і паляваць! Стрэльбу хашел забраць таксама, але ў час схаваў.

Прадчувалі: паляванье будзе няўдалае -- занадта разгуляліся нэрвы. Ляжалі на сене доўга моўчкі. Нейдзе каля варот цвyrкаў казельчык. У багнах каля Птычы трубіў бугай...

-- От як яно закрушилася! -- з роспаччу прамовіў кампаньён. -- Ніколі ня думаў, што гэтакім тэмпамі і з гэтакім гвалтам над народам будзе яно рабіша!

-- Але азірніцеся, хто гэтым закручвае! Вясковыя люмпэны -- прадукт палітыкі 1861 году, якіх трохполка й пераспалосіца парабіла жабракамі...

--Але-ж партыя!?

-- А партыі гэта на руку, бо зайшлі ў съляпы завулак, а салодкі пірог улады нікому ня хочаша выпускаць із рук...

* * *

Ня ладзілася з паляваннем...

Змрочныя думкі дужа абняжарвалі съедамасыць. Выйшлі на грудок, дзе заўсёды адпачывалі. Селі на сухі мох пад тым-жа разгалістым дубам. Моўчкі пазіралі ў пахмурнае неба. Урэшце кампаньён, якому, відаць, карцела выліш сваю жоўць, зауважыў:

-- Аднаго не магу зразумець: Троцкага зрабілі ворагам і выкінулі за мяжу, а тэорыю ягоную прынялі? Гэта-ж ягоная прапанова: калектывізаваць сельскую гаспадарку! У мэту ўваходзіла атрыманьць поўны контроль над сельскім гаспадаром і выпампаваць ад яго ўсё, ператварыць яго ў пралетара; па сутнасці, гэта ёсьць прыхаваная хворма занявленыя сялянства. Ненавідзеў яго Троцкі, баяўся яго, не давяраў, бо меў зь ім шмат клопатаў у часы хатній вайны на Украіне, на Беларусі, на Тамбоўшчыне і ў Закаўказзі!..

-- Цёмная гэта справа з Троцкім! Адзін зь іх, хто разумеў вёску, гэта Бухарын: ён стаяў не наabdзіраныні селяніна, а на ягоным узбагачэныні, на падцягваныні бедняка да ўзроўню заможніка й навет урастаныні кулака ў сацыялізм...

-- Бухарын, здаенча, яшчэ не скапітуляваў?

-- Не заносіца на тое, каб ён выйграў: партыя зас্মечана, з аднаго боку, прыхільнікамі Троцкага, а з другога, -- кар'ерыстамі, эгацэнтрыкамі й, вобразна кажучы, проста «плескачамі», якія здольны толькі на адно: пляскаць у далоні кожнаму, хто прамаўляе з трывуны ЦК, якую-б ён бязглузьдзіцу не гаварыў... Троцкі вельмі добра разумеў, што па дзесяні гадох панаваныя партыі німа каго ўжо большabdзіраць, -- гэта зусім правідлова! Але і ён не ханеў выпускаць пірог улады із рук...

Пачаўся невялікі, але густы й няпрыемны дождж. Неба стала мутным і студёным. Нейдзе ў ім ляцелі на паўдня журавы.

-- Пакідаюшь ужо башкаўшчыну нашы ганаровыя птахі!
Каб я мог ляцець зь імі!

Потым, падумаўшы:

-- Можна лічыць паляванье скончаным! І ня толькі на сённяня, але наагул: цераз два-тры гады пасъля калектывізацыі галодныя людзі натоўпам пойдуть да рэчак і вазёраў, на лугі ў лісіны і вынішчаць усё жывое, чым можна напахаць страўнік; можна насмараваць нашы стрэльбы і схаваць іх надалей, чакаючы на лепшыя часы...

-- Але ці прыйдущь гэтыя лепшыя часы?

Кампаньён паціснуў плячыма.

Вярнуліся да Ігната падзякаваць за начлег. Ён сядзеў на калодах у двары і ладзіў свою рыбацкую снасыць.

-- От, як-небудзь будзем перабіваща: рыбкай, грыбком, арэшкамі, ягадкамі -- лес нам заўсёды даваў ратунак у ліхую гадзіну!

-- Не бярыше ўсё гэта так блізка да сэрца! Памятайце нашага прарока Янку Купалу:

Хай-жа вам так не здаеща,
Што бяда ужо й зацісьне.
Знайце, ліха ператрэща,
І маланкай доля блісьне...

Нью-Ёрк, 1962-1972

У ім'я догми

Раскажу я вам, мае сябры, адну гісторыю -- лёс аднае сям'і. Гэтая гісторыя кожнаму із вас, можа бысь, нагадае не адну такую-ж гісторыю, у якой, так ішакш, былі закранутыя вашыя блізкія -- сваякі або сябры.

Жыў у нас на засыценку чалавек. Жыў сабе праста, гаспадаркі вялікай ня меў: шэсць дзесяцінаў зямлі, добры конь, са трох каровы, авечкі, съвінні ды іншае. Адно, што можна пра яго сказаць як пра гаспадара -- быў бязъмерна працавіты, ну, і хлеба не назычаў, а меў такі-сякі лішак, так што адна дачка ягоная навет і ў гімназыі вучылася.

Раптам (гэта было ў пачатку трыццатых гадоў) заходзіць да яго, і якраз у часе сънядання, старышыня сельсавету Хвёдарка Скураток, ведаене, можа, яго? Да гэтага самага Кастрычніка вясельлі ўсё па вёсках граў, бо на скрыпачы ўмеў траха пілікань. А зь ім заходзіць і сакратар партыйнай ячэйкі Янук Бізун, асоба таксама выдатная: картыга, выпівоха, хабарнік; у дзевятнаццатым напоў усё «расстрыгаў». Заходзіць, ні слова ні кажучы, садзяща. Няёмка неяк Богушу -- так звалі таго гаспадара -- запрасіцьбы да стала, дык страва занадта штодзённая, яшчэ пакрыўдуюць: «Ш чым частаваць наважыў, куляшом нейкім, бышчам яечні няма з чаго ўпячы!» Пачаць рыхтаваць што-якое іншае, дык, можа, съпяшающа куды?

Урэшце Богуш пытаецца:

-- У справе якой ці, можа, так сабе наведаць прыйшлі?

-- У справе, а як-жа, будзем хадзіць у гэты час «так сабе», -- а самі съмлюща.

-- А ў якой такой справе, калі не сакрэт? -- шікавіща Богуш.

-- Ты ня прыкідвойся дурнай авечкай! -- адказвае больш языкасты Янук. -- Табе павінна быць ужо ўсё ведама...

-- Бог з вамі! Каб мне было што ведама, дык хіба я пытаўся-б? От крыж, што мне нічога такога ня ведама. Пра што вы кажаце?

-- Ты падаткі заплаціў?

А трэба сказаць, што Богуш быў у гэтым вельмі рунны. Бывала, з нас хто-небудзь упрынца, дык і то Богуш будзе казаць: «Як-жа, падаткі плаціць трэба: і на школу, і на дарогі, і на бальніцы, і на паліцыю (ніяк ня мог прызвычайша казаць «"міліцыю"»), бо паліцыя парадак беражэ...» Якое-ж было яго зьдзіўленыне, калі ён начуў пра падатак!

-- Ці вы жартуеце, ці праста пазыдзекваща прыйшлі?

-- Зусім не жартуем: апісаць тваю гаспадарку прыйшлі!

Тут Богуш сапраўды разгубіўся. Гаспадыня яму шэпча: «Квіты! Квіты пакажы ім, вунь там за аброзамі тырчаць!» А Богуш, як аслуянялы, стаіць сярод хаты. Урэшце пытаеца:

-- А панеры ад вышэйших уладаў у вас ёсьць на тое апісаныне? -- думаў, пэўна, спалохаць іх гэтым.

Скураток, праўда, дастаў із свайго брызантавага партфэлю паперку й пачаў яе чытаць: «Гаспадарка Богуша Макара, якая ў мінульым выкарыстоўвала наймовую прану і як не плаціўшая падаткаў, пастановай сельсавету апісваеца з мэтай абкладаныня індывідуальным...»

Паклаў паперку ў партфэль й сказаў:

-- Зразумеў? А цяперака пастаў тутака свой подпіс, і калі не аплошіш гэты індывідуальны да наступнага панядзелка, дык усё тваё будзе сканфіскавана, а сам ты паедзеш туды, дзе Макар ніколі цялят ня пас্বіў... -- і гучна зарагатаў.

Якое гора ахапіла ўсю Богушаву сям'ю, калі Скураток ізъ Януком пакінулі хату. Каб у Богуша былі гроши, дык ён, магчыма, тым ці іншым шляхам пакіраваў-бы гэтую справу ў іншы бок. А то ў кішэні ў чалавека нічога: адно чырвонец нейдзе валаўся, які некалі прыслала дачка Райнка. Прадаць што-колечы, дык дзе-ж патрапіш у гэтакі кароткі час, дый што прадасі на гэтакія вялікія гроши?

Страшэнная нач была тая для Богушавых. Сынок Юльяш, такі здатны хлапчук, каб нічога ня чуць і ня бачыць, закруціўся ў коўдру, трасеща ды плача. Рантам -- грукат у шыбу. Тут усе й памлелі. А маці стала на калені, склала рукі на грудзях ды моліща:

-- Ойча, зь неба Божа, ізжалься над намі!..

І тады толькі падышла да вакна. Бразгат паўтарыўся.

-- Каго там Бог нясе?

-- Свае, адчыніце!

Якая радасць ахапіла ўсіх, пачуўшы голас Зенькі. Юльяш выскачыў з-пад коўдры, пабег адчыніць. З грукатам адсунуў засаўку.

-- Заходзьце, дзядзька Зенька!

Празь сьветлую пляму адчыненых дзьвярэй у хату ўсунулася няскладная посташь Зенькі.

-- Што гэта вы сёняня гэтак рана замкнуліся?

Гаспадыня зараз-жа залемантавала:

-- Зенечка, родненькі, скажы, што на съвеше чуваць? Усё-ткі ты больш за нас мусіш ведаць! (У Зенькавай хаце за пераборкай была канцылярыя таго сельсавету).

-- Ды нічога добраға! -- пачаў той. -- Адно зьдзекі з народу нашага: былі нащдэмы -- вучняў забіралі ў турмы, а цяперака кулакі -- высылкі ў сібірскую немараҷ...

Раптам з палаціяў пачу́ся крык Богуша ды такі страшэнны, вяр'яцкінейкі, што ўсе ў хаце аж памлелі.

-- Гэта яны... гэта яны... ідуць... ідуць!..

-- Богуш! Богуш, апамятайся! -- паклікала ўстрывожаная гаспадыня.

Богуш прачнуўся, сеў на палацах і, азіраючыся, загаманіў ужо спакайней.

-- О ты, Божа! Сон... ды такі страшны! Ніколі, здаеща, такога страшнага ня съніў. Здаеща, я адзін у полі. І чорная, чорная хмара завіслла пад небам. І здаеща, крукі круцяща, круцяща нада мной... Сотні іх! Ага, сотні! А я галодны й зусім зъяніслены, навет кропелькі вады ня было ў роце... І ледзьве дыхаю я. А яны ўсё круцяща, круцяща ды ўсё бліжай, бліжай! А ў мяне голыя руکі. І зь кішюрамі, усё зь кішюрамі да мяне! А вочы іхныя прагныя, крывяжэрныя! Божа ты мой! Я ўсё вочы плюшчу, плюшчу, каб ня дацца ім. Хочу махнуть рукою, рука не паварочваеща, крыкнуць -- язык анямеў, так аслаб, мусісь, я! А яны ўжо і да вачэй дабирающа -- выдзяўбі мne вочы хочуць!..

-- Крукі, кажаш? -- пытаецца Богушыха.

-- Ага, крукі! -- адказвае, усё яшчэ пад уплывам сну, гаспадар.

-- Крукі -- то нашы ворагі, -- заключае гаспадыня. -- То яны круцяща над намі... Хочуць нашае крыві! Съятая царыша маці, выратуй нас!

-- Што вырабляюць?! -- раптам заўважае Зенька. -- Надысь дык завязалі дзъверы знадворку ў хаце Міхалкі, каб ня мог даць па галаве -- ведаеце Міхалкаў нораў, -- ды вывелі карову, быщам ён падатак не заплаціў... А ўчора дык у Аўдолі кублы трасылі, і што там трэсыці ў яе, каб іх трасна трэсла! Бачыце, бедная ўдава адгукнулася пра калгасы нядобра!?

-- Няўжо пра гэта дзе-небудзь вышэй ня ведаюць?

-- Мо' я ведаюць -- адна хэўра!

-- Зладзюга Янук усім гэтым верхаводзіць. Выгадавала маці сынка на гора людское! Тады, як яшчэ падлеткам быў ды сала ўкраў у Аўдолі, каб выдалі ўладзе, дык мо' цяпер людзі дзякую сказалі-б...

-- Здаенча, і да вас сёньня ўраныні заходзілі? -- цікавіща Зенька.

Богушыха пацвердзіла, што заходзілі, -- Янук і Хвёдарка.

Тады Зенька пачаў апавядань, як, вярнуўшыся ад Богушавых і паклікаўшы з крамы спажывецкага таварыства Гарэліка -- трэцяга члена бюро ячэйкі, яны пра невашта доўга спрачаліся. Пра што была гутарка, праз пераборку ня ўцяміць, але Янук усё крычаў на Хвёдарку: «Што ты зь імі цашкаешся!? Дырэктыва партыі... Правая палітыка... Ліквідаваш як клясу...» Якая тутака правая палітыка, калі яна зусім ня правая! -- скончыў Зенька. -- Па-мойму, дык яна хвалішывая!

-- Тваёй абароне аддаемся, съятая Божая Маші, -- шаптала Богушыха ў кутку каля ложка.

-- І гэтак штовечар: гавораць, гавораць... -- працягвае Зенька. -- І як языкі не забаліць?

-- Дык-жа за гэта грошы маюць! -- устаўляе Богушыха.

-- Пра адно буду прасіць цябе, Зенька, -- умішаўся ўрэшце Богуш. -- Калі што-якое здарыцца із намі, дык паведамі Раінку, -- усё-ткі настаўніца яна, можа, хоць дзяцей выратуе!

-- А я вам скажу: людзі самі ў пекла лезуть, -- разважае Зенька. -- Гэта, як я ўспамінаю, пачалося ад тae першае пачкі, што напісаліся ў гэты самы хаўрус. Было іх няшмат -- усяго дзесяць чалавек на сельсавет, але імі цяпер казыраюць, хоць і есці ў іх няма чаго. «Народ, маўляў, прэ-эць у калгасы!» Ну, а хіба захочуць запытацца ў кожнага па добраі волі? Іхная-ж тут карысыць: будучь сядзець на карку агулу ды гарэлку смактаць...

Зенька пайшоў, а тое, што ён сказаў, яшчэ доўга мянтэжыла Богушавых.

-- Я так і ведаў, што ўсё гэта Янук капае на нас, -- зауважыў Богуш. -- Ня дай, Божа, съвінні рогі! -- зірнуў праз вакно на вуліцу, дзе нехта прайшоў з цыгаркай. -- Проста ўтварылася хэўра злачынцаў і зьдзеквающа зь людзей...

-- Схадзіў-бы ты да Суkenіка, усё-ткі ён начальнік тутака, у павеце.

-- Няма цяперака ніякіх паветаў, -- запярэчыў Богуш. -- Раёны ўсяды.

-- Ну, дык у раён. Мо' яшчэ не забыўся, як і мы ня цураліся яго.

-- Так ісьці няма чаго: трэба ўсё гэта на паперы выкладыці.

-- Можа Юльяш змог-бы?

-- Не пад сілу яму яшчэ! Раіна -- тая магла-б. Але пакуль да яе дабярэшся...

Наважылі: заўтра ўраныні ісьці да Мікітавага сына, вучня сярэдняй школы, ды прасіць, каб ён склаў заяву, а тады ўжо ў тэй раён, можа, яшчэ пасыпее добра падцерці нос гэтаму зладзюгу Януку! Разважыўшы гэтак, яны навет крыху павесялелі. Але назаўтрае ўраныні па засыценку разынесціся чуткі, што на вуліцы, каля былой карчмы, ляжыць няжывы Хвёдарка Скураток. Да Богушавых першай прыбегла із гэтай навінай тая-ж Аўдоля Бабок.

-- А вы тутака сядзіцё й нічога ня бачыце й ня чуецце: гэта-ж Скураток няжывым пад плотам знайдзены!

Богуш спачатку неяк нібы узрадаваўся, а потым падумаў: ото ліха! Яшчэ да мяне прычэпляцца!

Тым часам пайшлі паглядзець: праўда, ляжыць у гразі, рукі раскінуў, бышам лёг адпачыць пасыль цяжкое прашы. Нагой упёрся ў плот, і ў кулаку корак ад бутэлькі з гарэлкай трymае.

На целе Скуратка ня было нічога такога, што паказвала-б на съмерць ад забойства ці іншага якога-колечы гвалту, тым ня менш, прыехаў унезабаве прадстаўнік ДПУ з карагодам міліцыянэраў і з вышуковым сабакам і распачаў вышук. Зэфір абнюхаў Хвёдаркаву куртку, лізнуў ягоны пасінелы твар, якраз каля самага роту, зь якога яшчэ съмірдзела гарай, брахнуў разы са два ды, адбегшыся крокаў на колькі, падняў нагу на плот.

-- Расыпісаўся! -- заўважыў нехта з натоўпу праз агульны рогат.

Прыехаў на райкомаўскай машыне ѹ Суканік, а ўнезабаве й пракурор. Прывезлі із сабой і спэцкора ад цэнтральнай газеты. Спачатку яны цікавіліся толькі справай Скуратка, але хутка пачалі «выкрываць» злосных неплацельшчыкаў падаткаў, кулакоў і іншых парушальнікаў савецкіх парадкаў. А назаўтрае ў газэце зявілася цэлая бачына, прысьвеченая «барацьбіту за лепшую будучыню чалавечтва», Хвёдарку Скуратку, загінуўшаму ад рук кулакоў і іхнае агентуры на сваім пасту...»

-- Божа мой, колькі нагаворана! -- заўважыў настаўнік нашае школы. -- Калі ён і быў барацьбітом, дык толькі за бутэльку гары...

Нататка канчалася: «Мы ведаем, хто зрабіў гэтую справу! Мы ведаем і натхніцеляў забойства, тых, хто сунуў зброю ў рукі забойцы! Съмерць кулакам і іхным агентам -- *беларускім нацдэмам!*»

-- Во і зброя ўжо найшлася!

-- А ты думаў як?

-- Акалеў чалавек пад плотам, хапіўшы праз меру...

-- Акалеў ці не акалеў, але цяперака, браце, пільнуйся!

Але Богуш іншай думаў: дзякую Богу, зоймуща гэтай бруднай справай, дык мо' й пра нас забудуць. Толькі ўспамінак пра беларускіх нацдэмамаў дужа яго непакоіў: шмат знаёмых дачкі Раіны яшчэ раней пазабіralі як нацдэмамаў. Ды яна ѹ сама пісала некалі вершыкі. «Патрэбны ёй гэтая цыдулькі!? Ня той час, каб песні пяяць! Дзе ейныя гэтая сышткі?» Адчыніў сундучок, дзе яшчэ хаваліся студэнцкія працы Раіны. Пажоўклья бачыны сыштка, перакладзеная

сухімі галінкамі незабудак, бэзу і іншых кветак, якія нагадвалі-б Раіне не адну вясну ейнага жышыця, дрыжэлі ў нязграбных рукох усхваляванага хлебароба. «Адны толькі прыкрасыі ад гэтых вершыкаў! Вунь колькі людзей пазабіралі!» Асьцярожна згарнуў сшыткі да куны і нейдзе схаваў, падалей ад вачэй людскіх.

Водгук настаўніка аб Скуратку дайшоў і да Богушавых. Богушыха сказала:

-- Пагаманіў-бы ты, стары, з настаўнікам! Усё-ткі ён адукаваны ды з Раінай некалі сябраваў...

Калі съямынела, Богуш па агародах лабраўся да школы і ціха пастукаў пальцам па шыбе. Настаўнік адхіліў фіранку й пазнаў Богуша.

-- Заходзыце! -- кіёнуў галавой. Выйшаў у калідор адчыніць дзъверы.

-- Што вас прыгнала так позна да мяне?

Богуш убачыў крэсла й сеў -- дух занімала ў яго.

-- Скажыце, што-ж гэта робіцца? -- і пачаў апавядыць сваю бяду.

-- Можаце не казаць -- усё ведама...

-- Але што-ж гэта такое? Дзеля чаго? Зь якой мэтай?

Настаўнік прайшоўся па пакою, стаў перад Богушам, паклаўшы рукі ў кішэні. Задумаўся.

-- Я баюся, што вы мяне не зразумееце, -- заўважыў.

-- Пастараюся. Кажыце!

-- Перш-наперш: што гэта такое? Тэрор! Зыдзек прайдзісьветаў з сумленных людзей. Другое: дзеля чаго? Каб умацаваць сваё хісткае становішча, бо апынуліся ў съляпым завулку...

-- Для мяне не зразумела, як можна ўмацаваць сваё становішча, рабуючы народ?

-- Справа вось у чым: існуе догма, што сацыялізм, а тым больш камунізм, адкідае ўсялякую хвому прыватнай уласнасці. Усё павінна быць нічым, агульным...

-- Не разумею! Як гэта нічым, агульным!? Нехта-ж мусіць сачыць за парадкам. Раскрадуць! І хто-ж тады стане дбаш пра што-кольвек, калі ўсё нічыё?

-- От-жа гэтыя самыя Хвёдаркі ды Янукі...

-- Дык-жа ня будзе чаго ўжо рабавань!

-- А цяпер дзеля якой мэты? Бачыце, гэтую догму выпрацаваў Карла Маркс...

-- Каб ён здох той Макс...

-- Ды ён ужо даўно ў магіле, -- усьміхнуўся настаўнік. -- Але паводле гэтае догмы, сацыялізм і камунізм прышчэпляща толькі ў высака індустрыйальных краінах...

-- Разумею...

-- Дзе амаль усе людзі работнікі, а ня ўласнікі. Тым часам, Расея ня ёсьць высака індустрыйная, а якраз адсталая. Вось-жа ў імя гэтае догмы й робіцца ўсё гэта: перш-наперш, атабраць у людзей усякую ўласнасць, заняволіць іх і панаваць, бо іначай трэба адмовіцца ад улады...

-- Улада, праўда, спакушае, і чым больш улады, тым больш зла... І я цяпер бачу, што усё тое, што гаварылася раней і гаворыцца цяпер ад імя савецкае ўлады, ёсьць проста брахня, ашуканства!

-- Як хочаце назавіш...

-- Але ў мяне тутака іншае пытаныне: людзі ўсьцяж гарнуліся ад горшага да лепшага, а цяпер, выходзіць,

наадварот, трэба гарнуща ад лепшага да горшага... Канец сьвету надыходзіць, ці што?!

Настаўнік быў даўно пад падозраньнем, і пасьля справы Скуратка яго арыштавалі. Але Богуша, як ён і меркаваў, ня краталі. Ён ужо й зусім павесялеў. «От, дзякавашь Богу, як той казаў: бяз зла ня бывае добра...»

І раптам прыбегла ад Зенькі дзяўчына.

-- Тата казаў, каб вы ведалі...

Гаспадар і гаспадыня кінуліся тое-сёе хаваць, але было ўжо запозна: каля дзвіярэй з'явіліся Янук, Юзік і сам Суkenік, галава раёну.

-- Ну, усё скончана! -- толькі і мог вымавіць Богуш. -- Ідуць вязаць! І бязуладна апусыціўся на лаўку. Раптам пацягнуўся рукой да сякеры, якая тырчэла перад вачымі за лаўкай. «Я-ж вас, нягоднікаў!» -- прамовіў, сашчэрыйшы зубы. Богушыха да яго:

-- Ня губі дзяцей! Ня губі дзяцей! -- і засланіла сабой сякеру.

Богуш застагнаў, пазіраючы наўкола.

Калі ў хату ўвайшлі ўсе ўтрох, Богушыха заўважыла:

-- Дзяжу падымаў мой стары, дык засоніся...

Суkenік, як стары знаёмы (раней скупляў па вёсках лён, ільняное семя, шчацінне), цынічна прамовіў:

-- Ну, як маешся, старэча? (Добра ўмеў размаўляць па нашаму).

-- Якая справа вас прынесла да нас? -- не хаваючы злосці, з натугай прамовіў Богуш.

-- Усялякія справы бываюць -- і прыемныя й няприемныя, -- адказаў лагодна. -- Так ужо павялося на съвце... Але трэба-ж неяк жыць! Цяпер у нас справа няприемная...

Адчыніў свой тоўсты партфэль і пачаў павольна застругваць аловак. Потым паклаў на стол аркуш паперы. Убачыў на шасьце вязанкі цыбулі й давай гаманіць пра цыбулю. «Якая яна ў вас добрая! І дзе яна такая расла? Цяпер на рынку нічога ня купіш, хоць зубы кладзі на паліцу. Як ты думаеш, Макар, хто ў гэтym павінен?» Янук і Юзік рагаталі. «Ну, досьыш! На басьнях далёка не заедзеш». І пачаў чытаць паперу, водзячы алоўкам па радкох. У ёй і быў лёс Богушавых. Цэлай кучы розных злачынстваў, пра якія Богуш, каб не пачуў ад Суkenіка, так і ня ведаў-бы аж да самай съмеркі. Пасыля, спаслаўшыся на рэзалюцыі пленумаў і зъездаў, заключыў:

-- Пазбаўляеща ўсяе маёмысці... Падлягае высылцы... Дазваляюща ўзяць із сабой толькі тое, што можна панесыці з сваёй сям'ёй...

Богуш, зьблелы, цяжка дыхаючы, сядзеў нярухома. Юльяш і Агатка ўголас заплакалі.

-- А дзеткі, а родныя, а нашто-ж я вас парадзіла! -- залемантавала Богушыха.

І тады раптам Богуш зноў ірвануўся да сякеры, але Янук загарадзіў яму дарогу.

-- Куды, шалапут!

Некаторы час Богуш глядзеў на яго налітymі крывёй вачымі. Але пасыля неяк скурчыўся, зымізарнеў і асеў...

* * *

Зенька ўсё падрыхтаваў. Як толькі зьявіўся Юльяш, яны селі ў пакоі... За засынкамі адразу пачынаўся лес. У ім было так ціха й прыгожа! Мяккі снег камамі ляжаў на лапніку хвойяў і лашчыў позірк. Але на сэрцы дзіцяці быў

смутак: мо' ў гэты час памірае бацька? Мо' яго забівае Янук? Мо' над заплаканай маці стаіць з палкай Юзік? Мо' ўжо і Агатку забіваюшь? Хай-бы лепіш заставаўся пры іх! Хай-бы ўсіх разам, калі гэтакі наш лёс! Хай бяз лішніх мукаў -- у адну магілу! А Раіна-б паплакала... паплакала... ды нічога... было-б лягчэй, чым бачыць сваімі вачыма... А потым і забылася-б... забылася-б...

-- Та-та! Ма-ма, дзе вы? -- вырвалася раптам у малога скрэзь сон.

-- Але-ж трэба паведаміць Раіну, -- сказаў Зен'ка. -- Ты, можа, хочаш заснучы? Дык загарніся ў кажух ды засыні!

Раіна яшчэ ня спала. Сэрцам чула бяду: хадзіла па пакою, хвалявалася, журбавала. «Як яны там цяперака? У газэтах усё пішуць аб наступе на прыватны сектар у вёсцы, аб беларускіх нацдэмах, аб апартуністых, левых і правых, аб трацкістых, прышчэнаўцах... Дзе падзеліся тыя герой, што рабілі рэвалюцыю? Толькі адзін ён -- ён нягрэшны, святы, чисты, як дыямант; ён усё ведае, усё прадбачвае, а ўсе іншыя, увесь народ -- гэта нішто, авечкі, быдла... Як-же тады жыш? Як жыш, калі няма пра што думаць, калі ён за ўсіх думае, а ты ня маеш правоў думашь, і для цябе гэта рызыкоўна; табе толькі застаецца ўсё насіць ў сваім сэрцы, пакутваць, хвалявацца, мучыцца за ўсё і за ўсіх, блізкіх і далёкіх, за ўсіх, за ўсіх!.. Божачкі, як гэта ўсё цяжка, здаецца, лепіш памерці-б, адысьці, куды ўсе ўрэшце адыходзяць... От толькі іх, іх бясконца шкада... бясконца... Яны клапаціліся, яны думалі дашь мне добрую будучыню, рушліліся, дбалі, а цяпер? А цяпер яны для мяне -- стрэмка ў сэрцы! Калі зь імі, ня дай Божа, што-небудзь... лепіш заплюшчыць... заплюшчыць вочы назаўсёды... Ён --

упыр! Крывяжэрная пачвара...» Зірнула на ягоны партрэт. «Божачкі, Божачкі, што я кажу? Гэта-ж, гэта-ж, Божа мой!» Падышла да вакна, прыслушалася, хошь добра ведала, што не прамовіла ніводнага гуку, а толькі размаўляла із сваім сэршам. «Але-ж ці яны кулакі? Божачкі, Божачкі, як страшна стала жыць!..»

За вакном быццам-бы зарыпеў пад нейчымі нагамі сънег. Устраліянулася ўсім целам, прынатужыла слых, замерла. Але-ж ніхто і нічога пачуць ня мог, бо нічога ня было прамоўлена. А калі возьмушь... Скажаш і тое, чаго ніколі ня было... ня было сказана й ня было зроблена. Адчула холад па ўсёй съпіне. Намерылася пайсьці ўзяць хустку і прыкрыцца ёю. І ў гэты час пачула нейкі шорах за вакном. Мабыць, вечер. Гэтак часта бывае: шорах ветру за вакном у стрэхах прымеш за рух жывой істоты, калі напружаны нэрвы. Але цяпер ужо выразна пачуліся крокі. Страх зноў скаваў усю істоту, і адначасна нібы радасць мільганула ў душы, што нехта жывы ёсьць паблізу, што яна не адна і калі што, дык усё-ж такі... усё-ж такі нехта жывы!.. Прыклалася да сцяны вухам і ў той-же час пачула голас Юльяша:

-- Раіна, адчыні!

«Юльяш, чаму? -- падумала. -- І чаму так позна? Пэўна, здалося ад напружання нэрваў». Але зноў пачулася:

-- Раіна, Раіна, адчыні!

Трызыніца! Трызыніца, да чаго дайшла! Хапілася за галаву й пачала церці скроні. Але зноў, ужо гучней:

-- Ты ня съпіш, Раіна. Праз шчыліны ў вакяніцы відаць сьвятло з твайго пакою. Адчыні, гэта я, Юльяш...

І ён уголас заплакаў. І тады Раіна з ўсёй сілы кінулася да дзявярэй, штурханула далонню засаўку і адчыніла зусім

напята дзыверы. Выскачыла на ганак, абхапіла Юльяша за шыю, прыліпла да яго і пачала абсыпаць сястрычнымі пашалункамі.

-- Што здарылася? Што здарылася? -- съпяшалася хутчэй дазнаща.

-- А нічога, -- няўпэўнена, сыціраочы з вачэй сълёзы і кідаочы позіркам на Зеньку, казаў Юльяш.

Гэта яе на нейкі мамэнт як-бы сунакоіла. Пачала сънягваць зь Юльяша сьвітку. Меркавала: пэўна, выпадкова, куды-небудзь едучы... Можа, па доктара ці за лекамі якімі, бо там-жа ў іх нічога ня знайдзен. Павесіла вонратку, потым зноў:

-- Не, вы хлусіце! Скажыце, вы хлусіце? Нешта здарылася? Па доктара едзене? Ага, маўчыщё! -- і гістэрычна, скроль сълёзы, засымлялася.

Юльяш закрыў далонямі твар і зачмыхаў носам, ня маючи сілы паўстрымацца. Тады загаласіла і Раіна.

-- Я ведаю, нешта здарылася. Цяжкое, надзвычайнае. Мабышь, у сувязі з забойствам Скуратка? (Яна ўжо ведала пра гэта з газэтай). Божа, што ў вас там робіш?

Разгублена замітусілася па пакою.

-- Зъ якім забойствам? -- адказаў Зенька. -- Хто яго тамака забіваў? Проста акалеў п'янюга над плотам, перабраўшы меру.

Ён съпяшалася расказаць:

-- Увесы вечар утро: Скураток, Юзік і Янук пілі ў мяне за перагародкай. Паслья выйшлі ўсе, абняўшыся. Ну, і паваліўся і акалеў на марозе...

-- Божа, Божа, і чаму ў вас гэтакае здарылася? Цяпер вас не пашкадуюць... Прычэпяща...

-- Ды яно так, абы прычапка...
-- Забралі каго... у вязніцу?
-- Забралі -- не забралі, проста зганяюць зь мейсца, а куды -- невядома.
-- Ага, высылаюць, значыць!
Зенька маўчаў. Юльяш зноў загаласіў. Раіна прытулілася да яго, пытаючыся:

-- Юльяш, браток, скажы праўду: тату й маму высылаюць?

Юльяш хацеў нешта сказаць, але ня мог, кіўнуў толькі галавой. Раіна збялела і абамлелая павалілася на падлогу. Зенька падскочыў да яе, пачаў пляскаць па шчоках. Загадаў Юльяшу зачэрпнуньць вады. Пачаў пырскаць ёй на твар. Потым пасадзіў яе на крэсла, падтрымліваючи, каб не павалілася зноў.

-- Глыні крыху вады!
Паднёс да роту крынку і гвалтам уліў ёй глыток вільгаці. Цяжка дыхаючы, Раіна адилюшчыла вочы.

-- Каб колькі кропляў валяр'янкі!

Паказала рукой на столік.

Пасыля кропель адчула сябе лепей.

-- Трымайся, дзяўчына! -- сказаў Зенька. -- Цяпер такі час, што ў кожнага што-небудзь няладна! А ты мусіш выратаваць дзяцей -- безь цябе загінуць! Не маленькая, разумееш! Вазьмі сваё сэрца ў кулак і скажы яму, каб яно маўчала. Людзей цяпер не шкадуюць. Іх валянць, як той лес! Хочаш -- ня хочаш, кладзіся пад сякеры! Гэзэта табе гэтага ня скажа, але ўсе добра ведаюць гэта. Ці ты чытала што-кольвец пра Матошку? Зь дзевятнаццаці двароў застаўся цэлым толькі адзін: васямнаццаць *вылюднены*, павысланы,

зынішчаны. І старых і малых -- усіх разам! Трымайся, ты мусіш выратаваць Юльяша і Агатку. Толькі ты адна можаш гэта зрабіць. Той, ад каго гэта залежа, і ў вус не падзьме, як яны будуць замярзаць...

-- Мамачка, татачка, што-ж із вамі будзе?

-- Трымайся, дзяўчо! Апраніся цяплей, мы едзем, бо час не чакае. Не паедзеш-жа так, як стаіш?

-- Маё сэрца чула... Маё сэрца чула... -- стагнала, апранаючыся.

-- Ды, калі праўду казаць, і нам тутака, хто застаненча, ня соладка будзе. У калгас загоняць. Зямлю і ўсё добро албяруць. І будуць сядзесь на шыі розныя Скураткі, Юзікі ды Сукенікі, як тыя вошы!.. Ім што? Такі ўжо цяпер съвет пайшоў... Я прости чалавек, газэтаў ня чытаю, але бачу, пакоцяща гэныя парадкі па ўсяму съвету...

У дарозе Раіна ўвесь час паўтарала:

-- А ці мама хоць ўпіла надзелася? А ці ім дадуць што-небудзь узяць ізь ежы? Ці ім сказалі, куды іх павязуць?

-- Куды? Ясна -- куды, у Сыбэрыю тую -- угноена яна чалавечымі касынямі за сотню з гакам год!

-- А родненкія мае! А даражэнкія! А ці ўбачу я вас яшчэ калі? А мамачка! А татачка!

* * *

Як толькі Юльяш пакінуў хату, пабегшы да Зенькі, пачаўся ўзаконены вышэйшымі савецкімі ўладамі працэс рабавання, які афіцыйна называўся *раскулачваннем*. Перш-наперш на сярэдзіну хаты вышыянулі куфар гаспадыні. Усё, што было ў ім, апнулася на падлозе. Трубкі палатна кужэльнага, белага, як сънег, -- праца рук Богушыхі,

вышываныя ручнікі, бялізна, верхняя вопратка... Новыя, яшчэ не апранатыя кожухі і суконныя каштоўныя рэчы былі адкладзены асобна, мабыць, для сябе. Гроши, якія гаспадыня ўзяла за ягады, што назыбірала ўлетку Агатка, аднекуль высыпаліся на падлогу. Янук і Суkenік не паўстрымаліся, каб не пазыбіраць іх у свае кішэні. Пасьля ўзяліся за гаспадароў сундучок. Калі ўзыялі вечка, на дне, сярод усякае дробязі, убачылі невялікі плащены кошык. Адчынілі: ляжалі шматкі рознай матэрыі, напарсткі, нажнічкі, эвалеты з двумя «лычкамі» (рэліквія з часоў Богушавае службы ў войску), а на самym нізе, беражна загорнуты ў эластычную паперу, партрэт гаспадара й гаспадыні, як яны стаялі пад вянцом. Суkenік усьміхнуўся, а Янук брыдка выляяўся і кінуў картку пад ногі. Але два срэбныя пярсыцёнкі і два такіх самых крыжыкі, за якія тоесё можно было набыць у «Таргсіне», падзялілі паміж сабой...

Пакуль Янук і Суkenік «гаспадарылі» ў хаце, тримаючы здранивелага Богуша і амаль ужо няпрытомную Богушыху за пераборкай, каб яны ня бачылі, што робіша зь іхнай працай, Юзік гаспадару ў каморцы, дзе стаяла ў кубельцы сала, віселі пад стольлю шынкі й каўбасы, і ў слоіках ды макітрах ляжала масла ды сыры. Твар ягоны быў ужо ў тлушчах, а нальцы й рукавы сьвіткі ў съмятане. Калі Суkenік і Янук заглянулі ў каморку, ён зайдрасна прасіпеў:

-- Ежце! Ежце, ліханька! Поўны кубелец сала -- ды якое!? Панюхайце толькі!

Зарагатаў, абціраючы аб валасы рукі.

-- Ото была-б масъленіца для Хвёдаркі, каб быў жыў...

* * *

Усіх выгнанцаў гуртам пагналі да чыгункі для пагрузкі на цягнік. Але вагонаў яшчэ ня было. Начальнік канвою, камандзір войскаў ДПУ, у новенькой, зь іголачкі, хворме, загадаў фурманкам стаць шнурам каля прысадаў станцыі. Некалькі чырвонаармейцаў, таксама з войскаў ДПУ, у цёплых шапках і новенькіх валёнках і кожухох, з аўтаматамі за плячыма, шпацыравалі ўзад і ўперад на шнур. Для разьвітаныя з выгнанцамі іхным сваяком і знаёмым начальнік канвою «вялікадушна» дазволіў гадзіну.

Вазок Богушавых стаяў першым ад краю. Раіна і Юльяш убачылі яго адразу. Накрытая кожухом Богушыха ляжала, а ля яе, маленькім камочкам, Агатка. Дзішня было прастуджана, у грудзях у яе хрыпела, яна кашляла, час ад часу падымала галоўку і хныкала. Быў чуваць плач і іншых дзяцей. Здавалася дзіўным і незразумелым навет для нашага народу, бачыўшага ня раз гора, як гэта можна выгнаць гуртам усіх з хат бяз жадных повадаў і прычын і гнаць іх, наўсуперак іхним жаданыям, некуды на край сьвету, на голад, холад і павольную съмерць!?

Богуш ні то сядзеў, ні то ляжаў у перадку вазка, час ад часу мацаючи вусы й бараду і скідаючи зь іх смоткі намёрзшага лёду. Быў спакойны. Убачыўшы Раіну і Юльяша, узварухнуўся, але ня было відаць, каб занепакоіўся. Ня стаў ні пра што распытваць, толькі заўважыў, што забыўся спусціць із ланцуга Бобіка -- бедны, пэўна, сядзіць ды вые!..

-- Ты, Раіна, аддай яго якому-небудзь добраму гаспадару -- Бобік верны сябра!

У шіхай роспачы Раіна нахілілася да ягонага твару, падстаўляючы свой лоб для бацькаўскага пацалунку.

-- Ну, што-ж, усё скончана, і няма пра што гаманіць...

-- Ня трэба, тата, пасядзім моўчкі.

-- Вось што я хочу сказаць толькі: *ня ворагі мы, а хлебаробы!* З таго, што зараз надумана там, навярху, нічога добра га ня выйдзе! Праша ѹ толькі карысная й разумная праца робіць чалавека щасцілівым і здаровыем! Але праца ня з прымусу, а па сваёй добраі волі, тая, што ідзе ад свайго ўласнага нутра. Кожны чалавек -- сам па сабе: і па працы, і па вопрацы, і па гамонцы, і па розуму, і навет па тым, як ён ідзе, што есьць, як съпінь... Самая маленъкая дробязь і тая будзе рабіцца адным гэтак, а другім іншай. На фабрыцы, у войску ѹ то кожны работнік і кожнывой розныя... А тут хочуць зрабіць вялікую гаспадарку, дзе раней працавала па адзіночцы сотня або тысяча людзей, і каб усім было пароўну, і каб ніхто ня быў пакрыўджаны, і каб быў добры посыпех у працы?! Перамелюць народ, дый годзе! Доўга думаў я над гэтым! Той наш нацдэм Прышчэпа разумна разважаў: «Што-ж, кожная сям'я гаспадара ёсьць калгас. Неразумна ламаць сем'і, заганяючы іх у адзін вялікі калгас». А гэтыя камісары -- праста хэўра галадранцаў, злачынцаў ды людзей, якія не разумеюць нас, хлебаробаў, або праста хочуць пажывіцца з нашае працы, атрымаўшы пасады ў калгасах.

-- Дзеткі мае! -- адгукнулася аслаблым голасам Богушыха. -- Як-жа вы цяперацькі будзеце безь мяне?

-- Мама, ня трэба! І так разрываша сэрца! Можа, як-небудзь скончыша гэтае ліха, і зноў будзем разам...

-- Будзем, будзем! Усе апынімся некалі там, -- заўважыў Богуш. -- Але там ужо ня трэ' будзе думаць ні пра што...

Вагонаў усё не падавалі. Адціснутыя ахоўнікамі ад фурманак сваякі і знаёмыя, што прыйшлі ў астатні раз сказаць сваё шчырае «бывайшэ!», стаялі групкамі наводдаль. Маўчалі. Усіх гнебіла адна й тая-ж думка, адна й тая-ж цяжкая роспач, скруха.

-- Сэрца разрываеща! -- стагналі некаторыя. -- Сэрца разрываеща! Хай-бы лепш усім нам праваліща ў якое прадоныне!

Зенька не выпускаў із зубоў піпкі, піснуў яе зубамі, грыз, пыхкаў ёю, хоць у ёй ужо нічога й ня было.

Раіса глытала гарачыя сълёзы. Юльяш і Агатка ўчапіліся ў крысо ейнага кажушка, быццам баочыся, што яна ад іх уцячэць; дрыжэлі, сморгалі прастуджанымі насамі; усхліпвалі, калі да іхнае съведамасыці даходзіў трагізм з бацькамі...

Было ўжо блізка раніцы, калі, стукаючы буфарамі, паравік падсунуў да станцыі чараду пустых таваровых вагонаў. Ахоўнікі ўзялі стрэльбы напагатоў, і пачулася сухая каманда:

-- Уставаш! Пакідаць вазы! Станавіща па тры -- мужчыны асобна, жанчыны асобна! Малых браць жанчынам! Фурманам апекаваша коньмі! Гатова?

-- Гатова!

Маўклівай, прыгнебенай, знясіленай масай людзі заварушыліся і пасунуліся ў напрамку да вагонаў, ахопленыя з усіх бакоў вартай. Сынег рышэў і енчыў пад іхнымі нагамі... І ў гэты мамэнт аднекуль зь цемры пачуўся

страшэнны й надрыўны крык, б'ючы, як электрыкай, у мозг
тым, хто яго чуў:

-- Ка-ты! Ка-ты! Вырадкі! Няма на вас кары божай!
Згінъце вы із сваёй камунай! Жыве Беларусь!
... Усё сыціла, замерла ў жудаснай цемры.

1941-1971

На межах

Съвет памушціўся ў ягоных вачох: лес, поле, хаты й самі людзі -- усё здавалася нейкім іншым, не такім, як раней, шэрым, панурым і няпрыветлівым. Сыцяўшы зубы й сысцінуўшы кулакі -- моцна, аж да болю, аж пазногі ўпіліся ў далоні, шурпатыя, патрэсканыя ад працы, з шэрымі вужлакамі мазалёу, -- ён стаяў за варотамі свайго двара й сачыў, куды яны паедуць?

Мінуў Дзяніс Галуза на пары коняў, з плугам на возе, самы завадаты «іхны»... «Зладзюжка! Снапкі з чужога поля падбіраў! Цяперака ў брыгадзірах -- ловіць рыбку ў мутнай вадзе!..» За ім праехаў Антон Балабон -- «хітрунок, падлізнянік, боты чысыціў і штаны падцягваў пры патрэбе, бывала, пану -- іхны сучасны важны агішірнік!.. Усюды ўпхнецца із сваім язычком, вільне ўправа, вільне ўлева! Цюцічка! Стань на лапкі, дам салодкі кавалачак!» За Антосем тыркацелі: Сымон, Паўлюк, Гіляр, Рыгор -- усе дванаццаць -- «дванаццаць юдаў»... «І Рыгор там?! Ня можа быць? -- прыгляджаеща: -- так, Рыгор!»

Матузок прыгадвае бурлівы сход напярэдадні, тую паперку, што напісалі ад імя сходу; прыгадвае твар «упаўнаважанага па калектывізацыі» -- руды, прытуллены... Рыгор тады не напісаў тэй паперкі! «Што будзе тады, як замест збажыны на нівах паразыце сьвірэнка?!» «Але таму,

рудому, яму -- што?! Абы ўцягнуць на сыпіс пабольш людзей -- за гэта яму будзе ўзнагарода! А што будзем есьці ў наступным годзе, ён пра гэта ня дбае, ён будзе сваё мень з разъмеркавальніка!..»

Брыгада мінула вёску. Калёсы барабаняць па выгану, гужом паўзуць на ўзгорак. Сухавей воблакамі ўздымаете пыл, гоніць яго па дарозе, круціць, сълепіць ім людзей...

Матузок узлазіць на плот, каб далей было відаць, глядзіць, дзе яны прыпыняцца. Якраз на ягоным бульбянішчы! Здымаяць плугі, закладаюць у іх коняў!

-- Ганна, сякеры!

Выбягае за вароты, імчыща па вуліцы. Босья ногі грукаюць аб сухі грунт. Не па мерцы купленыя ў Прамгасе штаны зь вялізарнейшай ластавіцай торбамі матляюцца вакол ягоных ног. Кашуля расхрыстана! Вочы гараш!

-- Стой! Стой, табе кажу! Куды пхнешся, твая гэта зямля?!

Першым ішоў у баразыне Дзяніс Галуза. За ім -- іншыя.

Падбег, замахнуўся сякерай па пастронках.

-- Ты што? Звар' янеў?!

-- Маё! Ня руш!

Забег наперад, махае сякерай перад конымі. Крычыць:

-- Праз труп хіба пярэйдзене!

-- Чаго вар' юеш? Ня хочаш у калгас, зямлю табе вымераюць у Дубнікох!

-- Разумнікі! Ідзіце вы ў Дубнікі! Маё -- тут, угноенае, упрацаванае!.. Ня руш!

Замахваеща зноў секчы пастронкі. Мощны скурат гойдаеща, не падаеща. Матузок замахваеща на плуг. Зялеза зьвініць, коні хмыляцца. Дзяніс вырывае ў Матузку

сякера, адкідае яе ўбок. Матузок бяжыць наперад і кладзеца ў баразну перад коньмі. Нагавіцы спаўзлі з паясніцы, відаць схудалы, жаўтаскуры крыж...

-- Рабаўнікі! Зладзюгі! Хочаш зжышь мяне ізь съвету?!

-- Што зь ім рабішь? -- пытае Дзяніс у сяброў.

-- Ды што ізь ім цацкаща? За ногі ды вон з баразны...

-- Гвалт падыме!

Дзяніс бярэща за пугу і гоніць коняў на Матузка. Коні хмыляща, прыпіняюща, а потым скачуць цераз Матузка. Плуг скаблянуў яго па галаве.

-- Кінь, Дзяніс! Кінь, яшчэ пакалечыш чалавека -- няпрыемнасьць будзе вялікая!

-- Ды ён ужо пакалечаны -- лемехам у галаву... -- кажа Рыгор.

Усе падыходзяць да распасыцёргата на зямлі Матузка. Кладуць яго на калёсы. Кроў цячэць на твар, крапля па краплі спадае на кашулю. Матузок стогне, у грудзях ягоных хрыпіць...

-- Забішь-бы яго, гада! -- злое Дзяніс. -- Забішь і канец!

-- Забішь чалавека? Божа мой, забішь?! Ці тут вайна?! Да чаго-ж мы дайшлі? -- Рыгор хапаеша за грудзі, бышчам у яго там, над кашуляй, агонь. -- Вырываєм із- над ног зямлю, ды яшчэ забішь!? Гады! Усе становімся гадамі! Гатовы адзін аднаго праглынуш!.. Божа мой, як-же жыць? -- ідзець да плуга й садзіца на дышла. -- Згінцы-ж із вашай камунай!

Падымаеша з дышла, бярэць свайго каня, ставіць яго ў аглоблі й лезе на воз да Матузка. Адрывае шмат ад свае кашулі й накладае на рану Матузковай галавы. Потым скіроўвае каня на дарогу ў кірунку вёскі.

* * *

Дъзме моцны вецер. Падымае пыл з дарогі, круціць яго й нясе некуды ўдалеч... Матузок стогне на возе, мырмоча: «Браткі, я... Хіба я? Я нічога -- я ня ступіў нагой на ваша!.. Ані! Кажаце -- баразна? На маём!.. Дуб стаіць на Нупрэевым, а рабіна на маём!.. Як крывавіща яна ў марозную восень! І я любуюся!.. Любуюся сваёй азімінай!..» Рантам ён усхліпвае й падымаеша, каб зълезыі з хурманкі. Рыгор пераймае яго й кладзе назад. «Ну, вось і масток! Ганна! Ганна! Дай рыдлёўку, трэба спусциць гэтую чорную ваду на глебу... Тады -- атава... атава... Што? Сякеры няма! Падай мне рыдлёўку! Зямля пухкая, скібамі. Я хачу выкапаць ямку ў садку. Ага! Пад тэй дуляй... У зацішку... На чужую зямлю ня ступлю, не-не! Вон, рабаўнікі! Ты ня плач, Ганна!.. Ня плач!.. У съякоту, у мароз і мяцеліцу, хіба я калі адпачыў? Дай руку! Вось тут, ох! Як горача...»

Яны ўязджаюць у вёску. Тады Матузок адплющвае вочы й мутным позіркам глядзіць у неба. Воблакі плывиць, плывицы!.. Рыгор сочыць за рухамі Матузка, і яму становіща не па сабе. «Пачненца такая разыня! -- думае. -- І адкуль гэта ўсё, дзеля чаго? Жылі людзі, кожны меў свой інтэрас... Адзін разумнейшы, рупнейшы, спрытнейшы... Другі дурнейшы, раскіднейшы, бяспутнейшы... І ня было на каго крыўдаваш! А цяпер вось прымушаюць браць суседа за горла...» Яму прыгадвающа дзішчыя гады. З Матузком блукалі яны па палёх, па лясох, па балотах. Зьбіралі ягады й гарэхі, дралі лыкі. Лясы глыбокія, страшныя! Баяліся зьвяроў. Здавалася ім -- вось зараз выскача з-за вывараці мядзведзь. І лясныка баяліся. Аднаго разу згубілі дарогу й

доўга блукалі па лесе. Матузок усё паўтараў: «Маші Божая, прасвятая Багародзіца... Маліся й ты! -- казаў. -- І тады яна выведзе нас на дарогу...» І раптам лес, праўда, перад імі расчыніўся, і яны выйшлі на поле. Тут ужо страху ня было. Матузок выняў з-за пазухі акрайчык хлеба. Разгарнуўшы шмат, у які быў загорнуты хлеб, асыярожна, каб адмераць па-роўнаму й не пакрышыць, разрэзаў яго на дзве часткі.

-- Ну, бяры любую! -- звярнуўся да Рыгора.

-- Адкуль гэта ўсё?! -- стаяла невырашальнае пытаныне перад Рыгорам. Зірнуў у неба. -- Пэўна-ж не алтуль?!

* * *

Дзень, два ціха. Мацей Матузок ня вылазе з хаты. «Сэрца! Вырваць сэрца і кінуць ім, кінуць у вочы: бярыще, ежне!» Трэці дзень: на ўсіх сходах, у раённым друку: «Вылазка ворага... Загітаваны кулакамі, Мацей Матузок із Загібелек, чалавек зъ бядняцкага асяродзьдзя, кінуўся ў бойку з калгасынкамі, не дапускаючы іх да былога свае нівы! Не шкадаваць ворага! Павесыці змаганыне па ўсяму фронту... Ліквідаваць кулакоў і іх агентаў, хто-б яны ні былі ў мінульым...»

Сяляне шуганулі ў калгасы...

Увечары да Мацея прыйшоў Рыгор. Ён занепакоены. Рухі ягоныя рашучыя, слова моцныя. Сячэ із пляча! «Задушаць! Згноіцца душа, толькі гледзячы на гэта... Усё напрадам, пакіну і ўцякаць буду! У места, а калі не, дык хоць у тую Сыбёрыю!.. Чорту ў зубы! Не магу глядзець на ўсё гэта -- на ўсю гэтую ману...» Выпраствае свае рукі -- даўгія,

жылістия: «Во, вырваша з гэтага пекла!.. Мазалямі ўсюды можна пракарміща...»

Маўчыш Матузок. «Добра яму казашь! -- думае. -- Ён ды жонка -- усяго таго клопату! Абодвы працаўань могучы. А тутака за столом поўна хлебаедаў...» Матузок схіляе галаву, глядзіць у вакно, за якім, як-бы ў сyne, разыягліся шырака балоты, лысеюць пясчаныя градкі. Адтуль чуеша балбатаныне цечярукоў, курлыканыне журавоў. Вочы Матузка міргаюць, і зь іх выкатваеща съяза. «Не, не магу я пакінуць гэтага! -- шэпча. -- От тэй бусел, што стаіш на адной назе на балоце, кожную восень адлятае, а ўвесну зноў прылятае. А я-ж ня бусел! Як-жа я магу пакінуць назаўсёды тое мейсца, дзе нарадзіўся?!»

Пад восень Рыгор выехаў.

Прыехаў каморнік. Для тых, хто не пісаўся ў калгас, зямлю адмераў у Дубнікох на закінутых аблогах. Старшыня сельсавету выклікае Матузка да сябе.

-- Ты мусіш выбрацца адсюль! І як мага хутчэй. Усё пад калгас адышло. Праз тыдзень на тым мейсцы, дзе ты сядзіш, будуць паставлены будовы для калгаснай жывёлы...

Матузок яму не пярэчыў, але й перабіраща ня стаў. Тут сядзелі ягоныя дзяды й прадзеды, будзе сядзець і ён аж да саме съмерці. Закону такога няма, каб адбіраць у хлебароба зямлю. Сядзіць у хаце, пазірае ў вакно... Рана зажывала, але ў галаве нешта круціла, калола, быщам цвіком. І думкі -- неадчэпныя, пагрозылівыя. Рвуцца мазгі, туманіцца зрок... Выйдзе за гумно, паставіш, паглядзіш у балацияную далеч, паслушае курлыканыне журавоў, граныне на тоненых дудачках кулікоў. Тады стане быщам крыху лепей, але як толькі вернецца ў хату, зноў пачынае круціць у мазгох...

«Калі скончаща гэтыя пакуты, дый ці скончаща!?

Закрыліся-б лепей ужо вочы!»

Раніцой да дома падышла гурба калгасьнікаў.

-- Ну, Мацей, уцякай, браце, пакуль на галаву дошкі не паляцелі! Будзем разьбіраць тваю дзядоўскую спадчыну!

Сэрца Мацея плача, але сам ён маўчыць.

І Дзяніс лезе на дах. Ляцяць дошкі. Рыняць кроквы. Мацей глядзіць некуды ўдалеч, каб ня бачыць і ня чуць, што робіцца наўкола. А людзі снуюць узад і ўперад -- чуеща крык, рогат, грукат... Грузяща хурманкі...

Старшыня сельсавету зноў падыходзіць да Матузка.

-- Ты ня злуй! Што-ж тут злавашь -- новыя часы, новыя парадкі!.. Ня хочаш у калгас, мусіш вызваліць мейсца! Дапаможам табе перабраща, і за гэта скажы дзякую! Партыя загадала...

-- Дзякую табе й тваёй партыі ў шапку!..

-- Ну, от, пачынаеш лаяцца! Што-ж тут лаяцца!? Калгасы -- справа не абыякай! Пасядзіш пад тымі Дубнікамі з годзік, дый шапку тую яшчэ зьдзенеш: прыміш, калі ласка, раба божага Мацея Матузка да кумпані... Ашукаўся быў!

Мацей падымаенча і зноў ідзе ў гумно, каб нічога ня бачыць і ня чуць. Садзіца там на старую падгніўшую калоду й глядзіць ўдалеч, дзе сінэе съяна пушчаў за балотам. А слова старшыні стаяць у галаве, і сэрца, здаецца яму, зараз вырвецца з грудзей. «Ашукаўся быў!? Шапку зьдзенеш! Бярозавай кары й па-за калгасам можна знайсьці!» -- шэнча.

Ганна знайшла яго тут.

-- Хадзі, там нешта пра шябе добрае напісана, кажуць людзі!

Дзяцюк чытае раённы лісток «Шлях камуны». Зноў тое самае. «Бядняк, але зарваўся, упёрся!.. Калгасынікі пастанавілі дапамагчы яму -- перавозяшь усю ягоную гаспадарку на новае мейсца за свой кошт...»

Дах хаты разбураны. Бяруща за зруб. Ганна выносішь з хаты астатнія рэчы. Дзяжу беражна ставішь на зялёную мураўку. Накрывае кожухом, каб не сансулася цеста, і садзіща. Мацею ўспамінаеца тое лета, прыемнае, ціхае... Коні скачуць па вуліцы, вязущ Ганну -- на той самай дзяжы -- да двара Матузка. Грае музыка. Дружкі съплюющы шлюбныя песьні. Маші Мацея выходзішь на ганак спаткаць нявестку. Ад варотаў да ганку раскручана трубка палатна. Мацей бярэшь Ганну подручкі й вядзешь яе па палатну ў хату -- у новую, яшчэ пахнучую жывіней... «Ці тая клямка была тады ўжо на дзъвярох, ші я прыладзіў яе пазней? -- думае Мацей. -- Ганак то так, праз два гады пасля вясельля дабудаваў... І палец тады быў дужа пакалечыў...»

Выпрастаў палец, мацае пазногаць.

Грукат... Тлум... Ляшіш з грукатам бярвеныне. Рыпяшь колы. Матузок сядзішь ціха, нібы ня чуе й ня бача нічога. Рантам падыходзяшь і кажуць:

-- Жыта тваё коні стравілі...

-- Маё жыта? Хіба ёсьць у мяне жыта? А-а-а! Праўда, кавалачак яшчэ заставаўся, ня зжала Ганна...

-- Што-ж ты сядзіш, схадзіў-бы паглядзеў! Можа, яшчэ што-небудзь упалела?

Матузок падымаеца, выходзішь за сядзібы. Сонца пячэць страшэнна, і ў паветры стаіш гаражыня, нібы ў напаленай печы. Мацею няма чым дыхаць -- сыснула ў грудзёх. Легчы-б, паляжашь, бяз руху, бяз думак...

Па жыце ўздоўж і поперак съцежкі. Конскія логавы. Гурт коняў начаваў у жыце. «Наўмысна!.. Зразумела, наўмысна... -- думаў Мацей. -- Пачышающа! Паднесылі падаруначак...» Здрантаванае жыта мітусіца ў ягоных вачох. «Добра!.. Добра!.. Мы, Матузкі, цегавітыя! Яшчэ пабачым?.. Яшчэ пабачым!..» Ходзіць па жыту, зрывая каласкі, бярэць іх у жменю. Успамінаеца Рыгор. «Задушаць! Не ўстаяць табе супроць іхнае хэўры...»

Пячэць сонца. Абрыдла гэтая съпякота! Хоць-бы на хвілінку пачягнула халадком. Згортвае сарваныя каласкі ў пучок і ўтыкае яго ў сваю шапку, калія казырка. «Задушаць! От, паваліща-б тут і заснуць... назаўсёды... Што? Ня дам, маё! Ня руш майго!»

Бяжыць у вёску. Не па мерцы купленыя ў Прамгасе штаны зь вялікай ластавічай торбамі боўтающа вакол ног. Вочы блукаюць па прасторы. Прыйягае. Хата ўжо раскінута, ляжаць толькі груды бярвення. Ганна сядзіць на дзяжы, пакрытай кожухом. Мацей глядзіць на яе й усыміхаеша -- хваравіта, ненатуральна. «Зноў хіба вясельле?!» -- кажа. Ганна бача: хворы чалавек, і маўчышь. Матузок украдаеца ў натоўп. Вочы блукаюць, твар перакрыўлены ўсьмешкай...

-- Хата раскінута, гаспадарка панішчана, жыта здрантавана -- вазьміце вось і гэта! -- працягвае ім каласкі. -- Вашым дзеткам на забаву!.. Ня хочаце? Але -- вазьміце! Што-ж тут? Падбіраў снапкі на чужых нівах -- вазьміце і гэта! Ага, праз газэцінку?! Падкулачнік я! Падкулачнік! Хай ужо будзе й гэтак...

Раптам ханаеца за галаву, хістаеца. Здымает шапку і кідае яе вобземлю.

Вясельле! Будзем скакаць! Грайце, музыкі! А ты тут
сядзіш на дзяжы, Ганна? Наша з табой вясельле! Юрачку!
Мяцеліну! Мікіту! Не, Мацея! Мацея!..

Менск, 1942
Нью-Ёрк, 1972

Дзікі вецер

Гойдающа сосны над хутарам, шумяць, гамоняць. Вецер съвішча, гоне з поля хвалі сънегу, кідае яго на сосны, круце ля галамнёў. І страшна на хутары: ходзяць галодныя людзі, забіваюць, рэжуть, рабуюць... «Надоечы ў Апчаку выразалі ўсю сям'ю... На хутары ў Сідаравых пакралі авечак...»

Хто гэтая людзі? Адкуль яны наплываюць? Якая сіла кідае іх хмарамі ў балазияня прасторы Палесься?

-- Людцы, ратуйце! З галадухі мрэм! Усё паатабралі, пазабіралі! Мрэм, як мухі!..

... Мільёны памершых ад галадухі на Украіне!

* * *

На хутары ў Гарася паблісквае съветлячок: «Ня сыпім, пільнуем, бо йдуць хмарамі галодныя ўкраінцы. І разам з тым, ідуць нядобрыя чуткі: раскулачваюць, высылаюць, зганяюць зь зямлі роднай...»

Гарась прыслухоўваеща. Вецер ходзіць за хатай, мачае съпені мяккім вобмацкам, съвішча пад кроквамі. Вароты на добрым запоры, на ланцугу, цераз увесь двор -- злосны Баян, але хто ведае, што можа здарыцца за ноч. Пад капающа ѹ пад съянну, атрумяць і сабаку -- тут трymай вуха востра! І Гарась схіляе галаву, падрэмле ѹ зноў усхопіцца. Думкі тузаюць яго -- неадчэнныя, цяжкія! «Д'яблы іх ведаюць зь іхнымі парадкамі! Нешта гавораць і

пра яго? Нейкія чуткі ходзяць... Праўда, працай нажытае... Зямлі трох гектары толькі! Але хіба ёсьць у іх што-небудзь пэўнае, станоўкае? Пяць пятніц на тыдні...» Гарась пакручваеша, стогне. «І гэты Зымітрачок! Тады, як Марынка яму адмовіла, уваччу была злосыць. Заўсёды ў яго злосыць! Як клянунець яго людзі! Зразумела, Марынка, а ня я -- я тут зусім збоку прыпёку... Не ляжыць у дзяўчыны сэрца да хлапца, дык прычым тут бацька?! Учора, казаў Міхалка, Зымітрачок ездзіў з новымі «праизысьціямі» ў раён, -- успамінае Гарась. -- Якія там у сабакі прапазыцыі!?

Устае, падыходзе да абраzoў, доўга стаішь перад імі моўчкі, потым шэнча пашеры. Раптам зявілася думка: не заплашці ён, здаеща, страхоўку? Падаходны заплашці, самаабкладаныне таксама -- яшчэ над дождж тады патрапіў, -- а от страхоўку... Становіща каленкамі на тапчан і мачае рукою за абраzамі -- тут у яго квіткі, уся «канцылярыя». І пашеры шамацяць у нязграбных запрашаваных рукох. Перастаўляе съветлячок на край стала, раскладае пашеры: самаабкладаныне, падаходны, цягla (гужавая павіннасць), культурны збор... «Падаткаў шмат, дык перайначылі на культурны збор!» Ухмыльнуўся. «А вось і страхоўка -- чырвоны квіток, каб ім усё стала чырвоным уваччу! Але, хвала Богу, ня будзе да чаго ім прычапіцца! Усё ў парадку!» Гарась загортвае квіткі ў газэціну й кладзе іх зноў «за пазуху святым».

Але спакой да яго ўсё-ж не вяртаеца: насядаюць іншыя думкі. «Каб шіха, дык-ба й ня думалася! А то такое ліхалецце! Сапхнулі нас на край жышыця!» Ён ідзе па хаше. Падыходзе да ўлончыка, на якім стаішь вядро з вадой, і

смачна, нібы то каляды, а не піліпаўка, п'е ваду. Потым з грукатам апускае зноў на ўслончык вядро.

Агата прачнулася й пытаеца:

-- А каню ты, пэўна, зноў забыўся падкінуць на нач? Як лёг, толькі съязнела, дык і дрыхнеш!

-- Дзе-ж дрыхнеш, калі ўвесь час варочаюся з боку на бок... Выйшла-б ды даля...

-- На мяне не спадзявайся: страшна мие! -- адказала кабета. -- Не магу за дзвёры паказацца... Ляжу й усё слухаю, што там робіцца на панадворку... А сасонкі ўсё шумяць, шумяць -- ші то мо' так у мяне ў галаве?

-- Марынка, можа ты выйшла-б падкінуць каню?

Марынка не адказала, сынінь.

Нацягнуўшы на плечы кожух, Гарась падышоў да пячуркі, узяў ключ і выйшаў. Баян зазваніў ланцугом і разы два без ахвоты брахнуў...

Цераз хвілін пяць або менш Гарась вяртаеца ў хату й кажа:

-- Ліха іх ведае! Такі конь, як лялька, а можа, і ён хутка будзе не патрэбен?

Ён цяжка апусыцца на канец тапчана. У гэты мамэнт Баян ірвануўся з будкі і ярасна кінуўся па ланцугу да варотаў. Зараз-жа пачуўся грукат у вакно.

-- Каго там Бог нясе?! -- пытае Гарась, прыхіліўшыся тварам да шыбы.

-- Свае! -- пачуўся адказ.

-- Міхалка нечага йдзе, -- прамовіў Гарась і пайшоў адчыняць. Цераз хвілінку ўвайшлі ўдвох.

-- Вось надвор'е! -- кажа Міхалка. -- Дзікі венер з усходу. Ды яшчэ й сынег. Так і круцішь, круцішь, съвету ня

відаць! У такое надвор'е толькі злодзеям добра ды перамытнікам: да раніцы й знаку не застаненча ад сълядоў...

Селі абодвы на тапчан і хвіліну маўчалі. Потым Міхалка зноў:

-- Ты чуў? Ён цябе таксама ў перамытнікі ўпісаў! Раней - падкулачнік, зрышчык, сабатоўнік... Бача, гэта не бярэць, дык у перамытнікі... Ён сказаў, што ты да брата за мяжу хадзіў...

-- Брат у мяне, праўда, за мяжой ё, ты-ж сам ведаеш! Але-ж ад самага таго часу, калі нас падзяліла мяжа, я нічога ня чуў пра яго...

-- Адным словам, кляпае на цябе! Я цябе папярэджаю як добра га чалавека й суседа...

Гарась сарваўся з тапчана й зноў пабег да вядра з вадой. Напіўся й вярнуўся. Сеў зноў каля Міхалкі. Доўга глядзеў у падлогу. Верыў Міхалку: Зьмітрачок кляпае на яго! Вычуў гэта й сам ня раз. І ратунку няма ніадкуль: ніхто не захоча ўтранчаща ў гэтую справу. Не такі цяпер час: кожны высыцерагаеша Зьмітрачка...

-- Ты толькі падкажы мне, калі гэта будзе. Я ведаю, яны хочуць мае крыві! Я зраблю ім, бо іншага ратунку няма! А ты, Міхалка, павінен ведаць: рызыкоўны я чалавек... -- голас ягоны задрыжаў і перарваўся.

Міхалка ўзыняўся з тапчана, але зараз-жа зноў сеў. Гарась узяў яго за руку, моцна паціснуў у сваёй.

-- Ты -- сусед! Ты ўсё мусіў бачыць, кожны мой крок! Ці я калі адлучыўся з дому хоць на адну добу? Схадзіш да брата, прынамсі, патрэбна хоць дні трэ, бо чалавек -- ня воўк! Дый воўк патрабуе адпачынку... Усё гэта вось на іх!.. -- памацаў мазалі на далонях. -- На іх, на маіх мазалёх, усё

гэта тримаеща! Памятаеш, колькі было гора мне, каб паставіць гэны хутарок!? А Зымітрачок? Ты-ж бачыш, які ён? А што сватаўство не ўдалося, дык ня я тут віной, а Марынка -- сэрца дзяўчыны не ляжышь да яго! -- голас ягоны зноў на момант перарваўся. -- Ох, Божа! Якое жыщцё для нас настала!? Дзеўка не пайшла за хлюща, дык ён плявузгае на ейных бацькоў! І вераць яму! Вераць!

-- Гэта-ж адна хэўра! -- чуеща голас Агаты.

-- Агата, ты чуеш? Марына! Вы чуеце? Ён нас у перамытнікі ўпісаў; за мяжу, кажа, хадзілі, разам з таварам весткі пераносілі!? Ведае, сабака, дзе балючай укусіць!

-- Тата, я спаткаю яго й скажу, каб ён ад нас адчапіўся...

-- Ня руш яго! Ня руш! Бо горай будзє... Падумае: спалохаліся!..

Агата плакала.

-- Не хвалюйшеся за парой! -- пачаў раптам супакойваць Міхалка. -- Можа, як-небудзь, як той Янка кажа, «ліха ператрэща, і маланкай доля блісьне...» Можа, разбяруща тамака вышэй!? Старшыня, дык той ня вельмі бярэща за гэтую справу: усё ўгаворвае Зымітрачка пачакаць... Пэўна, дачуўся пра нешта? Толькі той, упаўнаважаны па палітычнай частцы, вельмі ўхапіўся за яе...

-- Ухапіўся, кажаш? -- пытающа ўсе ў вадзін голас.

-- Божанька, выратуй! Гэта-ж ад яго найбольш і залежыць...

Назаўтра Міхалка прыйшоў зноў.

-- Пільнуйшеся! Заўтра або пасълязаўтра ўночы...

* * *

Зымітрачок вярнуўся з раёну радасна ўсхваляваны. «Так, пачынаеша! Ну, вось і дачакаўся». Цяпер ён ні аб чым іншым ня думаў, як толькі аб тым, як ён прыйдзе да Гарасёвых, як абвесціш ім пра пастанову раёну аб высылцы і як яны будуць гэтым прыгнебены... «Во, упэўніліся, што азначае маленькі Зымітрачок!» (Так называў яго, бывала, Гарась). Зласлівая радасць абхоплівае сэрца Зымітрачка. «Зязюля ваўку не таварыш! Марыне трэба чалавек, а не валащуга! Ага! Вось цяпер дык рады былі-б такому сватаўству...»

Кідае на брудны ложак сваю будзёнаўку (ні ў якога Будзёнага ён ня служыў, наагул у чырвонай арміі ня быў, але ўдае сябе за будзёнаўца), запальвае съятло ў пакоі й садзіца за стол. Яшчэ толькі сёмая гадзіна, а павінна пачацца гэта а дванаццатай. Яшчэ шмат часу. А яму хочацца як найхутчэй. Сэрца ягонае перапоўнена злосцю. Ён хоча ўбачыць сылёзы башкі й маші Марыны. Як соладка будзе глядзець яму ў гэты час на іх. «Съмерць! Усім ім съмерць; усім такім, хто супроць яго, Зымітрачка! Не, не раптоўная съмерць, а пяжкія павольныя муکі -- там, у зъледзянелай поўначы, дзе ня съвениць сонца, а потым ужо съмерць... пад пяжкім паленам дзе-небудзь... Вось вам усім: буду ў вас на языках аж да вашага скананья...»

Дастае зь кішэні пакамечаны кавалак паперы. Разгортвае й глядзіць у яго. Чытае: «...калі яго не ліквідаваць, як клясу, дык калектывізацыя ў раёне зь мейсна ня зрушыцца. На яго глядзяць усе, бо ён аўтарытэт у іх... яму вераць! Не запішаща ён, ніхто пісаща ня стане. Вось чым ён падсечаны! Пасправуй давесці, што гэта ня так!? Не запісаўся-ж да гэтага часу...» Глядзіць угару, на партрэт правадыра. Вусаты твар сурова ўхмыляеца. «Так-так! Грамі ворага!»

Зымітрачок задаволена хіхікае. Падсоўвае лямпу, чытае далей: «А калі калектывізацыя ня зрушыща зь мейсца, дык што-ж скажуць нам, раённым камуністым...» Глядзіць на гадзіннік. Яшчэ рана! Комкае паперу й засоўвае яе зноў у кішэню. Кладзеща на ложак, вышыгвае ногі й глядзіць угару: там бездапаможна дзынкае ў павуцінні муха. Непамерна падкрученая лямпа хліпае, аген'чык падымаеша, робіща мутным і гасьне...

Зымітрачок навет не пачуў, як у хату ўвайшлі старшыня райвыканкуму й раённы ўпаўнаважаны (прадстаўнік ДПУ). Пабуджаны, клыпае вачыма й глядзіць то на аднаго, то на другога.

-- Струсяў, таварыш? -- пытаеша прадстаўнік, шынель якога звісае аж да долу. -- А можа выпіў? Не? А не пашкодзіць для адвары! Як-ніяк, а сваяк!? -- усміхаеша. -- У патэнцыі...

Зымітрачок некаторы час глядзіць на малінавыя пятліцы прадстаўніка. Ускоквае, круціща па пакою, шукаючы будзёнаўку.

-- Пасыпее! Часу яшчэ -- уга, колькі! -- прадстаўнік дастае з кішэні гадзіннік. -- За сем мінут дванаццатая. Для нашых спраў найлепш другая або трэцяя, верце мне! Чалавек усыпіцца, часам дзікія сны, бо чуткі-ж -- чуткамі зямля поўніца! -- і пабуджаны зынянцку, як ачумелы. Крыкнеш -- ногі падгінающа і ў нагавіцы не пападаюць... І золатца! Золатца, калі ёсьць, не пасыпее прыхаваць... Ха-ха!

Вымае зь кішэні шыняля бутэльку вішняку, другую -- каньячок трох зорачкі. -- З закрытага нашага! -- ухмыляеша. -- Толькі ўчора даставілі...

-- Учора й нам тое-сёе...

-- Вам? Ты быў у нашым закрытым? Не? Зойдзеш калі-небудзь паглядзець. Балыкі, асятры, сёмга амурская, шынкі -- усё гэта вэндзанае, толькі ў рот кладзі! А цяпер -- трывалікі! Хуценька! Што? Толькі адна? Давай адну! Эх, ты, недарэчны Гарасёў зяшёк! Хашёў на хутарок?.. Красуню Марыну... Бюст -- во! -- зрабіў паўкруг рукамі. -- Абарвалася! -- зарагатаў. -- А ты ведаеш, што гэта амаль здрада -- сваяцтва з кулакамі... Ха-ха! Не налохайся! Сам ведаеш: ня кулак ён! Але хай будзе кулак, каб застрашыць праваслаўных... (Так ён заўсёды называў сялян).

Зымітрачок паставіў на стол шклянку, вышершы яе брудным ручніком.

-- Хлеб цягні сюды!

Зымітрачок паклаў на стол акраец хлеба.

Праз колькі часу, калі пустыя бутэлькі былі перастаўлены пад стол, прадстаўнік запытаў:

-- Зброя ёсьць? Няма? Эх ты!

-- Калі што-якое, я рукамі іх, рукамі... -- залемантаваў Зымітрачок. -- А то вось: найлепшая зброя, без анікага гуку! -- узяў з-пад лавы шворан. -- Дзёбнуць -- і гатова!..

Яны выйшлі. Дзікі венер кідаенча ім у твар, блытаенча паміж ног, торгае даўгі шынэль прадстаўніка. Ідуць зусім паціху, моўчкі, толькі неўтантаны, намечены завейай сънегу. Але вось у мутаўзе мяцеліцы вымалёўвающа будынкі Гарасёвага хутара. Паварот налева. Съветлячок замаячыў цераз шыбы вакна: ня съпім, вартуем! И на сэрцы Зымітрачка становіща неяк брыдка-брыйка, бышам-бы плюнуў башкую ў твар. Але -- позна! Рука прадстаўніка ў шырокім рукаве паднялася й апусыцілася на

шыбу. Пякельная душонка Зымітрачка торгаеща, хвалюеша...

-- Ня съпяць яшчэ! Ня съпяць! -- кажа прадстаўнік.
Зымітрачок хіхікае -- прытварна, ненатуральна...

* * *

Жывучы амаль на мяжы, Гарась у той-жа дзень, калі даведаўся ад Міхалкі пра небясьпеку, пачаў рыхтаваша да ўцёкаў. Уначы ён здолеў адвезыці жонку й Марынку на тэй бок і вярнуща назад, каб наступным рэйсам забраць найбольш каштоўнае з гаспадаркі.

У сенцах стаялі спакаваныя мяшкі, за лаўкай у хаце тырчела вострая сякера. «Трэба ўзяць і яе, -- падумаў, -- мала што можа здарыцца ў дарозе». Гарась паставіў сякеру каля дзвіярэй, каб не забыцца, і ўвайшоў у хату. Якое гора ляжала ў яго на сэрцы, што трэба пакідаць абжытае мейсца! І з-за каго? З-за зладзюшкі Зымітрачка! Ён стаіць і глядзіць у задуме ў вакно. Рантам яму здаецца, што пачынаецца вайна. Чырвоная армія ўцякае ў панішы. Калгасы разбураюцца. Зноў аднаўляецца парадак. І што-ж тады Гарась зробе? Ён зловіць уцякаючага прыхвастня Зымітрачка. «Ну, што -- накіраваў? Насмактаўся чалавечай крыві? Ты дурань! Думаў, зынішчыўны гаспадароў, жыщыё людское палепишыцца?! Сьвет трymаецца на працы, а не на рабунку. Так, на працы! Бясконца рабаваць нельга!» І ён цягне Зымітрачка на расправу грамады. «Во ён! Во той, хто разбурыў наша жыщыё!» А народ крычыць: «Сюды яго цягні! Сюды!..»

-- А вайна павінна быць! -- шэпча сам сабе Гарась. -- Без вайны цяпер ніяк усяго гэтага не разблытаеш... Або

здарыща які-небудзь заварот кішок!? Усё роўна, павінна-ж нешта адбыща!?

Гарась варушища, шастае рукамі па гарачай галаве. Якраз у гэты час пастукалі. Баян злосна ірвануўся да варот. І ў Гарася -- здалося яму -- усё абвалілася ў сярэдзіне. Але ён бярэць сябе ў рукі й падыходзіць да вакна. Адсоўвае фіранку й глядзіць у цемру ночы. «Яны!.. Утрох!.. Яшчэ-б з гадзінку, і ўсё было-б скончана!..» Млосьць разыліваецца па целу. «Кінуць усё!.. Паваліща й узяць сябе за горла!..» Гарась з хвіліну стаіць у роздуме. Раптам здрыгнуўся ўсім целам, нібы яго аблілі студзёнай вадой, і рашучасць вярнулася да яго...

Выйшаў у сенцы.

-- Вон, Баян! Вон! -- крыкнуў цераз дзъверы як мага спакайней.

Знадворку чуваць быў пагрозылівы голас Зымітрачка.

-- А ну, адчыняй там, кулацкая лахудра!

-- Божа святы й міласцівы, выратуй!..

Узяўся за засоў, рассыніў дзъверы.

-- Людцы добрыя, чаго-ж так злаваць? Папярэдзілі-б, што прыйдзене: яечню, паўкварты на стол!.. Ці-ж няма чым спаткаць госьцейкаў?! Ёсьць, хвала Богу, і скварка й чарка... дзякуючы нашай, рабоча-сялянскай уладзе... Жывем, хвала Богу!

Увайшлі ў цёмныя сенцы гуськом. Правай рукой Гарась намацаў сякеру. Стаіць! Зымітрачок ішоў першым, за ім -- старшыня райвыканкаму, апошнім прадстаўнік. У руках у яго наган. Месяц то выплывае з-за хмары, то зноў схаваецца. Гарась глядзіць на наган. «Вось якія госьцейкі! Праваронь, Гарась, і тут табе хаўтуры!..»

-- Усе дома?

-- Усе, усе! А дзэ-ж ім быць? Праходзыце, праходзыце ў съятліш!<..>

А сам застаеща, нібы дзеля таго, каб не пакінуць незачыненымі сенцы. Усе ўтрох пасталі ланцужком перад дзывярым, Зымітрачок шукае закрутку.

-- Божа съяты й міласъцівы, памажы й даруй!

Рука Гарася апускаецца на сякеру. Съяতло месяча абвілася паяском на шыі прадстаўніка. Узмах сякеры -- і ён цяжкім мяшком аб'ехаў на падлогу! Старышня райвыканкому кінуўся схапіць наган, які вывалиўся з бразгатам з рук прадстаўніка, але быў павалены другім узмахам сякеры. Зымітрачок крутнуўся, нешта закрычаўши, дый ірвануўся да дзывярэй на двор.

-- Не, ты ўжо цяпер застанешся тутака! -- спакойна прамовіў Гарась. -- Хацеў крыві, от табе кроў!..

І зынёс яму галаву сякерай...

* * *

Гойдающа сосны, шумяць, гамоняць!.. Вечер съвішча ў іхным гальлі! Гоніць з поля хвалі снегу. Кідае яго на сосны, круціць каля галамнёў. І страшна наўкола: ходзяць галодныя людзі, забіваюць, рэжуць, рабуюць...

1943-1977

Партыйны таварыш

Мы стаялі каля съяны нейкае няжылое будовы: я, Барута, Саладуха й Капейка. Барута трymаў на павадку сваю Флейту, а Капейка -- Султана. Мой Залівай зараз-жа абнюхаўся з Султанам, і яны, у адзнаку згоды й сяброўства, павілялі хвастамі. Але Барутава Флейта, як паненка, трymалася ўбаку. Машына ўсё ня прыходзіла, і чакаць яе на такой съюжы было надакучліва. У нас ужо зьявілася падозраньне, што яна й зусім ня прыйдзе, што часам, здавалася, і паляваньне не адбудзеца. А яно абяцала быць удалым, бо ўночы, як на заказ, выпала добрая пароша -- радасць паляўнічых. Сынег ляжаў мяккі й пульхны, як вата, і сълед на ім трymаецца, як аддрукаваны: сабакі йдуць па такім съледу за зыверам упэўнена, аж пакуль зывер не натрапе на паляўнічага...

На ўсходе ўжо начало разьвідневацца, калі з-за рогу будыніны раптам выбліснула мяккае съятло фараў мышыны. Мы адразу-ж заварушыліся, а ганчакі началі папіскваць на павадкох, прадчуваючы блізкае паляваньне. Але радасць наша была прадчаснай: высадзіўшы, не даязджаюты да нас, двух персон, мышына зрабіла круг і пайшла назад. Адзін з тых, што высадзіліся з мышыны, быў высокі і тонкі. Ішоў ён да нас шырокім крокамі, бышчам нартамі соўгаў; на правым плячы дубальтоўку трymаў. Другі, карошенькі й гладкі, як

катляк, з галавой, уросшай у плечы, тупаў за ім дробнененькімі крокамі.

-- Не хвалюйшеся! -- звярнуўся высокі да нас. -- Машына зараз прыйдзе. У «эмцы» (марка машыны) мы ўсё роўна не зъмісьціліся-б усе. Я даў загад з гаражу ўзяць крытую двохтонку, у ёй будзе куды выгадней і вам і вашым сабачонкам...

Гаварыў ён спакойным і ўпэўненым голасам, мяккім і прыемным, і гэта выклікала ў нас да яго сымпатыю. Барута, які ўкладаў плян палявання і ўмоўліваўся аб сродках даезду з гэтым-жа высокім, раптам замітусіўся:

-- Ды што-ж гэта я?! Знаёмшеся! Гэта, гмм... таварыш Балевіч, кожны з вас, пэўна, ведае яго з нашых газэтаў! А гэта... -- паказаў на кароткага, -- гэта...

-- Адзін з партыйных таварышаў, -- падказаў высокі. -- А па прозвішчу Галякоў.

-- Так, будзем знаёмыя, партыйны таварыш Галякоў! -- і Барута падаў яму руку.

Перазнаёміўшыся, мы зноў прытуліліся да съянны, дзе было крыху зацішней. Курылі й размаўлялі. Партыйны таварыш -- будзем яго так і называць -- доўга ўзіраўся ў нас. Потым вусны ягоныя натапырыліся, неяк па-брывдкому зморшчыліся, і ён прамовіў:

-- Так скажаць, пралетарскія ахвотнікі? Што-ж, добра! У гэтым няма нічога дрэннага... Уладзімер Ільліч таксама грашыў гэтым. Гаспадары цяпер -- хто? Мы -- пралетары! Праўда, таварыш Капейка? -- і стукнуў Капейку далонню па куцай скуранцы, у якой той курчыўся ад съюжы.

Ува ўсім і заўсёды згодны, Капейка кіўнуў галавой. У гэты час пад'ехала машына. Балевіч сеў разам з намі, пад

брывэнтавы навес, тлумачачы гэта тым, што любе паслухаць паляўнічыя байкі.

-- Тады я пайду ў кабінку да шафёра, -- адгукнуўся Галякоў.

-- Не, -- запярэчыў Балевіч. -- Вы там сапрэце ў сваім цёплым убраныні. У кабінку пойдзе таварыш у скураной куртцы: ён мёрзыне...

Гэта выклікала ў нас да яго яшчэ большую сымпатию. Калі ўсе апнуліся ў машыне, стала зусім відавочным, што «эмка» сапраўды не зъмісьціла-б нас усіх; адна разу мы ехалі гэтакай кампаніяй на «фордзіку», які быў крыху прастарнейшы за «эмку», аднак сабак мусілі трymашь на каленях.

Як толькі зрушыліся зь мейсца, адразу-ж пачулі палёгку: як-ніяк, а едзем! І едзем -- куды? Якраз у самы асяродак зъвярынага сьвету ў Любашчынскую пушчу, пра якую так шмат наговорана паляўнічымі.

Маючы справу штодзень з трамваемі, якія ў Менску заўёды бітком набіты людзьмі, я сядзеў і думаў: якая выгода месь хаця-б старэньюю якую машыну. Сядзіш сабе на мяккай фатэлі ды пакураеш ды ў вакенца пазіраеш; падабалася тут -- спыніўся, не падабалася -- коціш далей! Пэўна, пра гэта самае думаў і Барута, бо ў гэты-ж мамэнт прамовіў да Балевіча:

-- Гаспадар, -- дазвольце клікашь вас гэтак -- добра было-б, каб вы пачасыцей нас вазілі, а мы-б за гэта зайцоў вам стралялі...

-- Хашеў-бы, -- адгукнуўся той з ухмылкай. -- Але часам не выпадае: то машына занятая, то я заняты...

Машына спраўна бегла па зацярушанай сънегам шашы. Насустряч імчаліся тэлеграфныя слупы, рэдкія дрэўцы й дарожныя знакі. Там-сям міналі вёскі; з каміноў хат падымаліся сіняя слупікі дыму. Гледзячы на яго, роіліся ўспаміны з гадоў мінульых, і тады, бышам-бы наяве, пахла смажанай скваркай, вясковай каўбаскай з часначком, перчыкам і нямолатай муштардай. Траплялі на вока й разбураныя «вялікім згонам» сядзібы хутаранаў з адзічэлымі ўжо каля іх яблынямі й дулямі, і тырчэлі ўгару голыя каміны печаў...

-- А от скажыше, гаспадар, -- звярнуўся Барута да Балевіча, -- як гэта зразумені: у дваццатых гадох савецкая ўлада рабіла тут землеўпарадкаваныне й садзіла людзей ня толькі на пяцідворкі, але й на хутары. А у трыццатых гадох гэтая-ж улада загадала зносіць гэтыя хутары й пяцідворкі й некаторых уласнікаў іхных навет саслала да Сыбэрыі... Зразумела, я так ня думаю, але можна было-б падумаць, што ў трыццатых гадох ня было ўжо савецкае ўлады...

-- Прышчэпаў нарабіў хутароў і засыненкаў! -- з жарам умяшаўся Галікоў. -- Гэта ягоная дывэрсія супронь савецкае ўлады... Ён і пакараны за гэта!

Барута не здаваўся:

-- Але-ж Прышчэна, ці Прышчэпаў, як вы кажаце, дзеянічаў на падставе пастановы цэнтральнага камітэту партыі й дэкрэтаў з Масквы. Па-другое, чаму дывэрсія? Жышцё пацвердзіла, што найлепшай хвормай сельскай гаспадаркі на Беларусі зьяўляюшча дробныя селішчы й хутары, бо тутака ў нас няма тлустых стэнаў, як на Ўкраіне ші ў Заходній Сыбэрыі, дзе не патрэбна ўгнаення і можна разгарнуцца з камбайнам і іншымі вялікімі

машынамі... Тутака ё: кавалачак нівы, праз гоні -- рэчка альбо горка, лес і балота, а то й багна, градка сярод іх зь пяском, дзе нішто не расце... І вось я кажу, колькі было працы пераносіца на новыя мейсцы, а цяпер, бачыце, тырчаць голыя каміны, і шмат хто з тых працевітых і добрых гаспадароў ужо загінуў у той Сыбэрый...

Барута абвёў усіх позіркам.

-- Ну, гэта можа ўжо і занадта!? -- заўважыў мякка Балевіч. -- Хаця, трэба прызнаць, зямельная палітыка была ў нас часам непрадуманая й нівыразная, што пацягнула за сабой вялікія ахвяры...

-- Кіньяма пра гэта! -- скамандаваў Галякоў. -- Давайце, я вам лепш расскажу праўдзівую гісторыю з часоў змагання за ўладу на паўдні, якая вам пакажа, якім павінен быць сапраўдны бальшавік.

І ён расказаў, як у дзвесятнаццатым годзе, будучы ваенкомам палка, уласнаручна застрэліў свайго найлепшага таварыша, падазраючы яго ў здрадзе.

-- Бяз усякай лішняй валакіты! Вось гэтак: наставіў наган паміж вачэй і выпаліў! Хай ведае: рэвалюцыя з такімі не жартуе!..

Барута сумным позіркам абвёў нас усіх і пакруціў галавой.

-- Але-ж, вашэць, вы не яго пакаралі, а самога сябе!

-- Як так? Я яго застрэліў!

-- Я, як праўнік, мушу вам сказаць, вы зрабілі вялікае злачынства, і ён цяпер вас усюды сцігае, што відаш з вашага апавядання.

-- Ён мерыўся перабегчы на другі бок з дачкой белагвардзейскага ахвіцэра, гэта я дакладна ўдаводніў!.. Ну, і атрымаў па заслугах!

-- Гэта вы цяпер так кажаце, а прычына была іншая, што вы яго забілі: можа, вам перашкаджаў у чым, можа, зайдрасьць, не падзялілі гэтай дачкі ахвіцэра...

-- Менавіта, я яго папярэджваў: не звяззвайся з гэтай дзяўчынай!

-- Ну, вось спрунжына й выкрылася! -- урачыста выклікнуў Барута. -- Толькі ўсебаковы разгляд справы ў судзе можа ўстанаўліць віну чалавека...

-- Які можа быць суд над ворагам?! Пад ногаць -- і ўсё! Рэвалюцыя ня церпіць валакіты! Калі-б лёс кожнага высланага кулака вырашаўся судом, ханіла-б працы на дзясяткі год, а партыя, кіруючыся рэвалюцыйным пачуцьцём, зыліквідавала іх за тры гады...

-- Гісторыя будзе судзіць нас! -- выкрыкнуў Барута. -- Але лічу лішнім гаварыць з вамі на гэтую тэму...

-- Праўда, досьцішь аб гэтым! -- сказаў зноў мякка Балевіч, які, апусыціўны долу вочы, слухаў спрэчку.

Мы пад'язджалі да вызначанага па плянцу мейсца. Тут дарога зьбягала ўніз. Направа ляжала катлавіна балацийных імшараў. За ёй сінела смуга лесу. Улетку на гэтых імшарах, сярод досьцішь густых, але дробных зарасцяў, было даволі шмат цецярукоў і пардвы. Цяпер з-пад снегу тырчэлі адно голыя дубны, ды сярод іх чарнелі аброслыя бурым мохам купіны. Цечярукі й пардва мусілі шукаць сабе другое мейсца, дзе можна скавацца ад сышюжаў і знайсыці корм. Але зайцы маглі быць сярод купін. Пастанавілі распачаць паліваныне адсюль. Балевіч загадаў шафёру ехаць назад у Менск, бо

машина магла спатрэбіца там па якой-кольвек прычыне, але на шостую гадзіну вечара загадаў прыехаць па нас.

-- Перакусіць-бы перад маршам! -- прапанаваў Саладуха, абмашваючы сваю торбу, зъ якой тырчэла чырвоная галовая бутэлька.

-- Чаго-ж, не забаронена! -- адказаў нехта.

-- Ды аднаму неяк няёмка, -- падміргнуў Барута. -- Быштам-бы хаваюся?

-- Ведаем, ведаем! Шукаеш хаўрус прапусыць па аднэй?!

-- Тады давайце пойдзем на край таго лесу, -- прапанаваў Балевіч. -- Там будзе ў заішней і прыямней...

Селі на сухі й мяккі мох над разгалістымі ёлкамі. Саладуха адкаркаваў бутэльку й наліў чарку «прадукту сацыялістычных пяцігодук», як называлі гэрэлку ў той час у народзе, ня ў прыклад іншым прадуктам, якіх у продажы ня было ніколі ўдосталь.

-- Ну, дык будзем здаровы! -- сказаў і перакуліў чарку. Потым перадаў бутэльку Баруце. -- Кіруйце там далей! -- загадаў.

Бутэлька павандравала з рук у рукі аж да самага адказнага. Выпіўшы другую чарку, Саладуха зазначыў:

-- Цьфу! Сядзеў у машине, як пад жандарам... Цяпер адразу палегчала... -- і павёў рукой па грудзях.

Усе зразумелі, што гэта намёк на партыйнага таварыша.

-- Ніякіх жандараў не павінна быць! -- зазначыў Балевіч і засыпіваў: «Отречёмся от старого мира...» -- Гэта ў нас у гімназіі гэтак съпявалі, бывала.

-- А ў нас крыху іначай! -- уставіў Барута:

«Отречёмся от серого мыла и покинем в баню ходить».

Усе зарагаталі, а больш за ўсіх рагатаў сам «адказны». Потым дадаў:

-- Ну, што-ж -- і пакінулі! Выраб мыла, ні шэрага, ні белага, нашымі бюракратамі па пляну не прадугледжаны.

-- А дазвольце пацікавішча, гаспадар, у якой гімназіі вы вучыліся?

-- У клясычнай, што на былой Губэрнатарскай, -- адказаў Балевіч. -- Але скончышь не давялося.

Вышагнуў зь кішэні партфэльчык і дастаў зь яго пажоўклую фотакартку, на якой, прыпёршыся да сцяны вялікага драўлянага дому, стаяў хударльвы даўганогі хлапчына ў картузе з галінкай над ліхам заламаным казырком.

-- Гмм... Гімназыя гэтая давала досьць ладныя веды! -- заўважыў Барута. І потым, вяртаючы картку: -- Бацька ваш, пэўна, меў маёнтак, мяркуючы па пабудове?

-- Ніякага! Усё жыцьцё прабыў лясьнічым у князёў Аляўковічаў, і будыніна гэтая іхная...

-- Вы зь беларускага паходжання, зразумела?

-- Для мяне, як для члена партыі, падобнай проблемы не павінна было-б існаваць. Аднак, ші я мушу крывіць душой? Корань маіх продкаў ідзе глыбака ў вякі гэтае зямлі! І я сам нарадзіўся тут, атрымаў ад маіх бацькоў гарні жыцьця, вырас тут, усмактаў у сябе пах гэтых цудоўных волатаў-сосен! -- зірнуў на лес. -- Гэта мая Бацькаўшчына! Люблю я яе ўсім фарбамі мае душы! А іншыя землі, народы -- гэта толькі суседскі двор для мяне: мушу быць у кантакце зь ягонымі жыхарамі для агульнай карысці...

-- Дробна-мяшчансki перажытак... -- ціха прамовіў партыйны таварыш.

Балевіч чуў гэта, але не палічыў патрэбным пярэчыць.

-- Вы кажаце: хвалюе вас усё наша, -- прамовіў Барута.
-- Гэта добра. Гэтак і павінна быць...

* * *

Сабакі, як толькі пусыцілі іх з павадкоў, узялі сълед, і жвавае яхканыне заліло ваколіцу. Але касы ўсё яшчэ нейдзе ляжаў, прыціснуўшы да галавы вуши: авось, не заўважаць! І толькі тады узялішэй мячом угару, калі Флейта, аж зь віскам, напаролася на яго. Робячы дугу (нездарма -- касы!), ён пакаціўся пад гару. Стравіць нікому ня трапілася з прычыны стромкасы і нечаканасы, зь якой ён ускочыў і потым зынік за гарбом гары. Флейта й Запявала, як спрэжаныя, кінуліся за ім, нягледзячы на тое, што трэці іхны сябра, Капейкаў Султан, неаднокраш зьбіваў іх з тропу; урэшце ён натрапіў на стары сълед і пайшоў ім «упяту», гэта значыць, у адваротным напрамку, куды пабег звер. Магло атрымаша ўражаныне, што заяц павярнуў назад. І гэта зьбіла некаторых з панталыку: Галякоў, із стрэльбай напагатове, настаяўся па касагору; Балевіч схаваўся за ёлачку: авось, набяжыць звярынка!

Галасы Флейты й Запявалы чуліся ўжо здалёк. Гэта паказвала на тое, што касы вырваўся на чисты прастор і цяпер імчыща некуды да бліжэйшых хмызнякоў, дзе мог-бы пераблытаць свой сълед петлямі і нечаканымі кідкамі ўбок. «Дзе-ж ёсьць гэтыя хмызнякі?» Я падняўся на грэбень касагору, каб аглядзеца і потым ужо браць адпаведны кірунак. Кілёмэтры за паўтара, праўда, сінела смуга маладога сасоньніку, сярод якога вылучаліся й старыя магутныя кражы. «Напэўна, заяц ужо там? -- падумаў. -- І пакуль яго вытураць сабакі, пройдзе нямала часу».

Малаяўнічай нізінай, па якой віўся невялікі ручай, там-сям пакрыты ўжо маладым празрыстым лядком, я скіраваўся да таго ляску. На ўскраіне яго рос зусім дробны й непралазны для чалавека хвойнік. Вузкай віляючай сцежкай я падаўся ў глыбіню лесу. Праз колькі часу выйшаў на старую засеку, над якой якраз і стаялі, як вартаўнікі, тыя магутныя, шматгадовыя волаты-сосны. Тут было так ціха й прыгожа, што я, напраўдзе, ня мог зрушыцца зь мейсна: паміж соснамі там-сям крывавілася каліна й полымяем шугала рабіна. Глядзеў угару на кроны соснаў. «Жышьцё! От так от: адны паміраюць, другія падымаюцца на іхнае мейсна! Родная маці Беларусь, ніхто й ніколі, ніякі бандыта, якой-бы ўладай ён ні валодаў, ня зможа спыніць гэтага працэсу на тваіх грудзёх!»

Знайшоў чысты ад снегу пень і сеў. З захапленнем і разам з тым з роспаччу пазіраў на бронзавыя каломны волатаў-дрэваў, з роспаччу таму, што мала ўжо іх ушелела. Ведаў, за часоў гісторычнае Літвы -- Беларусі лес гэты ўваходзіў у Ачолкаўскую пушчу, якая цягнулася далёка на паўдзённы захад і зылівалася з пушчамі Тураўской і Лунінецкай. Пладзіліся тут тады зубры й туры, куніцы і рысі, ласі й дзікі, а ў шматлікіх рацулках -- бабры. «Яшчэ адна-дзве пяцігодкі, і шмат спатрэбіцца часу аднавіць усё гэта...» І цяжкі смутак лёг на сэрца. «Лес для беларуса -- кармілец, сховішча й абаронца перад лютым ворагам у часы грозныя, радасць і натхненне -- у часы спакойныя... Як-жя дапусцілі мы, што вынішчаюць яго чужакі для свайго ўзбагачэння і славы бяз нашага ведама й дазволу?! Хапала-ж у нас і кемнасьці, і адвагі, і трывалкасці, каб бараніща на працягу вякоў ад лютых ворагаў з заходу і усходу».

Комкаў сънег і лыкаў яго, каб заглушыць пякучы боль унутры...

Сядзеў доўга. Галасы ганчакоў былі ўжо зусім заглохлі, але потым зноў сталі чутнымі. Значыць, заяц нейдзе блытае па зарасьнякох. Раптам недалёка хруснуў сънег. Я ўсхапіўся. Узяў напагатоў дубальтоўку. Але з-за густых ялінак, якія абступілі мяне з таго боку, адкуль пачуўся хrust сънегу, нічога ня мог убачыць. «Пэўна, з дрэва зваліўся ком сънегу?» -- падумаў. І ў гэты мамэнт улавіў нейкае нівыразнае мырматаныне: як-бы нехта ўпаўголас маліўся альбо штось дэклімаваў. «Можа, з чалавекам якое-колечы няшчасце? І можа тое, што я прымаю за маленяне ці за дэклімацыю, ёсьць слабы лямант аб дапамозе?» Я пасунуўся на некалькі кроکаў у напрамку, адкуль чуліся гукі. І тое, што я ўбачыў, крыху мяне ўздзівіла ў занепакоіла: бяз шапкі (яна вісела разам із стрэльбай на суку ёлкі) стаяў Балевіч і, скіраваўшы зрок у цудоўна-празрысты прастор неба, пад якім маячылі кроны соснаў-волатаў, дэклімаваў верш; пры гэтым правая рука ягоная то апускалася, то падымалася ў такт рытму верша. Напружыўшы слых, мне ўдалося ўлавіць адну із строф:

Ляпей жабрачы лёс,
У рукі кій, за плечы торба;
Ляпей страха нябёс,
Бясконцы шлях і леры корба...

Верш Уладзімера Жылкі! -- успомніў я. -- Але-ж паэта сасланы, і творы ягоныя забаронены, а можа й папалены? Хутка зразумеў: Балевіч, пэўна, меркаваў, што яго тут ніхто не пачуе, і пад уплывам красы пушчы захапіўся красой жылкаўскай лірыкі. Каб не паставіць яго ў няёмкае

становішча, я прыштыўся на мейсцы, разылічаючы, што ён пастваць-пастваць дый пойдзе ў іншы бок ад мяне. Але гэтак ня здарылася: праз колькі часу ён скіраваўся якраз у напрамку да мяне. Я адчуваў сябе не на мейсцы: час неспакойны, арышты, ссылкі, у тым ліку й паважаных асоб з самай партыі, асабліва зь ліку беларусаў! Чалавек можа падумашь: шпіёніў, падслушваў... Мне нічога іншага не заставалася, як ісьці яму насустрач.

Балевіч ня выявіў нікае трывогі. Слыніўся, убачыўши мяне, і спакойна заўважыў:

-- Як добра тут, га?! Зірніце на гэтыя шапкі соснаў! Ані варухнула! Стаянь і бышам-бы дрэмлюшь у ціхай задуме! Бог ты мой, які цудоўны наш беларускі лес! Здаеща, нідзе больш такога няма! Санраўды, я адчуваю сябе памаладзеўшым на дзясяткі год...

-- А колькі-ж вам у сапраўднасці?

-- Не паверъш! Усяго толькі на чацверты дзясятак падбіраеща...

-- А галава ўжо сіве!

-- Ня дзіва...

Ён глядзеў на мяне сваімі сінімі спакойнымі вачыма, такімі сінімі, як сёньняшніе неба.

-- Хіба так цяжка? -- адважыўся я спытаць.

-- Ці цяжка, пытаецся? Звар'янець можна! Дый вар'ююць! -- задумаўся. -- Ото, стаў пад сасну й гляджу... Музыка гэтих ваших сабачонак... От, нейдзе выкручуваеща, думаю, з-пад іх маленъкай істоты, на мове нашай -- заяц! Хітрыш, блытае сълед... Адным словам, робішь тое самае, што й мы з вамі ў падобнай сітуацыі, -- засымяўся, -- калі насядуць са-ба-чон-кі!.. Здаеща яму часам, урэшце

адарваўся, перахітрыў, уцёк; можна прысесыці адпачыць, а тут зноў сабачонкі... Якія ў яго могуць быць у гэты час адчуваныні?! І ўспомніўся мне верш Уладзімера Жылкі, той, дзе паэта гаворыць:

Ляпей жабрачы лёс,
У рукі кій, за плечы торба...

Люблю беларускую лірыку! -- выклікнуў. -- І шкадую, што яе цяпер так незаслужана рэжуць!

Падзымула цёплым венярком. Сосны маркотна зашумелі. Зачапіўшыся за зялёныя кроны кражай, сонца пачало сплываць на дол. У гэту пару дні кароткія, і мы скіраваліся да шашы. Слачатку йшлі краем засекі. Усюды ляжаў павалены лес: і ў шуртах, і проста калодамі на зямлі. Там-сям ужо пакрыўся грыбком, спарахнеў, гніў...

-- Правая рука ня ведае, што робіць левая, -- капануўшы нагой гнілое палена, ірамовіў Балевіч. -- Плян нарыхтовак лесу насы бюракраты склалі, у Маскве зацвердзілі й перадалі ЛесБелу для выканання, а пра тое, што няма каму й няма на чым вывезыці лес, забыліся... І ляжыць цяпер, грыбком аброс, гніе... а ў горадзе няма чым кватэрү абарграець...

-- Ну, вось, і я якраз думаў пра гэта, седзячы там, на пні. Вы -- партыйны, а я -- беспартыйны, але мы абодвы беларусы, і думкі нашыя ў адносінах да добра нашае бацькаўшчыны цякуць у адным напрамку. Скажыце-ж, калі ласка, як гэта здарылася, што мы згубілі ўладу над сваім дабром?!

Пытаныне, відаць, дужа заскочыла Балевіча. Ён неяк зусім па-інакшаму зірнуў на мяне й маўчаў. Паслья ўжо сказаў:

-- Думаеща мне, што тут адбыло галоўную ролю бытуюча ў нашым народзе перакананыне, што мы -- нішыя й мусім выконваць нейчую волю. Гэта зусім не азначае, што мы былі заўсягды такімі! Якраз наадварот! Вам, напэуна, ведама, што крывічы й дрыгавічы былі найлепшымі калёнізатарамі, гаспадарамі, будаўнікамі, умелі ладзіць з суседзямі й пашырылі сваю ўладу далёка за межы сучаснай Беларускай рэспублікі ўва ўсіх напрамках... А літоўскім плямёнам накінулі навет сваю мову й культуру! Комплекс нішасыці гэтай пачаў расыці ў нашай псыхіцы ад часоў, калі нас выраклася наша кіруючая эліта. Гэта -- вынік Люблінскай вунії!

-- Здрада, значыць?!

-- Так, можна называць гэта здрадай: народ пакінуты быў на волю лёсу й на ганьбу хцівых суседзяў... «Съмерд! Быдла!» Гэтак, бяспрэчна, было з боку нашага экстэнзыўнага заходняга суседа... А ўсходні?! Ён ведае толькі адно: браць тое, што дрэнна ляжыць...

-- Здрада! Так, здрада, гэта, бадай, бяспрэчна! -- прамовіў я ў разгубленасыці. -- І мусіла-б яна быць урокам для нас. Тым часам здраднікі -- о Божа! -- і цяпер, калі ўжо фізычна выразана наша другая эліта, вырасшая на новых пачатках, пляскаюць у далоні й крычаць: «Хвала! Патапіць нацдэмаў!» Быщам-бы не разумеюць, што, па сутнасыці, ніякіх нацдэмаў, як ворагаў, ня было, быў страх у акупанта перад растучай нашай сілай...

Абодвы былі так узрушаны, што слова здаваліся ўжо лішнімі.

Лес абрываўся раптоўна, простай, як страла, лініяй. За ім ляжала шэрае куп'істое балотца з паракіданымі па ім

рэдкімі карлікамы мі сасонкамі й бярозкамі. Сыежка вяла нас па ўскраю гэтага балотца, абгінаючы няёмкія для праходу місцынны. З правага боку, на пісчаным смыку, чарнеў перасохлы лубін. Ужо наводдаль было відаць, што сынег паміж ім моцна сьпісаны съядамі зайцоў.

-- Можа зьвернем, палазім тут па купнякох? -- прашанаваў я.

-- Думаю, ня варта! -- адказаў Балевіч. -- Калі што-небудзь і было паблізу, дык захавалася ў непралазныя хмызынякі.

І якраз у гэты час з-за купіны стромка выскачыў заяц, бышам-бы толькі й чакаў, каб мы яго паднялі. Балевіч трymаў дубальтоўку ў рукох, я -- на плячы. Пакуль ён цэліўся, я на ўсякі вынадак таксама падрыхтаваўся да стрэлу, хаця й быў упэўнены, што заяц ад Балевіча ня пойдзе. Але стрэлу не пасыльдавала. Урэшце Балевіч і зусім апусціў стрэльбу ўніз.

-- Вось і пайшоў! -- сказаў ні то з прыкрасыю, ні то з задавальненінем. Мне страляць было запозна ўжо, і я спытаў:

-- Чаму вы яго пусыці? Мелі добры выпадак зрэаць яго!

-- Куркі забыўся паставіць.

Я бачыў: куркі былі паставлены. Паказаў яму на памылку.

-- Загледзеўся звярком! -- прызнаўся ўрэшце. -- Бачыце, бачыце, як пакаціў на ўзорак? Ма-ла-йчи-на!

Але звярку ўсё-ж ня было суджана больш жышь: насустрач яму выскачылі з-за балотца сабакі, якія, пэўна, ішлі ўвесь час па ягоных съядох. Заяц пад прымым крутам ірвануўся ўбок і мячом пакаціўся па грэнню ўзораку. Але ў

гэты час яго пераняў стрэл. Зьвярок з разгону перакуліўся колькі разоў праз галаву.

* * *

Стралаў па зайцу Барута. Калі мы падышлі да яго, за ягоны сыпіной іх вісела тры.

-- А вы што? Пустымі абодвы?

-- Паляўнічае шчасьце здрадзіла нам! -- ізъ съмехам адказаў Балевіч.

-- Расстралаць па загаду багіні Дыяны! -- адвязаў ад свай торбы аднаго зайца й прывязаў яго да торбы Балевіча.

-- А вам будзе той, што ляжыць на зямлі, съважэйшы... Для мяне чатыры зашмат!

Хаця можна было-б яшчэ паходзіць, але мы скіраваліся да мосту, куды мелася прыйсці машина. Пэйзаж адгэтуль адчыняўся досыць прывабны: па нізіне вілася рэчка; яе апавілі ланцужком альховыя зараслі; над нізінай шырака разылёгся парк былога маёнтку, цяпер саўгасу; двухпавярховы палац ягоны панаваў бялізной і раскошай над мясцовасцю; убаку ад парку з-за аголеных бярозак выглядала сваім вострым купалам драўляная каплічка з пагнутым і паржавелым крыжом над ёй... Вёска, цяпер калгас імя Тэльмана, шэрымі саламянімі дахамі выцягнулася па дну нізіны, прыцінутая рэчкай да крутога гліністага абрыву.

Мы ўзышли на мост. Над паркам кружылі зграйі вароны й галкі. З маёнтку цягнула кіслінай сілосу. Чуліся галасы людзей, але ў вёсцы ня было відаць ніякага руху -- здавалася вымершай; хацелася пабываць на ейнай вуліцы й распытаць, як цяпер жывеща людзям.

Падышла машина. Мы залезлі пад ейны брызэнт. Шафёр даў некалькі сыгналаў для тых, каго яшчэ ня было. Аднак на сыгналы ніхто не адгукнуўся.

Расчынілі свае торбы й пачалі перакусваць. Які смачны быў хлеб і «кулашкае» сала, якім частаваў нас Балевіч!

-- Партыйны таварыш прывёз зь вёскі, -- растлумачыў. -- Ездзілі некага выпраджаць...

Выпіўкі ў нас ня было ніякай, але ў тэрмасах была яшчэ не астыушая кава. Запівалі хлеб ёю. Вялі гутарку аб tym, як шмат было дзічыны на Беларусі яшчэ вядуна. У гэты час пачаўся нейкі енк. Выглянулі з-за брызэнта: бег і енчыў Капейка. Убачыўшы нас, залемантаваў:

-- У імя Айца й Сына, хутчэй на хутар, там партыйны таварыш людзей пастраліяў.

Балевіч скочыў зь мейсна.

-- Дзе? Хутчэй! -- крыкнуў.

Мы пасыпшылі за Капейкам. Калі прыбеглі на хутар, партыйны таварыш ляжаў ужо звязаны.

Высьветлілася наступнае: Саладуха, Капейка й Галякоў спаткаліся ў лесе. Селі перакусваць. Спачатку ўсё йшло зусім добра: Галякоў агітаваў за савецкую ўладу й разважаў аб задачах расейскага пралетар'яту ва ўсім съвеце. Капейка, каб ўсё было ціха, ківаў яму галавой у знак згоды. Саладуха-ж налягаў на гарэлку. Такім чынам было выпіта два паўлітры «лубінавай» -- Капейкаў і Саладухаў. На трох гэтага было аж занадта дастаткова. Але Галякоў адчуваў сябе на паўдарозе. Паставіўшы на пень і «расстраляўшы» парожнія бутэлькі, ён выняў з рукзака сваю, поўную і якраз «адборную». Паклалі ў агонь палак і зноў пачалі пісь.

Кіраваў усім гэтым Саладуха. Раптам галава ягоная паехала ўніз. А потым ён і зусім паваліўся на гальлё, на якім сядзеў.

-- Гэта ўжо дрэнна, трэба рушыща, а ты спаць, -- прамовіў Капейка, тармосячы яго за плячо.

-- Вы ідзіце, ідзіце. Я даганю вас...

-- Не, я цябе тутака не пакіну, каб крукі вочы павыдзяўблі...

Галякоў tym часам завалодаў бутэлькай.

-- Ці не пара паставіць кропку, таварыш партыйны? -- спрабаваў спыніць яго Капейка.

-- Каціся, калі ня хочаш бысь майм таварышам!

-- Усякаму рад дапамагчы, ды няма сілаў. Выпілі добра, і на гэтым хвала Богу!

-- Што ты ўсё Бог ды Бог!?

-- Няма нікога вышэй за яго, дык ён на першым мейсцы.

-- Ну, дык каціся зь ім!..

Урэшце была расстряляная і апошняя бутэлька. Галякоў узыняўся й пайшоў, валочачы за сабой ногі. Капейка некаторы час чуў, як ён спрабаваў зацягнуць: «По долінам, по загорьям...» У гэты час прачнуўся Саладуха.

-- Што, пайшоў? -- спытаў.

-- Аняго?! Ня будзе-ж ён тут спаць, як ты!

-- Падтрымай мяне -- пойдзем і мы!

Tym часам Галякоў выйшаў на паляну. На ўскраю яе стаяў хутарок. Спыніўшыся ля яго, Галякоў закрычаў:

-- Снести хутора!

На гэты крык выскачыў і пачаў брахань беленькі сабачка. Галякоў нацэліўся ў яго із сваёй дубальтоўкі. Сабачка сеў на снег, падрапаў лапкай за вухам.

-- Ага, не боишься?

Нашіснуў на курок, і сабачка закруціўся на мейсы, афарбоўваючы крывей сънег. Далей пачалося яшчэ больш дурное: Галякоў пачаў страліць па галубох, якія кружылі над дахамі хутару. Дзыверы ў доме адчыніліся, і на ганак выйшла дзяўчына. Ёй было пад дваццаць. На нагах мела старыя атоныкі ад бацьковых ботаў. Трымаючы дзыверы прыадчыненымі, каб пасыпець у вышадку патрэбы шпарка заскочыць за іх, пачала саромець Галякова.

-- Мястовы, а такія бясчынствы робіш! Нашто вы застрэлілі Зорачку нашага? Ці ён да вас кідаўся? І птушачкі бедныя гэтая... Хіба яны накакалі вам на галаву? Чаго вы зъявіліся тутака? Вунь ваша дарога! От зараз прыйдзе тата -- ён вам пакажа дарогу!

Галякоў глядзеў на голыя каленкі дзяўчыны. Потым засыпіваў:

-- «А ну-ка, девушки, а ну, красавицы...» -- і кінуўся да дзяўчыны. Яна мышкай шмыгнула за дзыверы і ўзяла іх на засоў. Галякоў, стукаючы кулакамі ў дзыверы, спачатку кричаў:

-- Адчыні, зараз-жа адчыні, а то вышыбу дзыверы!

Потым адышоўшы кроکаў на колькі, з разгону ўдарыў у іх плячом. Засоў ня вытрымаў, і дзыверы з грукатам паехалі ўва ўнутар сенцаў, а разам зь імі й Галякоў. Падлога была вільготная і склізкая. Галякоў бразнуўся аб яе. Стрэльба, якую тримаў на плячы, ударылася куркамі аб падлогу і вышаліла разам з абедзівю руляў. Якраз у гэты час Капейка вёў міма хутара Саладуху. «Зноў некага застрэліў!» -- прамовіў, успамінаючы ранішнюю спрэчку ў машыне. Абапёр Саладуху на плот каля хутара й кінуўся бежчы на шашу.

* * *

-- Такіх людзей трэба выкідаць з кола паляўнічых, --
гаварыў Барута, дапамагаючы Балевічу давесыці Галякова да
машыны. -- Дый вашэць мусіць быць падалей ад іх.

Капейка цягнуў за імі Саладуху.

-- Ну, ідзі, ідзі! А то дам у пысу!

Пакуль выбраліся на шашу, зусім съяннела. І неба
ляжала над намі чорнае й бяззорнае...

1950-1970

Пёрка й іншыя

«Хашя-б не спазыніща, -- падумала Маўра, -- бо запішуць на чорную дошку. І дзіка было-б. Учора выдалі прэмію, а сёньня -- на чорную дошку!» Прыбавіла кроку. Уночы выпаў дождж, і там-сям стаялі лужыны. Маўра ўжо не абыходзіла іх, а скакала цераз іх. Рантам, не разьмерыўши крок, скокнула ў самую сярэдзіну лужыны. На нагах быў досыць ужо паношаныя пантофлі, і яна адразу-ж пачула студзённую вільгашь над іянчохай. Праз хвіліну-дзве пачала чыхаць, і засадніла ў горле. Успомніла, як яна ў мінулым годзе хварэла на грып: на працу хадзіць не магла, а доктар не даваў бюлетэню, бо тэмпература ня была дастаткова высокай. Маўра магла-б папасыці пад суд за прагул, і яе гэта вельмі хвалявала: такі паварот справы быў-бы для яе проста трагічным, бо хто клапаціцца-б пра Ўладзіка. Гэта-ж яму і дзевяці няма! На шчасце, у канцы другога дня хваробы тэмпература паднялася, і доктар выпісаў ёй адпачынак.

Усё-ж той месяц быў для яе жудасным: па-першае, вылічылі із заробку за восем прапушчаных дзён, а страхкаса заплаціла толькі шэсцьдзесят працэнтаў; па-другое, трэба было купляць лекі, палепишыць харчаваныне, купіць новы абутик, бо ў гэтым заставаща было рызыкоўна -- развалицца, і тады клопат! Яна ніяк не магла звесыці канцы

з канцамі. Узяла пазычку з касы ўзаемадапамогі, а потым цяжка было выплачваць. Уладзік хадзіў у школу бяз уласных алоўкаў і сышткаў, а вярнуўшыся, капрызіў ад крыўды. І яшчэ адно: якраз у гэты час у адным зь ягоных чаравікаў адараўся падносак, другога абутку ён ня меў, а лекцыі прапускаць не хацелася, бо й бяз гэтага вучыўся дрэнна. Маўра сама прыбівала гэты падносак як магла. Хвалявалася й плацала. І ўсё-ж дзіця празябла й зылягло ў пасыцель. А пасьля грыпу -- ускладненне на бронхі, і хлапчук ніяк ня мог канчаткова акрыяць: у грудзёх хрып, уночы кашаль, пот...

Калі Маўра ўспомніла пра гэта, ейная прысутнасць на ўчарайшых урачыстасцях здалася ёй найменш не на мейсы. І ўдвая стала шкода Уладзю. «Адаслаць-бы яго на курорт! Але дзе ўзяць пущёўку? Гэта -- раз! Па-другое, гроши! Хіба яна можа выкраіць із свайго бюджету на курортную пущёўку? Ат, і думаць пра гэта ня варта!..»

Перайшла на другі бок вуліцы. «А Уладзя ўсё-ж хворы... Хворы... Нешта трэба ўсё-ткі зрабішь...» Пачала ў памяші падлічваць, колькі патрэбна грошай, каб адаслаць Уладзю хашы-б у дзіцячы дом адпачынку, у тыя хоць-бы Крынкі. Бадай, гэта магло-б збыща, каб падрабіць крыху зьеврхасова. І вельмі гэтamu ўзрадавалася. «А хлапчуку зусім неабходна пажыць лета ў вёсцы, падыхаць сьвежым паветрам, пабегаць па полю й па лесе... От, каб ня быў вывезены ейны дзядзька, скіравала-б Уладзю да яго на хутар на ўсё лета. Хай бы займаўся там сваімі жукамі ды мятлікамі...» Успомніла сваё дзяцінства: усё-ткі неяк было прыямней! «Так, сасновы лес-бор... Густы пах смалы. Светлымі краплямі коціща яна па кары, быщам съяза,

плача параненае дрэва. Бывала, ідзеш сабе па мяккім, але пругкім моху сярод дрэваў, нібы па тоўстым дыване. І пчолкі, пчолкі гудуць у паветры...» Успомніла пах мёду, які ела ня раз удоваль на хутары ў дзядзькі, калі ездзіла ў час канікулаў, як была студэнткай тэхнікуму. «Калі мы яго бачым цяпер, гэты мёд? А, кажуць, гэта найлепшыя лекі ад прастуды. Навет «Пёрка» раіла неяк: "Любенькая, купіце мядку зь кілаграмік ды сълівачнага маслыка, ды яечак зь дзесяць, памаранчыкаў ды зварыце ўсё гэта разам, ды папаіце ім хлапчука -- усю хворасць як рукой здыме..." Лёгка сказаць: купіце! А дзе купіць? А завошта?» Адчула крыўду, нібы яе абакралі, абманулі. І вочы ейныя затуманіліся. «Пэўна, каб быў жыў Паўлік, усё было-б іначай. Паўлік, Паўлік! На каго ты нас пакінуў?! Хіба мы цябе ня любілі?! Адышоў назаўсёды! І як-жа гэта? Ад кулі? Або ад бомбы? А можа праста замёрз, застыў у той студзёнай Фінляндый? Скажы, ад чаго спынілася тваё сэрца?»

Выняла зь кішэні хустку, выщерла вочы. У «пахавальнай» было сказана толькі: «... Ваш муж, Павел Исидорович Боровик, пал смертью храбрых в бою с врагом. Родина будет помнить его имя...» Яшчэ раз выщерла вочы. «Помніць! От і помніць! За каго й за што ты аддаў сваё жыццё? Што благога зрабіла тая Фінляндия нам -- менавіта мне, нашаму ўласнаму краю, нашай Беларусі?..»

І ў гэты час пачула ззаду чыесь пасыпешныя крокі. Чамусыці здрыгнулася. Хацела аглянуцца, але не хапіла волі.

-- Сыпяшаецца? Байцёся, каб ня прышылі месяцаў пяць за спазненне?

Зірнула назад -- Базыль! Спинілася, і пайшлі разам. Глядзела яму ў твар, але на ягоныя пытаныні нічога не адказвала -- баялася, што голас выдасьць ейнае хваляваныне.

-- Ага, разумею! Гэта вы пасьля ўчарайшага балю із такім «энтузіязмам» імкнешеся на работу.

-- А чаму вы ня прыйшлі? -- запытала Маўра не без некаторай хітрасъці, бо ведала, што ўчора былі запрошаны толькі «перадавікі-ўдарнікі», а Базыль у іх ня лічыўся.

Нічога не адказаў, толькі весела зарагатаў, імкнучыся заглянушь у вочы Маўры.

-- Ну, а як: крытыкі й самакрытыкі было дастаткова? Гэны даўгавязы ў сініх акулярах, за якімі ён хавае свае вочы (Базыль меў на ўвазе фабрычнага праагандыстага. Сапраўднае прозвішча ягонае -- Пакоўнік, але працаўнікі, у звязку з праагандай, далі яму мянушку -- Падкоўнік), гэты ў сініх акулярах, мабысь, перамываў костачкі шмат каму, падводзячы «базу ворага», у тым ліку й мне?

-- Не, учора якраз гэтага ня было. Ды што гэта вы, зь левай нагі сёняня ўсталі, ішто?

-- Жартую проста! Плакаць ші што з усякае няпрыемнасцю? Сылёз ня хопішь! А пакармлі чым-небудзь смачным на балю, значышь? Прэміяў, мяркую, шмат раздалі. Мабысь, прыйшоўся й вам талён на пашыўку паліто або гарнітура ў атэлье?..

-- Не, мне далі вялізны кавалак мыла -- аж кілограм цэлы!

Базыль зноў зарагатаў.

-- Мыла? Ды яшчэ вялізны кавалак? І гэта нядрэнна «на данном этапе»! Мыла не заўсёды купіш! У гаспадарцы

спатрэбіца, як сказала адна бабуля, становячыся ў чаргу, дзе, ёй сказалі, выдаюць цыпэліны.

-- Запасылівая бабка! -- зауважыла Маўра. -- Гэта, мабыць, наша Пёрка.

-- Якая такая Пёрка?

-- Суседка наша.

-- Ну, і задаволены вы падарункам?

-- А што-ж? Месяцы на два мылам забясьмічана.

Ішлі некаторы час моўчкі.

-- Ух, я ўжо стамілася -- ногі забалелі. І калі гэта сюды трамвай правядуць?

-- Трамвай? Якая цяпер у нас будзе гадавіна каstryчнікавай рэвалюцыі? Дваццаць другая, ці што? Ну, дык ён ужо праведзены роўна два разы, бо ў кожную гадавіну даенча цвёрдае абяцаныне пракласыці яго да наступнай гадавіны...

Маўра краем вока зірнула на спадарожніка. Насыміхаеща! Але-ж, праўда, кожны раз у дзень каstryчнікавых урачыстасцяў абяцаюць і трамвай правесыі, і вуліцы выбрукаваць, і шмат-шмат іншага, але ўсё гэта застаецца толькі абяцанынем. Апрача таго, калі гаспадары ўсяго цяпер мы самі, працоўныя, дык чаму кожны із нас ня можа шчыра выказацца пра недахопы й навет пасъмляюща?! Ад гэтага магла-б быць толькі карысць. Зноў зірнула на Базыля. «А ўсё-ткі добры ён. Шчыры. Гатоў дапамагчы, як тады, з дрываемі. Прывёз, і пасек, і склаў. А я гатова была ўжо "падводзішь базу ворага" і пад яго...»

-- Так, цяжкасці, зразумела, яны ў нас ёсьць, -- сказала. -- Усё наша жыццё -- адны толькі цяжкасці! Будуем дом -- цяжкасці з цэглай, зь цвікамі, з дошкамі.

Хочам падбіць падносі на боты -- цяжкасці із скурай.
«Так, падносі, -- успомніла. -- Начыння няма, цвік або
ломіща, або гнецца, ня йдзе. А аддашь у майстроўню, трэба
чакаць тыдзень, а то й болей, пакуль падаб'юць. А Ўладзю
няма ў чым у школу йсьці». Стала зноў цяжка ёй, і яна
напрасіла:

-- Базыль, досьць пра гэта! Галава разрываецца...

У гэтых мамэnt яны перасеклі сквэрчык, нераз які дарога
да фабрыкі значна скарачаецца. Пад нагамі было мокра й
склізка. Базыль узяў Маўру подруку.

-- Дзе вы праводзіце волны час? -- запытаў.

-- А ў мяне яго няма.

-- Ну, усё-ж, хация-б у нядзелю.

-- У нядзелю ў мяне працы яшчэ больш, чым у
звычайны дзень.

-- Ведаеце, чаму я пытаюся? Хашеў-бы прапанаваць вам
паехаць, як кожун паэты, «на лона прыроды», хация-б на
адзін дзень. Га, паедзем, калі ласка, у нядзелю! Вясна,
сонца, паветра... Вы-ж у гэтым годзе -- дый у мінульым,
пэўна, -- травінкі жывой у сапраўднасці ня бачылі? А я
ведаю такія цудоўныя мясціны: лес, рэчка, як лістэрка,
лонка з краскамі... І ехаць недалёка.

Маўра доўга маўчала -- думала над нечым. Потым
спытала:

-- Базыль, чаму вы ня жэніхцеся? Гэта-ж вам, напэўна,
пад трышаць ужо?

-- Пад трышаць? Поўных ужо трышаць два! --
адказаў. -- Але, бачыце, такая рэч: як жанішча? Пры якіх
умовах? Нельга-ж жанішча, напрыклад, на вуліцы, за
вар'ята палічуць... А я якраз і знаходжуся амаль на вуліцы

-- сябра проста зь літасыі прыняў мяне часова ў свой пакойчык. Жыву на правох кундаля: захоча -- пакіне, не захоча, скажа -- «пайшоў вон!»...

Маўра прамовіла паўжартліва:

-- Значыць, вы завесыі сваё гнядзо ня хочаце?

-- Як не хачець? Проста я хочу знайсці добрую жанчынку, якую палюбіў-бы, -- зірнуў на Маўру, -- і якая палюбіла-б мяне. Але першая ўмова: нехта з нас двух мусіць мець кватэру. Паколькі я яе ня маю й атрымаць на працягу, прынамсі, трох-чатырох пяцігодук не спадзяюся, дык вынікае: павінна мець кватэру яна!..

Намёк быў ясны, і на твары Маўры з'явіліся чырвоныя выпекі.

-- Значыць, шлюб па рахунку?!

-- Я-ж зазначыў: павінны кахаць узаемна...

-- Прывесак?!

-- Ніякага! Калі-б мне не падабалася жанчына, навет маючая кватэру, я не звязаў-бы сябе зь ёю. Так сама зрабіў-бы, калі-б заўважыў, што я ёй не да густу...

-- Арыгінальна! Адзіны мужчына ў Савецкім Саюзе, які шукае ідэяльнага каханья!

Яна падштурхнула яго локцем і засымялялася. Ён прытуліўся да яе плячом.

-- Ну, дык як -- едзем?

-- Ня ведаю...

-- І ведаць няма чаго: сядзем у вагон дый паедзем.

-- А вы майстра ўгаворваць!

-- А вы думаеце, толькі адзін Падкоўнік умее гэта?

Базыль крыху зайдросыці яго да Маўры.

-- Пакінь гэтага гліста ў спакою! -- з незадавальнеинем прамовіла Маўра.

Базыль зірнуў ёй у твар.

-- Ну, дык як -- едзем?

-- Ну, добра, едзем! Толькі от -- як быць з Уладзікам?

-- А Уладзіка каму-небудзь пакінуць на гэты дзень -- той самай Пёрцы, напрыклад?

-- Бедны Уладзь, ён амаль ніколі ня бывае із мной! Не, не могу я пазбавіць яго гэтай прыемнасці. Якая радасць была-б для яго пабегаць па полю, па лонках, па лесе...

Падышлі да хвабрыкі. Пры ўваходзе над аркай быў партрэт Сталіна ў поўны рост. З правага боку -- Молатаў, зь левага -- Кагановіч, але ўжо ў паўрост. А потым «правадыры» паменш рангам роўненъкім радком, пад нагамі гэтих трох, і толькі маленъкія бюсты штрыхам. Пад аркай стаяла будка для міліцыянера, які ўва ўсіх уваходзячых пільна правяраў прапусткі. Падыходзячы да будкі, Базыль прадэкламаваў:

У лукоморья дуб зелёный,
Златая цепь на дубе том.
И днём и ночью кот учёный
Всё ходит по цепи кругом...

* * *

У сыботу праца на хвабрыцы канчалася на дзве гадзіны раней. Вярнуўшыся дамоў, Маўра ўзялася, перш за ўсё, за праныне бялізны, якой за тыдзень накапілася нямала. Паслала Уладзю прынесыці з прыбудовы каля дома дроў, каб затапіць печку й нагрэць дзеля праныня вады, але выявілася: дроў піленых і пасечаных няма.

-- Не шанцуе, -- цяжка ўздыхнула.

Узбройлася ручной пілой і цяжкой сякеркай і пайшла ў прыбудову. Паклала палена на перавернутую ножкамі ўгару табурэтку й начала вадзіць па ім пілой. Палена было сырое й круглае, на расхістанай старой табурэтцы ляжала дрэнна. Піла, тупая й пагнутая, як заўсёды ва ўдоваў, пілавала дрэнна. Паклікала Ўладзю на дапамогу -- тримаць палена. Доўга мучылася, пакуль адпілавала колькі катлячкоў. Пащапала іх, аднесла ў хату й доўгі час корпалася каля печкі, разводзячы агонь. Пакуль вада грэлася, Маўра, каб ня губляць час, узялася прыбіраць пакой і мышь судзьдзё на кухні. Вымыла съмецые з усіх куткоў, вышерла мокрай анучай вокны, зьняла брудныя фіранкі й павесіла чистыя, вышерла й пераставіла на мейсца судзьдзё, а вада на праныне ўсё яшчэ ня была гатова. Паставіла варыць суп. Рантам перадумала: зьняла рундальчык із пліты й паставіла на прымус, мяркуючы, што тут суп хутчэй згатуецца, бо Ўладзь прасіў есьці. Але прымус хутка згас -- ня было газы -- ужо два тыдні як чамусыі не давалі. Зноў паставіла суп каля чыгунка з вадой.

Урэшце вада закіпела, і Маўра ўзялася за праныне, час ад часу пазіраючы на рундаль із супам. Калі бялізна ўжо вісела на вышках і вымытая падлога паблісквала вільгачыню, прыйшла суседка Аўгінья -- тая самая, што ў двары празвалі «Пёркай» за ейную звычку ўсё, што траплялася пад руку, цягнуць (перші) да сябе ў хату. Цягнула абсолютна ўсё: кавалак дрэва, гаршок, выкінуты кім-небудзь на вуліцу, кош, анучу; узімку, калі не хапала дроў на апал (іх заўсёды не хапала, бо выдавалі ўсяго па мэтру на печ на ўсю зіму),

крушила бліжэйшыя тыны, здымала дошкі з драўляных ходнікаў і навет крыжы на бліжэйшым магільніку...

Усё гэта Пёрка рабіла ў імя ратаваньня ад голаду й холаду сваіх трох унучат: двое ад старэйшае дачкі, муж якой памёр ад сухотаў, і аднаго ад малодшай, муж якой быў сасланы да Сыбэрыі. Хаця абедзьве дочки цяпер і працавалі, але таго, што яны зараблялі, ледзьве-ледзьве хапала на «голы суп», як казала Пёрка. Апрача падбіраньня розных рэчаў з вуліцы й двароў, Пёрка хадзіла па суседзях, выпрашваючы, пад выглядам пазычкі, то кавалак хлябца, то крыху крупіны, мучыны, цыбулінку, перчыку...

Цяперака яна зайшла да Маўры напрасіць драбінку солі супчык пасаліць. Маўра адсыпала ёй жменьку солі.

-- А можа ў вас знойдзеца ў пару бульбінак -- вельмі-ж голы суп у мяне для ўнучатаў!

Маўра дала колькі бульбін.

-- Ото-ж, дзякую вам! Заўтра пашлю Волечку (старэйшую ўнучку) закупіць -- тады ўсё вярну!..

Але гэта былі толькі слова, і ўсе пра гэта ведалі.

Цяпер Пёрка пачынае гутарку пра сваю малодшую ўнучку Марыску -- прыгожую такую, белагаловую дзяўчынку.

-- Капрызе! Хацела пакласыці спаць, ня йдзе. «Есьці хочу!»

-- крычыць. Зварыла-б ёй хоць зацірку, дык муکі ані пылінкі!

Маўра дастае з шуфляды кулёк з мукоў. Муکі толькі на дне, але яна й гэта аддала. Пёрка бярэць кулёк, працуячы намащаць пальцамі колькасць муکі. Потым кажа:

-- Ну, што-ж вас крыўдзіць? У самой, бачу, нічога не застаецца...

-- Бярыце, бярыце! Я абыдуся!

Пёрка яшчэ доўгі час трymае кулёк у рукох. Потым асьцярожна скручвае яго, каб не рассыпаць мукі, і далучае да бульбін і іншага. Працы яшчэ шмат, і Маўры каршыць, каб суседка хутчэй пайшла. Але бабка садзіща на крэсла і пачынае гамонку нейкім, нібы штучным, голасам.

-- Ах, родная вы мая! Каб ня вы, і ня ведаю, што я рабіла-б?

І пачынае апавяданьш пра сваё гора, можа, ужо ў соты раз. Але вельмі хутка спаўзае на тэму пра суседзяў: перабірае і перамывае ім костачкі.

-- Кажушь: «Жыць стала лепей, жыць стала весялей!» А каму гэта? Таму вунь дырэктару вялікага магазыну, што ў першай кватэры, -- ого, яму й курачак на сыботу на дом даставяць і індычак. А нам -- што?! За гнілой або мерзлай бульбай у чаргу становіся на дзівэ гадзіны?..

Маўры становіща цяжка ад гэтай гамонкі, але сказаць суседцы, каб яна пайшла, ня можа, толькі паўтарае колькі разоў:

-- Ах, колькі ў мяне яшчэ працы на сёняня! Колькі працы!
Але Аўгінька ня ўходзішь.

-- Гаротніца ты мая! -- выклікае. -- І табе цяжэнька, хоць ты й пэнсю на мужыку дастаеш!..

-- Я нічога не дастаю, -- адказвае спакойна Маўра. -- Даюць толькі на Ўладзю, пакуль стане паўналетнім...

-- Ну, вось, бедная ты мая! Цяжэнька! Цяжэнька й табе без кармільца...

Яна глядзішь у твар Маўры, імкнучыся зразумець, як падзеянічалі на яе гэтыя слова.

-- Забілі ірады! Загубілі!..

Потым, панізіўшы голас амаль да шэнту:

-- Гамоняць, горамі там ляжалі, у тэй Хвільяндыі, пад сънегам, і прыбірань некаму было, столькі народу паклалі...

Перажагналася прыткім рухам рукі й кончыкам хвартуха вышерла сухія вочы. Паглядзела на Маўру, якая сядзела із сумным тварам перад сталом.

Урэшце пайшла! Маўра так была змучана ейнай гамонкай, што яшчэ доўга не магла зрушыцца зь мейсца. «Ох, ты, Божа мой, якое жыцьцё! -- прастагнала. -- Куды ні пойдзеш, зь кім ні пагамоніш, чуеш толькі адно: няма дроў, не хапае пайкі, дзеци галодныя, не дасташь абутку, няма кватэры, усюды чарга...» Задумалася. Старалася сама разабрацца ў гэтym, колькі тут ёсьць праўды. «Курачки! Індычкі! Зразумела, крадуць! Крадуць усе і ўсё: Пёрка -- крыжы на могільніку, бо трэба абагрэць «унучатаў»; дырэктар -- курачак і індычак з магазіну; загадчык дрывянога складу -- дровы; дырэктар абутковай хвабрыкі -- абутак; крадуць пад усякім выглядам: пад выглядам камандыровачных, пад ёмных, сутачных, на лячэныне, на рамантаваныне кватэры, на пабудову дач... І чым вышэй пасада, tym больш злодзея! І, зразумела, нам, людзям простым, не застаенна нічога! Але -- пытаныне: ці гэта толькі ў нас так, ці па ўсім сьвеце -- эпоха такая, зладзейская!?. Мабыць, часткова усюды так...»

Узяла са стала фотакартку мужа ў жалобнай рамцы. Доўга глядзела, часам праводзячы пальцамі па твары адбітку, па чорных мяккіх вусіках. «Паўлік, за каго й за што ты склаў сваю галаву?» І сылёзы раптам пасышаліся з вачэй.

Увайшоў Уладзік.

-- Ты зноў плачаш, мама? Што гэта такое? Тата-ж памёр, як герой, абараняючы Бацькаўшчыну. «Бацькаўшчыну! Усё гэта ад казённай пропаганды ў школе й піянерскіх атрадах», -- падумала Маўра, гледзячы ў вочы сыну.

-- А хіба табе ня шкода таты?

-- Зразумела, шкода! Але-ж ён выконваў свой святы абавязак перад Бацькаўшчынай!

«Пакалечаныя», -- прамовіла пра сябе Маўра й хацела нешта сказаць сыну яшчэ, але нехта пастукаў у дзвіверы.

-- Можна, -- сказала, ставячы картку мужа на стол.

* * *

Увайшоў Падкоўнік. Знала, будзе доўга выпытваць, як жывеца, і выхваляць партыю, урад, парадкі, адданасць работнікаў савецкай уладзе, пераконваць працаваць яшчэ больш аддана... Зірнула яму ў твар і ледзьве не прамовіла: якая брыда! Але яму хоць-бы што! Ён добра мае: атрымлівае з закрытага разъмеркавальніка й ня жыве, зразумела, толькі на пэнсю; для такіх існуюць сакрэтныя фонды. Яму ня трэба стаяць дзесяць гадзінаў крукам ля станка або над сталом!

-- Можна да вас? -- спытаў, водзячы зрокам па пакою.

-- Ну, што-ж, заходзьце!

Ведала, гэта неадхільна; на іхнай мове гэта называеца «індывідуальная апрацоўка» -- хадзіць па хатах працаўнікоў. Зірнула на Ўладзіка, які стаяў у дзвівярах да куханькі.

-- Ідзі, Уладзь, спачь!

-- Што ты, мама? Яшчэ-ж зусім рана?!

-- Ідзі, Уладзь, спачь, -- я сказала!

Падкоўнік крыху затрымаўся пры ўваходзе, пазіраючы на той кут, дзе павінны вісць абрэзы. Маўра гэта заўважыла й нядобра падумала аб ягонай эстэтыцы: яму-б вывесіць «Павлика Морозова». Прайшоў далей, дзе стаяла шырокая канапа, на якой Маўра й спала.

-- Прыпала, разумееце, вольная хвілінка, вырашыў адведаць некаторых сваіх працаўнікоў, як яны жывуць...

-- Ну, што-ж, можаце глядзець, колькі вам захочацца, як я жыву, пераканаецца, прынамсі, што жыву па-савецку, гэта значыць, -- ну, добра...

Зрабіла грýмасу, якую можна было прыняць і за ўсьмешку.

Падкоўнік спыніўся пасярод пакою, уважліва пазіраючы па бакох. На свежых шнáлерах съцен там-сям былі прымашаваныя кнóпкамі паштоўкі з малюнкамі ды некалькі сямейных фотакартак. Перш за ўсё, прарапандыст звярнуў увагу на малюнак царквы святой Сафіі Полацкай. Зъняў са сцяны картку. На адвароце было выведзена каліграфічным почыркам: «Маленькой крошечке Маврикии от папы в день рождения. Да хранит тебя Господь. Аминь. Андрей Перегуд-Домейко».

-- О-о! Гэта цікава! Бацька ваш, значыць, святаром быў у гэтым храме?

-- Не, ён быў інжынэр-каморнік і ўсё жыцьцё выкладаў у Полацкім каморніцкім вучылішчы.

-- Мяркуючы па прозвішчу, -- зь беларускай шляхты? Перагуд ды яшчэ Дамэйка!

-- Ня ведаю. Можа быць...

Глядзела на паштоўку й успаміала бацьку, як ён, бывала, стаяў ізь ёй у гэтым храме й слухаў цудоўны хор, падцягваючы й сам добрым баском у некаторых мясыцінах.

-- Паштоўкі гэтай я выкінуць не магу: памяць! -- прамовіла.

Падкоўнік заглянуў у ейны твар і ўсміхнуўся.

-- Я ў ваша прыватнае жыцьцё ня ўмешываюся...

Урэшце апусыціўся на канапу, выпрастаўны доўгія ногі ў брудных чаравіках аж на палову пакою. «Сухая жардзіна, -- падумала Маўра, -- ды яшчэ выцягненая з бруднай лужыны...»

-- Што-ж вы стайшё? -- узяў яе за руку й прыцягнуў да канапы. -- Ведаецце, мы жывем у чудоўную эпоху...

-- Ведаю, -- адказала Маўра.

-- У эпоху, калі перабудоўваеща съвет...

-- На лепшае ці на горшое? -- усміхнулася.

-- Зразумела! Зразумела -- на лепшае. Колькі зьменаў ува ўсіх галінах! З краіны, вылучна аграрнай, СССР ператвараеша ў краіну самай перадавой тэхнікі...

Базыль некалі назваў гэныя ягоныя выказваныні жвачкай. «Цяперака зацягне гэную-ж сваю жвачку на цэлы вечар», -- падумала з прыкрасыцю Маўра.

-- Зразумела, і людзі -- савецкія людзі -- павінны перарабіцца адпаведна патрабаваныням новага часу.

-- Перарабіцца, кажаце?

-- Так, перарабіцца, зразумела, ня ў простым сэнсе: у іх павінны адміраць звычкі й традыцыі, прышчэпленыя ім капіталістычным грамадствам... Рэлігія там і іншае... Ад усяго гэтага наш чалавек павінен вызваліцца й чым хутчэй, тым лепш -- жыцьцё ягонае тады стане паўней і радасней...

Зразумела, і ў пытаньнях пола й каханыня ён павінен стаць таксама вольным... Вы падумайше, колькі розных трагэдыяў адбылося на глебе каханыня, зайдзрасыці й сексуальнай незадавленасыці... Маленькі прыклад, калі дазволіш: я чуў, што вы часта скардзішеся на галаўныя болі...

-- Я прасіла-б вас не кранацца майго прыватнага жыщца й майго здароўя, -- зь незадаваленнем зазначыла Маўра.

-- Але гэта ня ёсьць так дужа прыватнае! -- узвысіў голас прапагандыст. -- Гэта спалучына з грамадствам, з вашай функцыяй у ім: копіі з плянаў, якія вы робіце, ня ёсьць дакладныя. Ня будзец-ж вы цяпер адмаўляць, што тут ёсьць простая сувязь із вашай сямейнай сітуацыяй...

-- Ці ня думаеце вы мяне лячыць? -- прамовіла Маўра й адсунулася ў другі кантакт канапы.

-- Я хочу толькі вас пераканаць: у нас вырастает свая, сацыялістычная мараль, вырастает новы чалавек, вольны ад усякіх умоўнасцяў, як грэх, сумленнасць і іншае... Сутнасць гэтага новага чалавека -- гэта, перш за ўсё, адданасць нашай партыі і ейным правадыром, любоў да сацыялістычнай працы, сяброўскія адносіны да жанчыны й бязъмежная нянавісць да усякіх вылазак ворагаў, пад якой-бы маскай яны ні хаваліся. Пытаныне: як ведаць, хто вораг? На гэта ёсьць спэцыяльныя ворганы, і кожны член сацыялістычнага грамадства павінен дапамагаць ім...

У Маўры закружылася ў галаве, і яе ледзьве не званітавала.

-- Перапрашаю, пайду пастаўлю гарбату! -- і выйшла на кухню.

Выйла шклянку вады. «Божа мой, але як-же жыць!? Няма сумлення, няма друга, прадай кожнага й чакай, што

ён прадасьць цябе -- вось ён новы чалавек!..» Адвярнулася да вакна, застрэміўшы ногці пальцаў у далоні рук і адчуваючы, што вось-вось брызнуць з вачэй сылёзы. Каб перамагчы сябе, пачала даставаць з шуфляды судзьдзё. Потым наліла ў пасудзіну вады й паставіла яе на вагонь. Адцягваючы паварот у пакой, стаяла перад вакном і глядзела ў чорную, непраглядную цемру. Чула, як Падкоўнік, закурваючы, паліў запалку. Потым падышоў да этажэркі і ўзяў сямейны альбом. «Але-ж там фотакарткі стрыечных братоў у хворме польскіх ахвіцераў», -- успомніла з жахам. Схапіла банку з канфітурамі, шклянкі й сподкі й кінулася ў пакой.

-- Перапрашаю! -- сказала, імкнучыся ня дашь магчымасыці вырваша наяў свайму гневу. -- Зараз ня час разглядаць альбомы: будзем пінь гарбату!

Узяла альбом у яго з рук і аднесла ў кухню. І адразу-ж адчула палёгку. Пачала наліваць у шклянкі гарбату. Падкоўнік сачыў за плаўнымі рухамі ейнай добра складзенай постасці. Лісліва заўважыў:

-- Я кажу, кожны з нас гатоў-бы памерші так, як памёр ваш муж. Чэсьць і слава героям!

-- Чаму-ж вы не запісаліся на фінляндскі фронт добраахвотнікам?

-- Ну, гэта ўжо іншае пытаньне: намі распараджаецца партыя!

«Пад гэтай шырмай добра вам хаваць свой эгаізм», -- падумала. Падсунула шклянку з гарбатай да Падкоўніка.

-- Частуйшеся, калі ласка.

-- А вы, што-ж?

-- І я таксама.

Падкоўнік макаў у гарбату коржыкі і адхлёбваў вадкасыць.

-- Щікава! Хачу вас праверышъ, ші не забылі вы Пушкіна.

-- І, адсунуўшы шклянку, прадэкламаваў:

У лукоморья дуб зелёны,
Златая цепь на дубе том.
И днём и ночью кот учёный
Всё ходит по цепи кругом...

Уважліва глядзеў у твар Маўры. Яна маўчала. «Вось яно што, -- думала, -- вось дзе сабака закапаны? Значыщъ, міліцыянер не прапусциў міма вушэй... Базыль пад падазрэннем, значыщъ?...»

Падкоўнік заўважыў ейную заклапочанасыць.

-- Щікавая вы жанчына, -- сказаў, -- ва ўсіх адносінах...
І ў самым, што называенца, саку!.. Можаце захапіць!
Можаце... -- ён зірнуў на гадзіннік. -- Аднак, мне пара ўцякаць...

Вылез з-за стала, узяў у рукі кепку, пабарабаніў пальцамі па ейным казырку. Потым сагнуўся перад Маўрай і паціснуў ёй руку. Выйшаў...

* * *

-- Падлюка! -- амаль крыкнула Маўра, калі крокі заглухлі.

Дзьверы з катушка Ўладзіка прыядчыніліся.

-- Ты крычыш на яго, мама?

-- А ты яшчэ ня сьпіш? Ідзі й сьпі! Заўтра я цябе пабуджу рана: мы некуды паедзем...

-- О, як добра! Але я раней цябе ўстану...

-- Ну, добра, ідзі сьпі!

Дзверы зачыніліся. Маўра села да стала, абхапіўшы рукамі галаву. «Цяпер пачне падводзіць базу...» Хацелася найхутчэй убачыць Базыля, папярэдзіць яго. «Але, усё-ткі, што тут такога небясыпечнага? Пушкін -- клясык!» Але тут-же ўспомніла адну з лекцыяў Падкоўніка. «....У клясыцы таксама ёсьць шмат двохсэнсавага й для нас непажаданага, а навет і варожага... Да клясыкі трэба падыходзіць крытычна...» Задумалася. «Сапраўды, дуб, залаты ланцуг на дубе тым... І дзень і ноч кот вучоны ходзে па ланцугу кругом... Ёсьць нешта няяснае, як быццам... Але ўсюды можна знайсці што-кольвек няяснае. Як-ж тады быць? Нічым ня шкавіща, нічога ня чытаць, ня ведаць і не гаварыць? Маўчаць як рыба?! Але й гэта можа паказацца падазроным такім, як Падкоўнік. Гэта праўда, Базыль неасыярожны, і трэба яго папярэдзіць...»

Прабіла дзіве гадзіны ночы. Успомніла: шмат няскончанай працы. Паднялася, хістаючыся, запаліла ліхтар і, уперад за ўсё, дастала з вышак бляізу, каб папрасаваць. Выйшла на двор узяць вугольля для праса. Пачула першыя, як-бы пробныя, трэлі салаўя. Зірнула ўгару. Па сінім аксаміце неба рассыпаны дыямэнты зораў. «Божа, якая прыгажосьць! А жыщё чалавече такая мярзота! Калі-ж людзі навучацца прыгожа жыць? Ці назаўсёды застануцца такімі брыдкімі й подлымі?» Развяяла агонь у прасе й прысела на хвілінку на крэсла, пакуль нагрэецца прас. «Бр-рр, якая брыда, кішка съмірдзючая! А от нос задзірае: новы чалавек! Калі такі новы чалавек, дык хай лепш яго ня будзе. Але Базыль?! Базыль... Ен-ж такі шчыры, добры...»

Прас нагрэўся. Маўра разаслала на стале байковую коўдру й пачала прасаваць, адчыніўшы крыху вакно (баялася

чаду ад праса). Ува ўсходній частцы неба зъявіліся проблескі раніцы -- вясёлыя, прыемныя. Жаўрукі дружна ўзыяталі ўверх, услаўляючы съпевамі новы дзень. І Маўры раптам стала неяк асабліва радасна: забыліся ўсе няпрыемнасьці. «Заўтра, -- падумала. -- Не, гэта-ж ужо сёняня, зараз ужо чацвертая гадзіна? Базыль... можа бышь...» Зазірнула ў вакно. «А дзень, здаеша, будзе прыемны...» Уявіла сябе на ціхай дарожцы паміж цэлага мора жыта з васількамі ў рукох. Потым гэтай дарожкай сышла ўніз, на лонку, да рэчкі. Базыль з Уладзікам ішлі збоку. Потым яны апынуліся ў нейкім захаваным куточку. Лісіцьва над імі была густой -- падобная на шацёр. Уладзь бегаў па лонцы за матылямі, а Базыль апавядалаў розныя вясёлыя й съмешныя гісторыі. «Ах, ня трэба стамляць сябе перадчаснымі марамі... Хутка ўжо!»

Скончыла прасаваныне толькі а пятай гадзіне. Наважыла прылегчы хоць на часіну. Але сон ніяк ня прыходзіў. Круцілася з боку на бок. Потым усталала, адчыніла вакно: можа бышь, пры съвежым паветры хутчай удасца заснуць! Спнілася на хвілінку перад люстэркам шафы. Распахнула халат і павяла далонямі зьверху ўніз па пругкіх ружовых грудзях, потым па бёдрах. «У самым саку!» -- прашантала, усьміхаючыся. Шмыгнула мышкай пад коўдру...

Салавей пеў цяпер нейдзе зусім блізка. І пеў так горача, з запалам, адчаканываючы кожную трэль, кожны гук, што яна заслухалася. Уяўляла, як ён растапырае крылыцы пры гэтым і трапеча імі, як вібрыруе ягоны маленъкі язычок у пашыраным горлачку й зь якім вялікім жаданьнем імкнецца забавіш сваю каханку, якая сядзіць нейдзе ў гняздечку на яйках. І чуліся ёй то бульканыне ручайка нейдзе ў лясной гушчы, то пераліваныне плаўкага срэбра ў залатое судзьдзё.

Потым песьня салаўя пачала ўсё болей і болей аддаляцца, і сам салавей раптам ператварыўся ў нейкае вялізнае страшыдла -- ці то птах, ці то звярына!? «Ды гэта-ж той Падкоўнік, пропагандыста! Вунь і ягоныя брудныя чаравікі на даўгіх нагах, вышыгнутых на цэлы пакой...» Маўра із страхам усхапілася. Спачатку ніяк не магла ўспомніць, дзе яна й што зь ёй. Потым апамяталася. Наўкола было ціха. Успомніла: а сёмай павінен быў прыйсці Базыль. Пачула крокі на кухне.

-- Уладзъ, гэта ты?

-- Я, мама!

-- Ніхто да нас ня прыходзіў?

-- Не, мама!

Зірнула на гадзіннік: было каля дзвятай гадзіны. «Значыць -- не! І вось гэтак... Чакай кожную хвіліну якой-колечы няпрыемнасці...» Сэрца стукала моцна, моцна! «Забыща-б, забыща ад усяго гэтага!» Апусыціла галаву на падушку...

1959-1970

Дзе шукаць праўду

Яны сядзелі пад разгалістай вечназялёнай хвояй. Дзед Габрусь плёў з пруцікаў кошык, а Сымонка глядзеў у задуме на сінюю зыб возера, што кіпела ѹ пенілася, стукаючы ў берагі. Каля іх дыміў невялікі касыцёр, над якім парылася ѹ калялку бульба. Калі агонь у касыцёрыку малеў, дзед Габрусь напраўляў галавешкі й падкладаў новае паленца.

-- Ты так дужа не бяры да галавы, Сымонка! Як-небудзь будзем жыць! От хутка бульбачкі паямо, вадзічкі пап'імо, і ўсё пойдзе на лад...

Сымонка навет палыцам не варухнуў і нічога не адказаў: у памяці ягонай стаяў абраз паходвінаў башкі: «бащаюшка» чытаў над магілай «са съвятymі ўпакой»; маші кідалася вобземлю ѹ рвала на сабе валасы; аб камяні скрыгатала рыдлёўка, і аб вечка труны дуднелі, падаючы ѹ яму, камы зямлі...

Дзед Габрусь цераз хвіліну загаварыў зноў:

-- Ну, а як зь нядоімкай, зноў прыходзлі?

-- Прыходзлі, -- коратка, нібы зь незадавальненнем, адказаў Сымонка.

-- Ну, і што вы ім адказалі?

-- Нічога!..

-- А хай бы маці пажалілася вышэй!

-- А куды яна можа пажаліцца?

-- І гэта праўда! Хто яго ведае, куды йсыці й дзе шукаць цяпер праўду?!

Зноў некаторы час маўчалі.

-- Ото круцялі! Яны-ж ведаюць, якая салодкая цяперака ваша доля, а ўсё роўна лезуть: дай ім рубля! Гэта Шашок усім гэтым верхаводзіць -- так уелася яму ў косьці выцягваныне гэтых рублёў з народу!.. Усе справы ў ягоных рукох!..

На астатнюю заўвагу Сымонка таксама нічога не адказаў. У гэты час Габрусь скончыў свой кошык. Адставіў яго ўбок і прамовіў:

-- Ну, нічога! Як-небудзь будзе!.. Вось адзін ужо гатовы - давай купца хоць зараз! Усё-ж нешта дадуць?! А заўтра пойдзем рыбкі паловім...

-- А Шашок?! -- ранtam гукнуў Сымонка.

-- А што Шашок?! Ягонае гэта хіба возера?! Ён узяў яго пад рэнту? Насадзіў у ім рыбы? Бог дзеля ўсіх у аднолькавай меры пасылае і рыбку, і бульбіну, і грыбок...

-- Але-ж човен Шашкоў! І ня любе ён, як хто ловіць рыбу! І злуе, калі невад ягоны вяртаеща пустым!.. На мінулым тыдні, кажуць, выкуліў з чаўна Нічыпара, злавіўшы на возеры...

-- Ото хапуга душагубны! Але човен ня ён рабіў -- цесьляры агулам выдзяйблі, каб зручней было часам перабрацца на тэй бок... Прыўлашчыў, значыць, народную працу... Паўсъвета загроб-бы, каб мог... новасьпечаны пан... Бачыше, дырэктар саўгасу!.. Шышка вялікая! От і дай такім уладу!

-- А скажыце, дзядусь, чаму ў вас нічагуткі няма --
навет хаты?

-- Было... Было тое-сёе і ў мяне: і зямля, і коні, і
кароўкі... Але лёс ужо мне такі вышаў, што ўсяго
лішыўся!.. А здарылася вось як: як пайшлі чуткі, што
гаспадаркі будуць адбіраць ды ўсіх зганяць да кагалу, людзі,
хто мог, кінуліся ўцякаць у Сыбэрью тую... Ну, думаю,
трэба й мне пяткі падмазваць!.. Паехаў! А Сыбэрья тая і
ёсьць Сыбэрья: нездарма туды людзей зганялі за ўсякія
ўчынкі... Пагібел!.. На сто вёрстаў чалавека не спаткаеш! А
калі й спаткаеш, дык съеражыся яго, як звера таго... бо
зарэжа або заб'е... Сядзіш у сваім салашы й душы ня чуеш:
ні пагутарышь зь кім, ні чаркі выпішь... А тут машкара
проста загрызае. Твар раснух у мяне... Кінуў усё ды
павярнуў аглоблі назад... -- паскроб бараду й дадаў: -- Не,
выгаднейшага жыцьця, як тутака ў нас, мусіць, нідзе няма:
тут табе й крынічка, і з рыбкай вадзічка, і лясков ды грыбок,
яблычак ды агурок, выйдзеш на съвет Божы, птушкі
заводзяць такі харавод, што аж сэрца заходзішь...

Дзед зморшчыўся й заміргаў вачыма, пэўна, прачуліўся
дужа. Зьняў бульбу з кастра, адцадзіў яе. Перахрысьціўся,
выщер бараду.

-- Ну, дык хадзем, будзем есьці, што маем!.. -- гукнуў
Сымонку.

Бульба была смачная, сопкая, адно толькі -- гарачая.
Абодвы, пякучы пальцы, дзьмухалі на яе. Хвоя над галавой
баюкала іх сваёй маркотнай песьній; возера гудзела й бухала
каля берагоў...

Сымонку гэта неяк па-асабліваму хвалявала -- то
журботна, то ўзылётна, і ён усё пазіраў на возера...

-- Людзі кажуць, -- прамовіў урэшце, -- што на гэным мейсцы, дзе цяперака возера, некалі стаяў горад, а ў ім царква... Потым горад пайшоў пад зямлю, і стала возера... Ці праўда гэта?

Дзед некаторы час маўчаў, пазіраючы некуды ўдалеч. Потым паскроб сваімі жорсткімі пальцамі бараду і адказаў:

-- Гэта голас зь мінульых вякоў, дзядоў ды прадзедаў нашых!.. Некалі мы жылі сваім царствам-гаспадарствам... І было яно сладкім, вольным і справядлівым, так што другія цары-карапілі зайдросыці лі яму... Ну, зразумела, і ненавідзелі за гэта... І ўзялі сабе за мэту: зьнішчыць яго! Адны дзеялі подступам, другія -- сілай... Папалі нашы гарады й сёлы, панішчылі людзей, парабавалі... От, і склася ў народзе, што гарады пад зямлю праваліліся!.. -- задумаўся й зноў паскроб бараду: -- Павер'е гэтае паказвае, што народы -- усе народы! -- мараць пра сваё ўласнае гаспадарства, каб ніхто чужы не стаяў над імі!..

-- А от зірніце, дзядуля, і птушкі і іншыя жывёлы -- усе зьбівающа ў свае чароды! -- уставіў Сымонка.

-- Так ужо адтуль, -- зірнуў у неба дзед, -- прызначана, бо іншай усе адзін другога пазагрызлі-б... А так усё-ткі могуць абараніцца, хоць і слабейшыя! От ты бачыў калі-небудзь, як верабейкі грамадой, калі на іх нападае варона, праганяюць яе...

-- А кажуць, што ўначы перад Вялікаднем пасярод возера выплываюць царскія вароты той затануўшай царквы і анёлы так прыгожа съпяваюць «Алілюя», што ўсё наўкола замірае, як зачараванае...

-- От гэта й съцвярджае, што народ наш марыць пра сваё гаспадарства, хоць, можа, і нясьведама; некоторыя й верашь, што яно ўваскрэсьне...

У Сымонкі было яшчэ шмат пытанняў, на якія ён хацеў-бы атрымаць адказы: а якое гэта было царства-гаспадарства? а якія ў ім былі каралі ці князі? а чаму яно не баранілася? а ці добра ў ім было бедным людзям?.. А дзеду Габрусу трэба было сплесыці сёньня яшчэ пару кашоў на заказ, і ён па картоплі ўзяўся за працу...

* * *

Выйшлі да возера, яшчэ толькі начало вылужваща з ранішніх туманаў сонца. Знайшлі човен, заехалі ў сітнікі й там прастаялі цэлы дзень. Улоў быў ладны, і Шашок іх не злавіў. Рыбу разам з кашамі дзед панёс у мястэчка прадаваць. Прынёс адтуль муکі, солі, запалак, газы і іншае, што патрэбна ў хаце...

Калі дзед Габрусь панёс рыбу й кашы ў мястэчка ў другі раз, Сымонка сам адважыўся пайсыці на возера. Знайшоў човен і, як звычайна, забраўся ў сітнікі, дзе рыба найбольш тыркала. Плоткі браліся адна па другой, і Сымонка так захапіўся ловам, што й не заўважыў, як ідзе час...

Па паўдні надвор'е крыху сансулася: над возерам затрымалася, на першы пагляд, невялікая хмара, і пырскала дождж. Але потым хмара нейк расплылася, вышыгнулася ўва ўсе бакі. Аднекуль налячеў вечер, і над возерам узыяліся валуны хваляў. Човен закруціла, загушкала... Сымонка наважыў выплыць на бераг і перачакаць там, пакуль хмара

міне. Але на возера былі пушчаны рагаткі з жыўшамі, і ён баяўся, што хвалі занясуць іх куды-небудзь вельмі далёка; паплыў спачатку пазъбірашь рагаткі. Але гэта было ня так і лёгка: валуны хваль кідалі човен ува ўсе бакі. Рантам грукнуў гром, і рэха ад яго пакацілася па лясох і палёх. Хлапцу стала так страшна, што ён адмовіўся ад свайго намеру і энэргічна скіраваў човен да берагу, які быў ужо няблізка. Гарнуў ваду вяслом і чытаў пацеры. От яшчэ крыху, і ён будзе на щвёрдай зямлі! Ужо бачыў тое мейсца, дзе лягчэй за ўсё прычалішь! Ужо човен ткнуўся ў бераг! І рантам з-за кустоў -- Шашок.

-- Стой! Стой, кажу табе! А то пойдзеш на дно...

На нейкі мамэнт Сымонка як бы аслупянеў, але гэта цыгнулася нядоўга. Ведаў: Шашок не пашкадуе! Сыцяў зубы і, як найглыбей, загарнуў ваду вяслом. Човен шпарка крутнуўся ад берагу.

-- Стой! Стой, не ўцякай!

Сымонка нібы й ня чуў: гнаў човен усё далей і далей...

Быў мамэнт, калі ў сэрцы Шашка загаварыла сумленыне і сыціганыне беднага хлапца зусім ні за што здалося яму дзікім і жорсткім. Але хутка хцівасыць заглушила гэтае пачуцьшэ. Шашок скочыў у ваду, прабуючы дагнаць Сымонку. Праплыў кроکаў з сотні ѹ вярнуўся на бераг, пабачыўшы, што човен не дагоне. Вытрасаючы ваду з вонраткі, пагражай кулаком Сымонку ѹ бубнеў:

-- Няшчасная галота!.. З-за іх рыбкі не зъясі!.. Ну, пачакай-жа, злаўлю, дам добрую лазню...

Схаваўся за кусты і адтуль пачаў сачыць, куды паплыве хлопец...

Хмара закрыла ўсё неба. Паліў такі густы й буйны дождж, што неба злучылася з возерам і за пяць кроکаў нічога ня было відаць. А Сымонка націскае й націскае на вясло, шэпчуцы пацеры, -- съпяшаўся прыбіца да таго берагу, дзе Шашка няма й куды ён не пасыпее дабегчы. Ад дажджу на дне чаўна сабралася шмат вады. Сымонка высыпаў рыбу з чыгунка ў човен і пачаў ім выліваць за борт ваду. Човен, згубіўшы імпэт, закружыў на мейсцы. Зноў хапіўся за вясло, але адчуў: сілы ягоныя слабеюць. Раптам па гарбох валуноў пракаціўся такі віхор, што вырваў з рук Сымонкі вясло й шчэпкай пакаціў яго па вадзе. Цяпер Сымонка быў зусім бязрадны: човен закружыўся на мейсцы, робячы крэн то на правы, то на левы борт. Азірнуўся: усюды бушавала вадзяная стыхія; па зыбкай паверхні яе сьвісьцеў дзікі венцер... Час ад часу паветра і, здавалася, зямлю патрасаў пярун, і тады ў галаве хлапца варушыліся змрочна-безнадзейныя думкі... Заплюшчыў вочы, каб нічога ня бачыць; заткнуў пальцамі вуши, каб і ня чуць; лёг ніцма на дно чаўна й бязупынку паўтараў: «... Прасвятая Багародзіца... выратуй і пазбаў ад съмерці...» Па целу разылілася нейкая млявасць, стома... І ён пачаў драмаць. І зявіўся Шашок: кружыўся перад ім, крыўляўся, пагражаў, замахваўся, але наблізіца высыцерагаўся. «Нічога, Шашок, ты мне ня зробіш! Калі ты мяне тут утопіш, будуць на цябе ўсе паказваць пальцам, як на забойцу... А мяне вышягнуць тваім-жа невадам... А потым? Потым будзе тое, што бывае з усімі...»

Гарэлі кругом сьвечы -- шмат съвечаў! Суворыя твары сьвятых глядзелі на Сымонку з усіх бакоў. Дзяк чытаў псалмы. І тут-жа стаяў дзед Габрусь, зь съвечкай таксама.

Твар ягоны быў падобны на твары святых. Раптам адчыніліся царскія вароты. Цераз іх хоча прашмыгнуць да «святая-святых» Шашок. «Вось ён! Вось!» -- крычыць Сымонка. Габрусь із сьвечкай заступае яму дарогу... Усьлед за tym загудзелі басы й тэнары й царква напоўнілася цудоўным съпевам. Плаўна паплыло ў паветры: «Съмерцю съмерць напраў...»

Човен стукнуўся носам у бераг. Сымонка ўздрыгнуў і адплюшчыў вочы: перад ім стаяў Шашок...

Дажджу ўжо ня было. Зыркія промні сонца блішчэлі на вадзе. Усюды сънявалі птушкі. «Як-жа гэта так?! Хіба дзед Габрусь усё-ткі ўпусыціў Шашка?» -- падумаў Сымонка ўсё яшчэ пад уплывам сну. І ў гэты час пачаў голас жывога Шашка.

-- Ну, што? Уцёк?! А ну, вылазь, шчанё!

Сымонка сабраў рыбу ў чыгунок, узяў свае вуды й пакорліва падняўся з чаўна; ішоў і азіраўся, выбіраючы мамэнт, каб як-небудзь прашмыгнуць паміж Шашковых рук. Але той схапіў яго за каршэнь і з такой сілай тузануў, што хлопец кулём падкаціўся яму пад ногі. Рыба пасыпалася з чыгунка ўва ўсе бакі.

-- Рыбкі хоча галота?! Я пакажу табе рыбку!..

Прыціснуў хлапца нагой і пачаў выламваць з куста прут. Сымонка глядзеў на яго скоса, гатовы ў любую мінуту да рагучай абароны. Шашок ужо замахнуўся на яго прутом, але ў гэты час прагучэў спакойны, але ўладны голас дзеда Габруся:

-- Стой! Гэта табе ня пройдзе!..

Шашок азірнуўся.

-- І ты тут?

-- І я тут! Прымі нагу з хлапча!

Шашок падпрарадкаваўся.

-- Ці не адкусіў ён кавалак твайго чаўна з галадухі? --
гіранічна прамовіў дзед. Выставіў наперад грудзі й паскроб
бараду. -- Сьвет жыве хрыстовой праўдай, якой-жа праўдай
жывеш ты?! -- і потым да Сымона: -- Устань, хлопча! Хай
толькі паспрабуе крануць цябе калі-небудзь хоць пальцам...

* * *

Возера ляжала ціхім і гладкім. Толькі час ад часу чуўся
слабы венярок -- водгук мінулай навальніцы. І тады вадзяная
гладзь пакрывалася то срэбнай, то залатой лускай... І
маркотна шумелі над возерам векавыя хвоі...

Менск 1930
Нью-Ёрк 1965

Ападкі

Хто ведае, можа, гэта ўжо і ўсё, казаў той, кропка! Перакінемся яшчэ раз у нашы родныя мясыціны, дзе кружылі мы ў жышці съежкамі-дарожкамі, ня раз спатыкаючы й злыдзень, і галечу, і незаслужаную крыўду-зьдзек, але ніколі не пазбываліся чараў нашай Маці-Бацькаўшчыны...

Народ наш з пагардай адварочваеца ад тых, хто выракаеща гэтых чараў -- сваёй мовы, культуры, традыцый і звычаяў, ахрысьціўши гэтых вобаратняў мянушкай *ападкі*. І яшчэ тады, калі ўсё наша апрычонае, не падобнае ні на расейскае, ні на польскае, каралася законам і вынішчалася, зьявіліся волаты нашага новага паўстання зь мёртвых -- Праныцін Багушэвіч, Кастусь Каліноўскі, Максім Багдановіч, Янка Купала, Якуб Колас, Лёсік, Смоліч, Ластоўскі, Ігнатоўскі й сотні іншых. Беларускі народ нясе іхнія імёны на сваіх шчытах і па-сёньня, не зважаючы на тэрор і паняверку...

Ападкі! Як трапна гэта сказана народам! Як ападкі, з чырваточынай у сярэдзіне, апаўшыя зь яблыні, згніваючы бясьследна пад ёй, гэтак і яны зыікаючы бясьследна з памяці свайго народу, стаўшы служкамі чужынцаў у сваёй уласнай хаце й згодныя на ўсялякае плюгаўства, усхваляючы ўсё чужое! Адвернемся-ж з пагардай і мы ад іх!

* * *

У абсягу Меншчыны ёсьць нямала малых і вялікіх катлавінаў. Адна зь іх прасыціраеца імшарамі й багнамі на дзясяткі кіламетраў на захад ад Менску. Пацынаеца яна ад Ждановічаў і цягнецца некуды аж пад Радашковічы -- у кірунку заходнім, і ад Ратамкі да Астрашыскага Гарадка -- у кірунку паўночна-ўсходнім. На гэтай катлавіне і ўтворана цяпер «Беларускае мора». Але ў тия часы тут можна было добра адпачыць з вудай або стрэльбай, хто ведаў куткі й закуткі сярод гэтых непралазных багнаў. На адным досыць прасторным грудку, можа, так гэктараў пад пяцьдзесят, сярод гэтых багнаў і лясоў стаяла некалькі хатак засыценку Дразды. Некалі гэта была адна сям'я. Але сучасныя ягоныя жыхары мелі ўжо навет і розныя прозвішчы. Адна з хатак належала Уладыславу Ягеле, якога ў сувязі са збегам імя гэтага беларуса з польскім каралём Ягелам, дражнілі: кароль Ягела. Быў ён высокі, хударлявы, жылісты, з вострым арліным зрокам і рабіў уражаныне мощнага чалавека. І жыў ён тут, сапраўды, як той кароль: лясы, воды і ўсё тое, што ў іх ёсьць, як рыба, дзічына, ягады, грэбы й арэхі, належала яму. Чаго яшчэ трэба чалавеку? У семдзесят год, калі я яго знаў, ён бегаў, як юнак, ня ведаў ніякіх хваробаў, спаў як забіты, ніколі ня бачыў я яго ўзнэрваным, за выключэннем аднаго выпадку, аб якім і будзе гутарка ўперадзе. Хата ягоная, па старому беларускаму звычаю, ніколі не запіралася на замок, і ў яе можна было ўвайсці, калі яго ня было дома. Гэта было вельмі выгодна для мяне як рыбалова й паляўнічага, і я часыцяком наведваў гэтых мясыціні.

На гэты раз Уладыслава я застаў на двары. Ён стаяў за рогам свайго гумна й пільна ўглядзеўся некуды ўдалеч,

бязупынку сморгаючы рукой па сваёй даматканай нагавіцы, што паказвала на надзвычайную ўзыюшанасыць. Паставіўшы свае вуды пад страхой, я падышоў зь ім прывітаща. Не адрываючы зроку ад таго, на што ён глядзеў, Уладыслаў паклікаў мяне рукой бліжэй да сябе.

-- Бачыш? -- сказаў, паказваючы вачыма некуды за гумно. -- Прыехаў! Ага, вунь, бачыш? Новы пан!

На пясчаным ускрайку бору пры маляўнічай ручавіне, выбягаючай аднекуль зь лесу, я ўбачыў домік на колах, памаліваны ў вясёлыя колеры вясны. Каля яго завіхаўся чалавек, і відаць было па апрананью -- вайсковец, ахвіцэр. Ён то згінаўся над нечым, то выпрастоўваўся, пабліскуваючы ў промнях сонца начыста выгаленай і круглай, як качан, галавой.

-- Бачыш, уладковаўся! -- працягваў Уладыслаў. -- Брацец мой родны. Х-ы!

Я чуў ад Уладыслава ня раз, што ёсьць у яго нейдзе брат малодшы, але сказаць, кім ён ёсьць і дзе праўывае, ад гэтага ён заўсёды ўхіляўся. Я зразумеў: ахвіцэр прыехаў зь перасоўным домікам на дачу ў родныя мясыціны...

-- Чаму-ж ён не пад'ехаў сюды бліжэй? -- спытаў я Уладыслава. -- Каля вашай сядзібы, бадай, найлепшае мейсца ўва ўсёй гэтай ваколіцы, каб праводзішь прыемна час.

-- Х-ы! Цураеща! Бачыш, цураща цяпер стаў нашага мужыцкага побыту, як начапіў энеральскія лычкі на мундур... Родная костка чужым мясам абрасла...

-- Адзін ён там, у сваім доміку?

-- Чаго-ж адзін? Жонка, дачушка.

-- Занудзіша тамака й пад'едзе бліжэй.

-- Нуды ў яго мала! Стрэльбу мае, выжлу добра... А качак і цецярукоў тут хапае...

Уладыслаў крыху памаўчаў, ня спыняючы пазіраць з-за гумна на домік вясёлых колераў.

-- У яго тамака ўсё ёсьць, у тым доміку: лектрыка, вадзіца студзённая, як лёд, і другая, цёплая, з-пад кранціка цурчыць, у пячурцы пірагі салодкія пякуніца й качкі смажаща... Куды-ж яму цяперака да нас?! Павыбілі паноў, каб самім стаць панамі. Жонка вымашчаная пархумамі, дачушка прыбраная, як цукерка... Запэнкаша аб нас могуць! Ну, і выракся! -- выклікнуў зь нейкім непагамаваным узрушаньнем. -- І сумленыня ў іх, падобных яму, ніякага, хоць ты кол на галаве цяшы! Хы, пад дзюравай сывіткай у дзяцінстве абодвы спалі: ён да сябе -- у мяне задніца голая, я да сябе -- у яго... А цяпер ён як-бы пан, а я ўсё той-же мужык, а ці пад панам добра, ці ён свой, ці чужы? Ды яшчэ што?! Цярпець ня можа, як ён кажа, нашай мужыцкай мовы, га?! От тут у мяне гэта сядзіць! -- паказаў на грудзі.
-- Кажа: адсталасьць гэта, бо вы адсталыя мужыкі...

-- Я думаю, усё гэта ад ягонай жонкі, -- умяшаўся я.

-- Не, не скажу! Жонка якраз наша, нейдзе з-пад Барысава, гамоніць па-нашаму і ўсё сваё любіць і на яго крычыць: чаму ты, кажа, адбіўся ад сваіх? Любэ прыйсыці тут, пагаманіць, парадзіцца, а ён -- не! У першы год, як прыязджаў з гэтым домікам, дык, праўда, пару разоў заходзіў. Месяц тутака стаяць, а ня зойдзе! Ходзе па грыбы ды па ягады або із стрэльбай ці з вудай, а пашкавіца нашым жыцьцём -- не! Як-же так! Мы кармілі яго сваім хлебам, як ён вучыўся, і чакалі ад яго, што ён дапаможа нашаму народу наладзіць справядлівае жыцьцё, а ён вось

што?! А пад аднэй сывіткай, бывала, спалі! Я кажу: ападкі гэта! Чарвяк іх точа знутры!..

Гутарка гэта магла-б цягнуща яшчэ даўжэй, але мне трэба было ісьці да рэчкі, бо вечарына стаяла цудоўная -- ціхая, цёплая; у такія вечарыны добра бярэць язь на гарох з падкормкай на ямах пры перакатах, дзе вада закручваеща й вымывае розны корм з дна рэчкі. Я аблюбаваў ужо некалькі год таму назад такія віры і ведаў, дзе трэба сесьці, куды й на якой тоні закідаць.

За вечарыну мне й праўда пашибавала падчапіць пару ладных язёў, і я пакінуў затоку толькі тады, калі стала ўжо шарэць і паплаўка нельга было разгледзець. Дый камары сталі дапякаць страшэнна. Уладыслаў загадаў спаць ісьці на сенавал, дзе камароў няма й ня так душна. Раніца выдалася цудоўная -- ціхая й цёплая, як і ўчара шняя вечарына. З самага пачатку мне пашибавала падчапіць яшчэ пару добрых рыбін. Астатні язь так доўга і ўпартка не даваўся, што я пратузаўся зь ім з паўгадзіны. Толькі наважыў перайсьці на другую, аблюбаваную мною, яміну, дзе ўчора добра сыпануў прынады, як убачыў паміж кустоў посташь у зялёным вайсковым убраньні. Гэта быў брашэн Уладыслава. Намацаючы больш бяспечную мясыніну, каб не заваліцца па пахі ў багну, ён сунуўся ў май напрамку. У рукох трymаў вуды, сачок і невялікі сундучок із снасцямі. Нёс таксама складаны зэллік, каб ямчэй было сядзець каля рэчкі.

Я ветліва прывітаўся зь ім, але «энерал» не звярнуў увагі на маё прывітанье, бышам нічога й ня чую.

-- Хто вам дазволіў лавіць тут рыбу? -- раптам звярнуўся да мяне.

Закон я добра ведаў: ува ўсіх рэчках і вазёрах на Беларусі, за вылучэннем спэцыяльных рыбнасаўгасаўскіх, было вольна лавіць рыбу вудачкай, і гэта пытанье, ды яшчэ такім тонам, не магло мяне не абурыць. Тым ня менш, я ветліва, але праўда не бяз гіроніі, спытаў, у сваю чаргу:

-- Хіба трэба пытаць у каго гэтага дазволу? Гэнерал, здаеща, мыліца, калі ўважае, што гэта так!?

Гэнерал аж выпусыціў з рук вудачкі -- пэўна-ж, прызывычаіўся «повелевати», а тут гэтакае... Мундур ягоны ў гэты час як-бы няўзнак расхінуўся, і я ўбачыў пад ім футурал ад браунінга. Зразумела, мне наплываць на ягоны браунінг -- страліць мяне ён тут ня будзе, -- але я, усё-ж наважыў не задзірацца зь ім. Гэнерал, пэўна, падумаў, што я спалохаўся і яшчэ больш строга прамовіў:

-- Перш-наперш, уважайце, зь кім маеце гутарку. Па-другое, звяртайтесь да мяне на агульназразумелай мове, а не на нейкім вузкаадсталым дыялекце, перапоўненым аджылымі архаізмамі, за якія ў наш час могуць скіраваць туды, дзе Макар цялят ня пас...

Тут ужо я ня мог паўстрымаша.

-- Менавіта вы якраз і ёсьць гэты аджылы архаізм, дарма што носіце савецкую хворому. Вы ведаеца, як вас тут клічуць, -- ападак! Гэта, па-першае! Па-другое, вы мыліцеся, што да мовы. Не дыялект і не архаізмы, з вашага вялікадзяржаўніцкага пункту гледжання, а беларуская мова, на якой гавораць мільёны людзей, і больш старэйшая, чым ваша «объепонятная»... І, па меншай меры, ня шчыра шывердзіць, што вы не разумееце яе, -- вы-ж беларус усё-ткі ў гэтую мову ўсмакталі ў сябе з матчыным малаком!.

-- Ну, добра, добра, сышіхніце! Я ўчора тут падсыпаў гароху, а вы мне паспасавалі ўвесь лоў!

-- Вы толькі ўчора, а я тут бываю ўжо на працягу дзесяці год.

-- Я тут вырас! Я ведаю тут кожную ямінку! -- крыкнуў генерал.

-- Ага, прызналіся ўсё-ткі -- беларус!?

-- Я не дазвалю вам зь мяне кпіць!

-- Вы самі зь сябе кпіце.

Тлустая шыя генерала налілася крывёй.

-- Я вас арыштоўваю: вы знаходзіцца ў пагранічнай зоне бяз візы...

Гэта было крыху нечакана для мяне. Каб не дражніць больш генерала, які, сапраўды, мог зрабіць для мяне вялікую прыкрасыць, я звязаў свае вуды. Выбраліся з багнаў і накіраваліся ня куды-небудзь, а да хаты Ўладыслава.

-- Адчыні сваю стопку, трэба замкніць гэтага чалавека, пакуль прыедзе пагранічная ахова...

Уладыслаў аж затросціся ад съмеху.

-- Гэта твая ваенная перамога? Ото-ж ужо ад вялікага разуму з глузду зъехаў! Ты во які карак маеш, а ў гэтага чалавека таксама дзеці. І чакаюць яны: татка рыбы прынясе. На карткі ня дужа разгонішся! -- І потым да мяне: -- Ідзі, чалавеча, у хату, адпачні, брашец з глузду, пэўна, зъехаў...

Ці вывеліся на Бацькаўшчыне падобныя людзі, ці яны, гэтая ападкі, і надалей аплёўваюць ўсё сваё...

Нью-Ёрк, 1956

«Янка сеяў -- людзі жалі»

Ніколі й нідзе ня трацілася столькі чалавечай энэргіі на доказ вольнасыці, роўнасьці, сацыяльнага дабрабыту і іншых атрыбутаў наземнага раю, як у «сацыялістычнай башкайшчыне». І ніколі й нідзе ня было столькі супярэчнасцяў між словамі й справамі, як менавіта там.

Вось урачыстасці каstryчніцкай рэвалюцыі, якія, як ведама, прыпадаюць на сёмага лістапада. Да гэтага дня рыхтуюцца тысячи розных брашураў, артыкулаў, выступленняў, успамінаў, апісанняў... Усе друкарні ўва ўсіх рэспубліках мабілізаваныя надрукаваць іх ва ўдарным парадку ў мільённых тыражох і разаслаць праз адпаведныя ворганы і арганізацыі, гэта значыць -- праз абкомы, райкомы й селькомы ў самыя далёкія куточкі. Апрача таго, пачынаючы з шостага лістапада і навет раней, пэрыядычныя выданыні запоўнены прыгатаванынімі да надыходзячых урачыстасцяў. Чыноўнікі партыйнага апарату: райкомаў, абкомаў, ЦК КП(б) саюзных рэспублік і самога ЎКП(б) разъмеркаваныя й развязджаючыя па хвабрыках, заводах, шахтах, сёлах, вёсках і аўтулах. І дзень і нач грымяць радыёрупary літаральна з усіх раздарожжаў аб адным і тым-жя. Партрэты, сцягі, лёзунгі, транспаранты, ілюмінацыі -- усё ў чырвоным колеры -- і ўсё гэта мусішь сьведчыць аб дасягненнях, аб волі, аб шчасці пад савецкай зоркай...

I

Кузьма Вальтэр атрымаў пяць год Калымы за дурноты. У палітыцы ён мала кеміў і наагул быў чалавекам пасыўным, але сярод студэнтаў вылучаўся здольнасцю. Гэтым апошнім крыху злоўжываў, што ўласціва амаль усім або шмат каму зь юнакоў. І калі на сцэну ў дзень каstryчніцкіх урачыстасцяў зъяўляўся той ці іншы прамоўца із сваім неадменным «падвядзенынем вынікаў», ён знаходзіў для яго вельмі трапную харкторыстыку. Гэта съмяшыла сяброў, што сядзелі побач, і на іх нехта нябачны звярнуў увагу. Затым, ужо на банкете, якім заўёды канчаюцца падобныя ўрачыстасці, была зроблена й другая неас্তярожнасць. А тут якраз і трэба найбольш высыгерагаша, бо НКУС, бяспрэчна, ведае прыказку: «Што ў цвярозага ў галаве, тое ў п'янага на языку»...

Сядзелі хэўрай за столом, налівалі ў шклянкі «нарзан» (ад слова «нарэзаўся», значыць, напіўся), расказвалі адзін аднаму розныя гісторыі, жартавалі, съмяяліся... Кузьма быў у цэнтры ўвагі. Часам да іх падыходзіў хто-колечы зь кіруючых, напрыклад, парторг, заўвуч або й зусім хтонебудзь зь незнайемых, але важных асобаў, і таксама падымаў напоўненую шклянку.

-- Ну, сябры, вып'ем! Чаго-ж, на тое й сьвята, каб усім было весела!

Стукаліся шклянкамі, праліваючы вадкасць на па-святочнаму прыбранны стол, і выпівалі. Кузьма раптам заўважыў:

-- Ну, вып'ем! Хроніка зазначае: расеец выпіць ня дурань!
От на што-небудзь іншае дык глузду часам не хапае...

-- Ну, Кузьма, гэта ты ўжо беспадстаўна... Былі-б у
мяне такія здольнасці!

-- А хто сказаў, што я расеец?

-- Ну, калі не расеец, дык «малодшы брат».

-- Зусім -- не! Чуеш, як гучыць маё прозвішча? Можа
быць, крыху немец, крыху ангелец, прасыцей кажучы, --
цэлы інтэрнацыянал ува мне адным...

-- Што-ж, гэта нядрэнна, ува ўсякім разе «на даным
этапе»...

Кузьма працягваў:

-- Апрача таго, калі-б і расеец, дык гэта зусім не
пярэчышь таму, што я сказаў, бо вось ужо год, як пішу
дисэртацию па дыямату й ніяк не магу скончыць!

Усе весела засміяляліся.

-- Так, маючи такую нагрузкку, як ты? Ты-ж прыходзіш
на лекцыі толькі паспаць!

-- А якога чорта там рабішь? Выйдзе вось гэтакі кагушкі і
пачынае кукарэкаць аб «адпаведнасці вытворчых адносін
вытворчым сілам...» Трэба разумець: «дыялектыка што
дышла, куды павернеш, туды й выйшла...»

Зноў усе гучна засміяляліся. Але знайшоўся й такі, што
напераджальна сказаў:

-- Цішэй, хлопцы! Няпрыстойна-ж усё-ткі гэтак...

Гэта быў аднакурснік Кузьмы і ягоны першы сябра
Нупрэй Орлік.

-- Што няпрыстойна? Съмияща? Ты, як будучы лекар,
мусіш хутка рэцэпты выдаваць на съмех, бо, зразумей,
памірае...

-- А гэта востра ўсё-ж: дыялектыка што дышла... --
заўважыў студэнт Алесь, калі зноў аднавілася цішыня.

-- Ты, Ляксей, чалавек божы, відавочна, п'яны?
Дыялектыка -- гэта аснова марксысцкага пазнаньня
існуючага! -- раптоўна атакаваў яго Орлік. -- І што тут
ёсьць недакладнага?!

-- Нічога! Сённяня пабалаголіць можна! -- умяшаўся
Кузьма.

-- І ты таксама, Кузьма, сённяня нешта збэсціўся...

-- Дыялектыка -- гэта ёсьць спосаб давесыці... --
сур'ёзна загаварыў Алесь.

-- Давесыі, што ты грыб, а не студэнт! -- пасыпалася
на яго з усіх бакоў.

-- Хай сабе грыб, але першы, Баравік (такім было
ягонае прозвішча).

-- Ну й баравік! Проста атрутны мухамор, смаршчок!

-- Я навет скажу, што й не смаршчок, а звычайны грыб,
неазначанага роду, съмярдзючы шаплык, як кажуць у нас...

Зноў усе весела зас্মяяліся, і гэтым іншыдэнт быў-бы
скончаны, каб не ўмяшаўся нехта пабочны.

-- Пра што спрэчкі? -- спытаў.

-- Ды ні пра што! -- быў адказ. -- І наагул, ніякіх
спрэчак няма.

-- Дыялектыка што дышла... -- ўсё-ж захіхікаў Алесь
Баравік. -- Не, як сабе хочаце, а гэта прамоўлена...

Адразу-ж усе прышлі.

-- А вы ведаецце, грыбы-ж самі сеюща, -- заўважыў
Орлік, шматзначна пераглядаючыся зь сябрамі. -- Таксама,
як і дурні...

-- Намёк быў вельмі выразны, і гутарка а сразу-ж спынілася. Але моўчкі сядзець было ня ёмка, і нехта запрапанаваў:

-- Давайце засыпаем!

-- Не! Гэта наробе шмат шуму, якога ў залі й так, хоць адбаўляй!

Сапрауды, за сталамі амаль нікога ўжо ня было. Хадзілі, курылі, гучна размаўлялі; нейдзе стукалі більяднымі кіямі; нейкая падвышшая дзяўчына гістэрыйчна рагатала... І ўсё гэта пакрывалася шалёным звонам фартап'яну, на якім нехта прабаваў зайграць: «У Кацюшы выраслі ігрушы, бо ночку ў садзе правяла...», але з-пад п'яных пальцаў высклізала клявіятура. Урэшце яму ўдалося схапіць матыў, і яго а сразу-ж падхапілі п'яныя галасы.

-- Вось бачыще? Папросім лепей Кузьму прачытаць што-небудзь, -- запрапанаваў Орлік.

-- Які-небудзь верш!

-- Які там верш! Ён можа нам цэлага Джамбула напамяць выкласыці.

-- Маналёг Расколынікава -- ён прыхільнік Дастваўскага.

-- Ён -- прыхільнік Дастваўскага? -- пачуўся голас таго-ж незнамага, які пытаўся толькі што аб спрэчцы, але некуды быў адышоўшы і цяпер зноў стаяў за сынай Кузьмы.

-- Шпішаль! -- а сразу-ж прыйшла ў галаву шмат каму адна й тая-ж думка.

-- Мы -- студэнты! Мы мусім ведаць ня толькі тое, што выклікае спачуванье, але й тое, што ўпакаранье...

Кузьма больш адчуў, чым зразумеў, што акалічнасці склаліся неяк нядобра. Але яго нешта штурхала, як гэта нярэдка бывае зь ня зусім цвярозымі людзьмі, зьдзівіць чым-

небудзь прысунтых. Ён падняўся, каб голас ягоны больш даходзіў да слухачоў, і прадэкламаваў верш Янкі Купалы -- верш, які быў быццам-бы забаронены, але тым ня менш ня сходзіў з вуснаў людзей. У вершы гэтym шмат разоў паўтараліся радкі:

Янка сеяў -- людзі жалі,
А зязулька кукавала:
Ку-ку! Ку-ку!

Чытаў Кузьма сапраўды добра й заслухаў на пахвалу, але, калі скончыў, наўкола стаяла амаль мёртвая цішыня.

II

Здавалася-б, усё гэта -- дзяцінныя гульні, на якія ня съслед звяртаць увагі. Толькі пару гадзін таму на ўрачыстай частцы вечара столькі было слоў пра волю, а ўсё-ж і гэтым нехта зацікаўся. Першым пра гэта даведаўся Орлік. Кузьма яшчэ ляжаў у ложку з кніжкай у руках (студэнты жылі ў інтэрнаце), калі Орлік падышоў да яго. Быў усхваляваны або, праўдзівей, прыгнебены. Аблакашці на ложак супроць Кузьмы, і вочы іхных спаткаліся. Кузьма адразу-ж зразумеў: нешта здарылася. Запытаў сыцішным голасам:

-- Хворы ці што -- з перапою?

-- Так, хворы! І вельмі дужа хворы... -- скрывіўся. --

Але як мне сказаць табе пра гэта?

-- Што за выбрыкі?! Язык у цябе прысох?

-- Здаецца, на цябе зрабілі данос. Але ведай: я пра гэта з табой ніякай гутаркі ня меў, -- памаўчаў. -- У мяне й без таго клопатаў ханае...

-- А што здарылася?

-- З бацькамі нядобра.

-- А што зь імі ёсьць: раскулачаныя, сасланыя?

-- Пакуль -- не! Але вось прычапліся, што некалі мелі малатарню, пазычалі суседзям, значыць, -- эксплуататары, жылі з чужой працы...

-- Тутака няма лёгкі. Кожны што-небудзь назычае ў суседа.

-- Ты шукаеш лёгкі? А якая лёгіка ў тым, што цяпер вынішчаюць пад корань усю нашу інтэлігенцыю? Рэвалюцыя-ж была за вызваленіне ўсіх народаў з-пад ярма расейскага шавінізму й за вольнае станаўленіне гэтых народаў у сваіх межах. Макіяўлеўшчына! -- Орлік прыкра ўхмыльнуўся. -- Але я ня з гэтай прычыны пачаў з табой гаворку: хочу памярэдзіць -- съцеражыся!

-- Пра які данос ты плящеш?

-- Я-ж сказаў: на цябе ёсьць данос!..

-- На мяне?

-- Так, на цябе! За ўчараашняе, я так думаю.

-- А што ўчора здарылася? -- задумаўся. -- Ах, гэта? Які можа быць данос, калі я зусім сумленны! Ды пры тым яшчэ -- нашчадак пралятараў!

-- Ну, як хочаш!

-- Але адкуль у цябе гэтакія весткі?

-- Бачыў, як Баравік празмерна пасыпешна выскачыў із спэцаддзелу.

-- На падставе гэтага ты мяркуеш, што на мяне данос? Але-ж ён ходзе туды штодня, бо яму даручана рэгістрацыя вайскоўцаў. Якая дурнота! І пра што на мяне могуць даносіць, калі я чысты, як крышталь?!

-- Ну, не скажы, і на крышталю могуць знайсьці лішаі, калі гэта патрэбна.

-- Але-ж у цябе няма ніякіх ня толькі доказаў, але й пасълядоўнасці?

-- Бачыш, Баравік тут раззваніў пра ўчарашияе па ўсяму ўніверсітэту, і стварылася ўражаныне...

-- Учора я ня быў п'яны й дасканала памятаю ня толькі кожнае маё слова, але й гэст, зь якім яно было выказанана. Тоё, што пакпіў з прафэсара па дыямату? Але-ж ён -- мішэнь для кпінаў ва ўніверсітэце!

Гэтая гутарка адбылася, як было ўжо зазначана, раніцой наступнага дня пасъля ўрачыстасціцяй; а гадзіне чацьвертай нечакана зявіўся загадчык спэцаддзелу таварыш Падкаблук. Прайшоў разы два па галі, кінуў позіркам на ложак Кузьмы. Хаця той, здавалася, і ня прыняў блізка да сэрца паведамленыне сябра Орліка, усё-ж гэта яго крыху занепакоіла. На працягу цэлага дня нікуды ня выходзіў, за вылучэнынем у сталуюку праглынуць съняданыне. Як толькі вярнуўся, зноў разабраўся і лёг на ложак. Узяў у рукі кніжку, але чытањне ў галаву ня йшло. «Дзіўна -- данос!?! Які можа быць данос на мяне? Хіба ня ведама, хто я? І што мог раззваніць гэты ішак, Алеся Баравік? Дыялектыка што... Але-ж гэта жарт! Хіба ён гэтак страшны? Верш Янкі Купалы! Добры верш, прачулы, лірычны. Людзі пяюць яго. Пабольш-бы гэтакіх вершаў! Дурнота нейкая з гэтым даносам... Не, Орлік праста здэнэрваваны сваімі асабістымі справамі -- няпрыемнай сітуацыяй з бацькамі -- і свой настрой хоча перадашь іншым...» Адклаў убок кніжку й задумаўся. Хай сабе даносіць! Ягонае сумленыне чыстае, і ён спакойны. Зноў пачаў чытаць, але радкі, быццам жывыя,

рухаліся й рассыпаліся перад вачыма. «Гэта пройдзе, трэба толькі прагуляща, дыхнунь свежым паветрам». Апрануўся ў выйшаў на калідор. Насустрach яму ішоў таварыш Падкаблук, бышам спэцыяльна нейдзе тут яго чакаў.

-- Вось і добра! -- падумаў, адчуваючы ўсё-ж трывогу ў сэрцы. -- Можна будзе зь ім адразу-ж гэную справу й высьветліць...

Але Падкаблук, не дайшоўши да дзьвярэй інтэрната, сам паклікаў да сябе студэнта пальцам.

-- Зайдзіце, калі ласка, да мяне на хвілінку, -- прашаптаў, як-бы баючыся, каб хто не пачуў. -- Ведаеце куды? У спэцадзел, пакой нумар дзевяць...

Кузьма заглянуў яму ў очы і ўбачыў у іх нешта хітрае, лісъліве і, разам з тым, пагрозліва-падступнае. «Якія брыдкія очы, -- падумаў, -- жоўтыя, як у д'ябла!» Але запытаў:

-- Калі -- цяперака?

Падкаблук ледзьве не надскочыў.

-- Чаго-ж вы крычышё? Чаго крычышё? -- і потым зь незадавальненнем: -- Зразумела, цяпер! А то калі-ж? -- азірнуўся і зноў зашаптаў, ужо ветліва: -- Перад тым, як увайсыі, пастукаіце ў вакенца, вось гэтак во! -- і пальцам пастукаў у сыняну, паказваючы, як трэба. -- Пашпарт маеце із сабой? Добра! Не забудзьце пашпарт!

Павярнуўся й пайшоў у той бок, адкуль зявіўся.

Кузьма адчуваў, як пачынае разьбіраць яго хваляваныне. «Дзіўна!» -- парушыў плячамі. Вярнуўся ў залю, выняў з сундучка пашпарт, паклаў яго ў кішэню і ўзыняўся нагару. Але пакою нумар дзевяць нідзе ня было -- усё ішлі соткі. Ён успомніў: нумары для большай зручнасці ідуць ад сотак.

Падышоў да нумару 209. Праўда, у дзъверы было ўробленае невялічкае вакенца, такое невялічкае, каб толькі можна было праў яго зазірнуць на калідор з пакою. Пастукаў, як вучыў Падкаблук. Вакенца адчынілася, нібы аўтаматычна, і паказаўся твар заўспэцадзелу. Быў як-бы заклапочаны, павекі падміргвалі.

-- Ага! Вы? Заходзыце!

Хранцузскі замок на дзъвярах мякка пstryкнуў, і дзъверы бяз шуму адчыніліся. Як толькі Кузьма пераступіў парог, зараз-жа зачыніліся.

-- Ну, вось і новы кліент. Сядайце!

Кузьма азірнуўся. Ён і ў думках ня меў, што пры ўніверситетэ можа быць установа, нагэтулькі засакрэчаная. Дзъверы, сьцены, столь, іавет рамы вакон, усюды, дзе мог пранікаць гук, былі абкладзеныя нечым мяккім -- коркам або ватай, або тым і другім. Зъверху абабітая цыратай. Падлога засланая мяккім і грубым дываном. Але мэблі было параўнаўча мала: трох-чатыры крэслы, апрача двух фатэляў, канапа і ў кутку пакою агнятрывалая шафа. На сьценах віселі колькі партрэтаў: Ленін, Сталін, Дзяржынскі і Яжоў...

Падкаблук узяўся за адзін з трох, стаячых на стале, тэлефонаў. Потым перадумаў, паклаў слухаўку на мейсца й звярнуўся да Кузьмы:

-- Ну, што, пакукуем?

Студэнт зачырванеўся.

-- Пашпарт пры вас?

Кузьма перадаў пашпарт.

-- Уперад мушу вас папярэдзіць: сам факт, што вас сюды паклікалі, а таксама тое, аб чым з вамі тут размаўлялі, мусіць засташа таямніцай. Зразумела?

-- Зразумела.

-- Калі-ж бы выявілася, што вы свайго слова ня стрымалі, будзеце адказваць, як за разгaloшванье дзяржаўнай таямніцы...

Потым Падкаблук пачаў дапытваць Кузьму пра ягонае асабістасе жыццё: дзе праводзіць час, зь кім спатыкаеца, якія вядзе гутаркі. Кузьма адказваў, што, апрача навукі, ён мае восьмігадзінную нагрузкую ў школе, для гульні часу ня мае, і таму знаёмыя ягоныя абмяжоўваючыя студэнткім і настаўніцкім асяроддзем.

-- А вы не знаёмы з палкоўнікам Міхалам Дуброўскім?

Кузьма зразумеў, што прозьвішча выдуманае, і спакойна адказаў:

-- Ведаю аднаго Дуброўскага, сакратара райкому, а ці палкоўнік ён, ці не, ня ведаю...

Падкаблук на момант як-бы зъмяшаўся.

-- Ага, так?! А вось вытлумачце, як вы ўчора правялі вечар каstryчніцкіх сьвятаў: ці ня здарылася з вамі чаго-небудзь асаблівага, ці не спаткаліся вы зь кім-небудзь такім... ну?

Кузьма перадаў усё пра вечар, як і было, бо дагадаўся, што Падкаблук дастаткова пайнфармаваны.

-- Гэтак нядобра! Вось-же вы там кідаецце розныя туманныя тырады... І гэты верш, як ён там: «зязюлька кукавала» ці што?

-- Янка Купала -- народны паэта, уznагароджаны ордэнам...

-- Так, усё гэта правідлова. Але бывае ўсялякае й зь вельмі вялікімі людзьмі, што-ж казаць пра народных паэтаў?

-- У вершы гэтым няма нічога, што магло здавацца супярэчлівым...

-- Вы так перакананы? Гэта даволі дзіўна, прымаючы пад увагу ваш век. Я, напрыклад, знаходжу ў ім і вельмі шмат, як вы кажаце, супярэчлівага... -- Ён узяў нейкі лісьцік паперы й пачаў: -- Па-першае, высъмейванье калгаснага будаўніцтва -- адчыненае, нахабнае... Вось нейкі Янка сеяў, а прыйшлі людзі й зжалі! Хіба гэта не намёк на беднату й не абарона кулака? Па-другое, у той час, як Янка сеяў, зязулька кукавала. Якая яна, гэтая птушка?! А птушка яна такая, што не клапоціща аб сваім дабрабыще -- ня робіць сабе гнязда, а забіраеща ў чужыя... Хіба тут, у гэтай бяздомнай птушцы, не відавочны намёк на пралятарскую клясу, вясковую беднату й ліквідацыю прыватнай уласнасці на аднай шостай зямной кулі? Не працуясь, ня дбаюць, а як Янка пасеє, сажнунь! Так, Янка Купала народны паэта, адзначаны ордэнам, пакінем яго ўбаку, хай жыве сабе на здароўе, пакуль што... Але чытаць такія вершы публічна!? Адно толькі аблігчаюче віну ёсьць ува ўсім гэтым -- гэта тое, што вы нічога не схавалі, паведамілі пра ўсё, як яно было... Калі вы захочаце паканацца ў сваёй памяці і ўспомніць тое, што зь вечарам ня звязана, але мае для нас вялікае значэнне, дык вам гэта дапаможа знайсыці правідловы шлях у будучыні...

Як гэта ня дзіўна, Кузьма зарагатаў -- зарагатаў ад усіх гэтых бязглаздых інтэнцыяў і выдумак. Падкаблук зірнуў на яго ўніклівым позіркам. Але тут быў усё-ж універсітэт, і ён нічога лепшага не знайшоў, як толькі змаўчаць. Узяў

слухаўку тэлефону, прыклаў да вуха. Ціха й доўга размаўляў зь некім. Потым, таксама ціха, звярнуўся да Кузьмы:

-- Вельмі шкадую, але абавязаны парайшь вам безадкладна зьявішча ў вадну паважаную ўстанову на Савецкай. Вы, зразумела, дагадваецца, у якую? Не палохайшеся, яна страшная толькі для контррэвалюцыянэраў, шпіёнаў і дывэрсантаў. Людзей-жа сумленных яна бярэць пад сваю апеку і ахову...

І ён пачаў тлумачыць, як патрапіць у гэтую ўстанову, куды для гэтага патэлефанавашь і да каго зьявішча.

III

Кузьма, не заходзячы ў інтэрнат, выйшаў з будынку ўніверсітэту. Ідучы, ён ня стаў разъбіраща ў тых супяречнасцях, якія хаваліся ў вапошній заўвазе Падкаблука адносна «паважанай установы». Ён спадзяваўся: там разъбяруща. Страшная для контррэвалюцыянэраў, дывэрсантаў і шпіёнаў. Ён-жа не дывэрсант, ня шпіён і не контррэвалюцыянэр! Яму ня можа пагражаць нічога благога. Тоё, што тутака нагаварыў гэны крэтын, проста плюгаўства, на якое ня сълед зварачаць увагі.

Увайшоў у пад'езд паважанай установы, знайшоў тэлефонную будку, набраў паданы Падкаблуком нумар. Яму нехта адказаў: -- Трэба чакаць, паклічуць. -- Добра! Калі не съпяшающа, значыць, няма ніякай і небясьпекі! Проста разыдзьмуханы пажар! Не съпяшающа!? Ён прыйшоў па прыймовай залі. Агледзеў сыцены з партрэтамі й лёзунгамі. Прачытаў на адным: «ЧК -- ДПУ -- НКУС -- вартаўнік рэвалюцыйнай законнасці». Што тут страшнога? Наадварот,

вельмі добра! Якое жыщё без законнасці? Выглянуў праз акно, застаўленае кратамі. На дварэ щіха, як у магіле, -- нідзе ніякіх жахаў. І чиста, культурна. Як відашь, і праўда, больш выдумак пра гэтую ўстанову. Злыя языкі, таму што съцірае з твару зямлі дывэрсантаў, шпіёнаў, контррэвалюцыянераў. Для іх можа быць страшная! Зас্বістаў нейкі матыў, як свой чалавек у гэтай ўстанове, і сеў на адну з лавак, што стаялі каля сцяны й на якіх ужо сядзелі, галоўным чынам, чамусыці жанчыны. Якраз у гэты час вакенца адчынілася, і яго паклікалі па імю й прозвішчу.

Як толькі ён зайшоў за дзвіверы, зь ім цапкаща ня сталі: скамандавалі падняць рукі ўгару й абшукалі кішэні. Потым прымусілі распранушча, як маші радзіла. Заглянулі ў рот, у вуши, ва ўсе дзюркі й шчэлкі. Круцілі налева, направа, нешта сыпівалі; глядзелі ў твар і ў вочы; зъмералі й зважылі; ашчупвалі кожны рубец і кожны гузік у вонратцы. Урэшце загадалі апранушча. Ну, цяпер, мабыць, адпусціць!? Але яго павялі ў нейкі калідор і загадалі чакаць, пакуль зноў не паклічуть. Стаяла адна-адзіная лаўка, і ён сеў. Гумар ягоны адразу-ж зынік. Абраязліва было ўспамінаць, як яго абшуквалі. Што-ж, выходзіць -- арыштант? Хацелася то плакаць, то крычаць, то ірваць на сабе валасы, то стукаща галавой аб съценку. Чакаў выкліку, і тады будзе пратэставаць. Але ніхто ня прыйдуці і ня клікаў: на калідоры было щіха, пуста, толькі час ад часу, нейдзе далёка, мабыць, у «амэрыканцы», аб існаванні якой ён чуў, нейдзе там ляскалі нейкія зялезныя запоры. Цяпер інтарэсы навукі, працы, адпачынку, сну й усяго іншага, чым жыве нармальны чалавек, адсунуліся на задні плян. Ламаў пальцы.

Раптам яму стала зімна. Здавалася, на дварэ студзёны дождж із сынегам, у той час як стаяла цудоўнае надвор'е.

Ён сядзеў ужо гадзіну, потым другую, трэцюо... Забалела сыпіна, і думкі лезлі ў галаву самыя змрочныя. Ён навет падумаў, ші не ўцячы яму адгэтуль? І хай тады вырашае сам лёс, што зь ім будзе. Ён паспрабаваў адчыніць дзвіверы, якія, на ягоную думку, маглі выходзіць на вуліцу або куды-небудзь на задворак. Але за дзвіярыма быў нейкі катух, у якім стаялі насілкі, а на іх ляжалі вымачаныя крывёй анучы, два раменныя бізуны, шывікі, малаток, а збоку стаяла вядро з вадой... Не пасыпей ён зачыніць з агідай дзвіярэй, як з пакою насупраць нехта выйшаў і спыніўся ў яго за сыпіной. Кузьма так сплохаўся, што баяўся варухнуща і азірнуща. Але той, хто стаяў за сыпіной, сказаў:

-- Прыбіральня ня тут.

-- Я ня маю патрэбы, -- мэханічна адказаў Кузьма.

-- Ну, то пойдзем!

Пакой, у які яго ўялі, быў невялікі, але ён злучаўся з двумя іншымі -- налева й направа. Дзвіверы ў іх былі адчыненыя. Каля адных зь іх, паставіўшы крэсла проста на праходзе, сядзеў зь віントоўкай баец. Кузьма зразумеў, што цяпер яму адлюль ужо ня выйсыці, і ён мэханічна спыніўся на парозе. У другім пакоі, за вялікім сталом, заваленым паперамі, стаяў чалавек у вайсковай хворме з малінавымі пятліцамі на мундуры. Твару ягонага ня было відаць, бо ён глядзеў у паперы.

Сонца ўжо вісела на кончику дугі, па якой ходзіць ад усходу да заходу. Крывавыя промні, ахварбаваўшы неба, нацэліліся ў вокны. І ўсё ў гэтым пакоі: і людзі, і рэчы --

здаваліся чырвонымі, бышам залітымі крывёй. Кузьма стаяў і чамусыці доўга глядзеў на кончык багнету, добра адточаны й таксама заліты сонцам. І яму здавалася, што й з багнету таксама сочыща кроў...

Раптам той, у вайсковай хворме, узняў галаву, кароткім позіркам зірнуў на Кузьму і як-бы ўсміхнуўся.

-- Філёзаф! -- прамовіў.

І зноў панік у чытаньне папераў.

Прайшло хвілін пяць або дзесяць. Кузьма чакаў. Ногі ягоныя зыдзервяялі. У вушах зывінела. Ён адчуваў, што тоне, і яму хацелася крычаць аб дзамозе, як некалі ў дзяяністве, калі ён сапраўды тануў.

-- Ку-ку! -- зноў адгукнуўся вайсковец.

І зноў апусьціў вочы ў паперу. Потым ужо сувора да байша:

-- Ну, што-ж ён будзе стаяць!? Адвядзі яго ў адзіночку «амэрыканкі», хай там пакукуе...

IV

Кукаваў Кузьма ў «амэрыканцы» досьць доўга, калі дзвеці месяцаў. Потым яго асудзілі завочна на пяць год Калымы. Калі адпрацаваў чатыры з паловай гады, справу ягоную раптам патрабавалі на перагляд. Што было прычынай гэтага і ці на карысць яму гэта ці на шкоду, Кузьма ня ведаў; ён толькі дагадваўся, што перагляд справы звязан з беларускай нацдэмакшчынай, якая штораз прымала ўсё вастрэйшыя й вастрэйшыя хвормы. Але, калі яго пасадзілі ў вагон і павезлы на заход, яму стала лягчэй. Не таму, што ён спадзяваўся на нешта: ён ужо пагадзіўся зь лёсам; было

дастакова часу, каб зразумець, што маладое жыцьцё ягонае пакалечанае, зламанае, і цяперака, каб навет выпусыцілі, яму ўжо ня ўзыняща, не папасыці зноў ва ўніверсітэт, не заняць адпаведнага ягонаму таленту мейсца ў жыцьці; заўсёды і ўсюды над ім будзе цяжэшь гэтае «рэпрэсаваны». Але, так ці йначай, ён едзе ў родныя мясыціны, дзе прайшло дзяцінства, дзе цвітуць яблыні й цудоўна съпявашы птушкі, дзе жыцьцё выкавала яму душу. З вакна вагону ён спадзяваўся ўбачыць родныя хаткі, крытыя саломай, але такія мілыя, прыхільныя; палі, па якіх бегаў босым наўздангон мялікам; рэчкі й ручай, у якіх ныраў у пошуках рыбы; лясы, у якіх лазіў па дрэвах і зьбіраў ягады і арехі; спадзяваўся пачуць родную гаворку; пабачыць мілыя твары беларускіх дзяячатаў... Пасля дзікай і няпрыхільнай Калымы гэта было так шмат!

Выгляд Кузьмы быў страшэнны: высах, пачарнеў, згорбіўся, нягледзячы на свае дваццаць шэсць год! У вачох залягло цяжкое ўпакараныне, і калі-б яго цяперака ўбачыла маші, не пазнала-б! Навет чэррап і той бышам-бы набыў іншую хворму: занадта выпукаў заду, над шыяй, і хаваўся пад валасы сынераду. Галіща ў вязынцы, а потым у лягеры ня было ніякай магчымасыці з-за адсутнасці брытваў, і ён некалькі разоў на год бараду падпальваў, каб стала карацей. Ад гэтага яна хоць і губляла колер, але расла гусынейшай і лепей абараняла ад сцюжы...

Падарожжа цягнулася больш месяца; было знясільвающим, галодным і халодным, нягледзячы на вясну. Калі-ж яго прывезлі ў турму -- у родную, як ён яе называў, -- ён крыху павесялеў. Страшэнных допытаў яму тут не падбачылася, ён усё гэта перажыў! На цяжкія працы

не ганялі, ежа і абыходжаныне былі лепшия, чымся ў лягерах... І калі-б у камары было хоць крыху вальней, ён палічыў-бы гэта за лепшае да канца сваёй адседкі...

Была ціхая раніша. За вакном чылікалі вераб'і. Падагнуўшы каленкі пад жывот, бо выпрастаць іх ня было куды, Кузьма ляжаў у найдальшым куце. Яшчэ ўсе спалі, бо было зусім рана, съятло толькі стала прабіваша ў камару. Стаяў такі смурод, што дыхаць ня было чым. Час ад часу нехта блузьніў цераз сон: капашыўся, стараючыся выпрастаць ногі, паскрэбваўся пад лахманамі, стагнаў, а часам і лаяўся на суседа. І Кузьме, як жарт, успаміналася:

Жіть стало лучше,
ЖіТЬ стало веселей...

Або:

Я другой такой страны не знаю,
Где так вольно дышіт человек...

Падумаў з усьмешкай: «Пэўна, гэтаксама аб гэтай "стране" думалі й Малюта Скурат, і Аракчэй, і Мураўёў-вешацель...»

-- Д'яблы зь імі, з усімі, -- раптам прашаптаў.

І тады, як і заўсёды і ўсюды, калі заставаўся сам-насам, начынаў успамінаць родны край і родны кут: бэз пад акном, вазёрную гладзь, шумы бароў, ключ дзікіх гусей над галавой, калі яны вяртающа ўвесну на Бацькаўшчыну... Так даўно гэта было, а здаеща, толькі ўчора! І нейкі радасны смутак ахопліваў усю ягоную істоту, што Бацькаўшчына такая каханая, такая любая й прывабная, што яе нельга забыць... Пачаў успамінаць далей, як, бывала, маці прыходзіла ўвечары ў ягоны пакойчык запытанаца, ші мякка яму спаць? Старэнькая! Як яна цяпер там? Мабыць, і цяпер яшчэ кладзе

падушку з надзеяй, а вось прыйдзе ўночы... Раптам -- за вакном стрэл! Куля, ударыўшыся аб мур, прасьвісьцела ў паветры. Вераб'і ўсёй сваёй сям'ёй адлящелі. І ўслед за tym пачуўся енк у жаночым блоку. З чаго-б гэта? Хіба жанчына можа зрушыць голымі рукамі гэтакія цяжкія краты? Здаеща, гэтага ніколі ня было. Але тут-же ўспомніў: заўсёды гэтак было, калі хто падымаўся да вакна...

Прайшлі хвіліны. Вераб'і, адзін па адным, занялі сваё месца. Шчасльвия яны! Ім вось можна адлятаць і зноў прылятаць. Сярод іх няма «ворагаў народу» і шпіцаляў. Усе роўныя і ўсе вольныя! У гэты час за сышнай працацілася аўта. Кінуўшы думашь пра вераб'ёў, Кузьма стаў прыслухоўвацца: спыніща яно тут ці ня спыніща? Калі спыніща, значыць, прывезьлі, як штодня ў гэтую пару, новых нешчасльўцаў... Але шум аўта быў заглушаны грукатам далёкага цягніка. Цік-так-так! Цік-так-так! Гу-гу! Давай дарогу! Кузьма забыўся пра аўта й пачаў думашь пра цягнікі: вось, можа бышь, ідзе цэлы транспарт туды, у тайгу, у немарач, на пагібел... А можа едуць людзі, хто куды хоча. Але ўсё роўна:

Усе чатыры стороны
Для цябе адкрыты...
Прыляцелі вораны,
І кол у магілу ўбіты...

... ягоныя вершы, складзеныя ў ссылцы... Так, калоў над магіламі панаўбівана ня сотні і ня тысячи; калі высекчы пару дзясяткаў гэктараў тайгі на гэтыя калы, дык і таго не хапіла-б адзначыць съяды съмерці на аднай толькі Калыме. Калы й калы! І найбольш -- «малодшых братоў»: беларусаў, украінцаў, калмыкаў, татар зь цёплага Крыму...

Вераб'і чылікалі...

Вясна! Вясна! І добра ўсё-ж, што тут, а ня там, на Калыме, калі навет і кол! Успомніў яблыні каля хаты ў маёвай красе, жоўтыя плямкі дзьмухаўшоў на лонцы, зялёныя талерачкі вадзяных ліліяў з жоўтымі й бела-ружовымя гарлачыкамі на возеры... І ў ягоную змарнелую душу прыйшло зноў тое бадзёрае й надзейнае асьвятленыне, якое яго ня раз наведвала ў хвіліны найглыбшага духовага ўзрушэння... «Будзе! Будзе!» -- пачуў голас аднекуль з вышынъ. І яму захацелася плакашь ад радасці...

Шум цягніка зъмяніўся гудзенем самалёту, які ліцеў нейдзе дужа высадка. Кажуць: «Высадка лётаючы шчаслыўчыкі...» Яму хоць-бы глянуць адтуль, з вышыні, а так памрэш за гэтымі тоўстымі съценамі, нічога ня бачыўши... І раптам страшэнны выбух! Такі страшэнны, што заскрыгаталі замкі ў дзьяврах муру. Каб гэта адбывалася ня тут, можна было-б падумаць: выбухла вялікая міна! Усьлед за выбухам першым пачулі яшчэ і яшчэ... Вераб'і над вакном зашілі, вязыні заварушыліся...

-- Што здарылася?

-- А трасца яго ведае -- выбух нейкі...

-- Які тамака выбух -- з гарматаў смаліць...

Праўда, цяпер ужо зусім выразна смаліці з гарматаў...

Трывожным вышыём глушылі ўсё наўкола сірэны...

-- Практыкаваны!.. На ворагаў ўсё шыкующа!..

Прайшло з паўгадзіны. Увесь гэты час гарматы стралілі бязупынку, і было чувашь кружэныне самалётаў над местам. Зашінутыя сярод съценаў, вязыні не маглі нічога зразумець: стаялі, слухалі, адзначаючи кожны гук сваім камэнтарам:

-- Практыкующа ў забіваныні людзей...

-- Ня нам судзіць! Мне-б вось цэтлік атрымаць на выйсьце адсюль -- зусім занішто ўскочыў у прысак...

Нехта ў адказ зацягнуў расейскую песню.

Понапрасну, Ванька, ходишь,

Понапрасну ножки бёшь,

Ничего ты не заслужиши,

Дураком домой придёшь...

-- Хай-бы сабе й «дураком», абы прыйсьці...

-- Аняго-ж, так табе й адчыніць барджэй дзыверы: калі ласка, гаспадар, мейшэ ахвоту выйсьці...

-- Я й кажу: згінеш тутака ў гэтых съценах!

-- Ня мудрона! Вязыніца -- ня курорт! Сала тутака не загадуеш.

-- А вось-жа вытрымліваюць і па некалкі год; бачыш, тамака сядзіць адзін, -- паказалі на Кузьму, -- на Калыме пяцігодку адбараabanіў...

-- Але якім выглядзе!

У гэты час -- тупат ног на калідоры, бразганыне зялезных запораў, крык:

-- Выходи! *S ve]ami vyxodi!*

-- Рэвалюцыя? -- прамовіў нехта асыярожна.

-- Пастраляюць нас каты!

Ляснуў замок...

-- Выходи! *S ve]ami vyxodi!* Не задерживаться!..

Усе пасыпешна сыпануліся ўніз. Каля сходаў стаяў вартавы й кожнага ўзнагароджваў ударам стрэльбай па тыльных частках. Кузьма быў ужо добра дасьведчаны ў гэтих справах і праскочыў у яго за сыпіной. Пры выйсьці на падворак яго нехта схапіў у абдымкі.

-- Кузьма, браток, якое шчасьце бачыць цябе!

Кузьма азірнуўся -- перад ім стаяў Орлік.

-- Жыў? Божанька!?

-- Жыў! Ни верыща! А як тамака ў месце?

-- Дрэнь... Тоё самае...

-- Даўно цябе сюды? І завошта?

-- Завошта -- ня кажушь. Дагадваюся, з нытанаўня ѿ следчага, усё на тваёй справе...

Кузьма зморшчыўся: няпрыемна слухаць -- «на тваёй справе...» Але, разам з тым, высыяятлілася, чаму справу патрабавалі на перагляд.

-- Пачакай, тут нейдзе Алесь.

-- Алесь Баравік?

-- Яму съледчы рэбры паламаў...

-- Значыць, Баравік -- наш?

-- То была мая памылка -- мушу признаць! -- І Орлік пачаў клікаць: -- Алесь! Алеська!

Знатоўпу выйшаў Баравік. Збыялелы й змучаны, ён быў не падобны да сябе. Глядзеў на Кузьму й таксама не пазнаваў. Кузьма сыцінёу яго ў сваіх абдымках, адчуваючы, як нейкая цяжкасць спадала ў яго з сэрца: ён усё журбаваў, што прададзены сябрам... Цяпер Кузьма адчуваў сябе як-бы вінаватым перад Алесем.

Людзей усё яшчэ праганялі цераз «прыклады».

-- Куды нас, куды? -- енчыў спалохана Алесь.

-- Трымайцеся мяне, -- адказваў Кузьма. -- Я ў гэтых справах ужо спэц!

Ад варот пачуўся крык:

-- Станавішеся па чатыры! Чаго стайцё як бараны?

-- Аняго, хто-ж? -- працадзіў амаль дзяціным галаском высокі чалавек у вялікіх валёнках, якія ў гэтую сьпякоту выклікалі іх съмех і гора.

Пачалі становішча. Усе ўтрох сталі разам. Чатырвёртым быў найкі малады хлапец. Хутка зьявіўся начальнік канвою -- адзін з камандантаў НКУС. Зьяўленыне яго выклікала страх ува ўсіх палітычных. Гэта быў «Нэрон» -- прыземісты, моцны, бескамірамісова-напорысты... Як ні адгароджваеща НКУС усемажлівымі перасыярогамі, і ў мейсцы і ў вязыніцы ведалі пра Нэрона шмат...

Як толькі ён зьявіўся на падворку вязыніцы, гудзеныне галасоў замянілася шэптам:

-- Нэрон... Нэрон...

Глядзелі на ягоны крыху вясноваты твар з даўгім носам, прыгнутым уніз, як у савы, і з вялікім чорнымі, на выкаце, вачмі. Страх у некаторых быў настолькі вялікі, што яны сталі зъбялелымі.

-- Што гэта будзе? Што гэта будзе?

Халодным, бяспульм зрокам Нэрон абводзіў натоўп.

-- Адысы! ад сыняны! -- крыкнуў. -- Стаяць па чатыры! Контра -- асобна, шпана -- асобна!

Да яго падскочыў баец і пачаў нешта гаварыць. Нэрон адхіліў яго рукой. Кузьма добра ведаў, што ў няволі крыміналу лепей, ніж палітычным.

-- Куды я, туды й вы, -- шапнуў сябрам, становячыся да крыміналу.

Калі мужчыны былі ўжо пастаўленыя, і пачалі выводзіць жанчын, Нэрон меў кароткую прамову:

-- Вы, контра, такую вашу й растакую... Я з вамі цанкаща ня буду! Адзін крок убок -- і куля ў патыліцу!

Пастраляю, як сабак! Зразумелі? Слухайце далей: хто ліча сябе нявінным (гэта тычыць тых, хто пад съледствам), -- пянь кроکаў наперад! Хто хоча на волю, таксама пянь кроکаў наперад!

Орлік і Баравік глядзелі ў вочы Кузьмы. Той пакруціў галавой. Але некалькі людзей аказаліся наіўнымі й выступілі наперад. Гэта былі, галоўным чынам, навічкі із Заходняй Беларусі.

-- Адвядзіце іх у тыл двара! -- загадаў Нэрон байшам.

Павялі. І потым пачуліся некалькі стрэлаў.

Натоўп замёр. Кузьма ціха прамовіў:

-- Вызвалілі...

Калі былі выведзеныя й жанчыны, іх таксама пачалі ставіць па тым-жа прынцыпу: контра -- асобна, шпана -- асобна. Розыніца была толькі ў тым, што ставілі асобна й пяжарных жанчын. Іх было ўсяго некалькі, з новых, узятых згодна загаду «Об ізятii подозрітельных лiц» з прычыны вайны.

-- Яшчэ гэтых у тыл двара! -- загадаў Нэрон і дадаў з усмешкай: -- Усё-ж роўна прыйдзенша ў дарозе «Ликвидаваць...»

Напасъледак вароты адчыніліся.

V

Вялікае места гарэла страшэнна, цэлым морам агню, як могуць гарэць у сухую пагоду напалавіну драўляных гарады. Будынкі, тэлеграфныя слупы, электрычныя праводкі, асфальт, гума, хварба на машынах, дрэвы ў парках -- усё шугала полыменем, плавілася й ператваралася ў вугаль і залу. Агонь перакідаўся з будынку на будынак, з вуліцы на вуліцу,

матаючы жоўтымі языкамі тое, што яшчэ не гарэла. Ляшелі ўніз галавешкі. Валіліся цэлья съцены. Неба счарнела і, здавалася, абвісла, спаўзло ўніз, закрываючы сонца. Вось па гэтых палаючых, напоўненых жарам і дымам вуліцах, іх пагналі на ўсход -- шпарка, без затрымкі.

Урэшце выйшлі з пажарышча. Бег зьмянілі на крок. Але сілы шмат у каго забракла. Адзін вязень паваліўся. Да яго падскочыў Нэрон.

-- Зь якой калёны?

-- Палітычны! Прыстрэльце мяне...

І зняволены, сцяўшы зубы, уткнуўся ў пясок тварам. Нэрон павольна выняў наган, нацэліўся ў галаву й стрэліў. Спакойна паклаў наган на мейсна й паскакаў наперад калёны. Праходзячы міма забітага, зняволенага здымалі шапкі.

Алесь усё стагнаў:

-- Куды-ж нас? Куды?..

-- Маўчы! Бачыш?..

Апнунуліся за горадам. Крымінальных съцераглі ня так пільна, як палітычных, і калёна іхная значна парадзела. Гэта яшчэ горш злосыціла канвой супроць палітычных. Нэрон скакаў з канца ў канец калёны, расцягнутай на кілёмэтр, а мо' і болей, і час ад часу чулася траскатня аўтаматаў...

Па паўдні сонца прыпякло. Даймала й прага, а да студняў, якія сустракаліся па дарозе, не дапускалі. З учарашияга дня нічога таксама ня елі. Аслабелых зявілася больш, і аўтаматы страчылі часьцей. Алесь так мучыўся, што жыцьцё для яго згубіла каштоўнасць. Ён прасіў сяброў:

-- Пакіньце мяне тут, на дарозе! Дайце мне памерці!

Становішча ўскладнялася яшчэ тым, што Кузьма йшоў босы. Абутак ягоны, старыя чаравікі вайсковага тыпу, атрыманыя яшчэ на Калыме, канчаткова разваліліся, і ён іх выкінуў. Гарачы жвір паліў яму ногі й раніў да крыві. Кузьма намагаўся ступаць ня ўсёй ступнёй, а толькі пятой, дзе скура больш грубейшая, а таму менш чульлівая. Гэта пазбаўляла яго цвёрдай апоры, а трэба было яшчэ цягнуць і Алеся. Яны досьць ладна ўжо адсталі ад «сваіх». На шчасьце, Нэрон увесь час трymаўся каля палітычных; тутака, каля іх, цягнуліся толькі некалькі байшоў, падганяючы або расстрэльваючы тых, хто адставаў. Раптам Алеся канчаткова згубіў сілу ісці. Якраз у гэты мамэнт скакаў да іх на сваім белым кані Нэрон. Спалохана пачалі падымашь Алеся. Але і самі былі моцна зъянсіленыя.

-- Вперёд! -- крикнуў Нэрон.

Кузьма з благаньнем зірнуў на начальніка й прамовіў:

-- Дазвольце глыток вады -- з чалавекам нядобра...

-- З чалавекам?! Контрык?!

-- Урка! -- зь нейкім нутраным узрушеннем ухапіўся за гэта Кузьма. -- У дошку свой! Памылкова залез не ў сваю кішню...

Веданьне Кузьмой блатнога жаргону, як відаць, пераканала Нэрона, і ён паскакаў далей.

-- Паехаў? -- спытаў Алеся. -- Але нашто вы мянэ мучаецце? Вы жадаецце, каб я йшоў у імя дружбы?

-- Калі ты ня можаш ісці, мы цябе панясем.

-- Добра! Я буду ісці!

Ён падняўся, але хутка пачаў зноў ападаць. Сябры трymалі яго -- адзін з правага, другі зь левага боку.

-- Трымайся, Алеська! Ужо нядоўга. Абхапі мяне за шыю левай рукой, а Орліка правай!

Калі Нэрон пад'ехаў да іх зноў, яны ўжо амаль дагналі астатніх. Зьняўшы шапку, Кузьма ў нейкім непераможным экстазе ўзыняў свой худы твар да неба. Уздыхнуў. І ў гэты мамэнт адчуў, што наўкола іх адбываенца нешта надзвычайнае. Падбадзёрыў Алеся, ведаючы добра, што гэта найлепей захоўвае сілы.

-- Вось ужо хутка! Ужо хутка!.. Ты чуеш, Алесь, як нейдзе грукочуш панцыры? Гэта йдзе наша вызваленые...

-- Наша вызваленые? Чаму?

-- Гэта-ж рухаеща фронт... Адступаюць!..

Адступаюць!.. Алесь, можа, праз паўгадзіны мы будзем вольныя... І вось калі-небудзь зъбярэмся й будзем съмяяцца з усяго гэтага...

Насустроч ляцела аўта, падымаяучы хмары пылу, з-за якога нічога ня было відаць. Калі напасъледак небасхіл адкрыўся, паказаўся ўсхваляваны Нэрон. Ён размахваў наганам і крычаў:

-- Назад!.. Вярні з шасэ!.. Пастралаю!.. Тррр!..

Кулі лишелі над іх галавамі. Ляглі! Калёна аддалялася ўсё больш і больш. Крык Нэрона адчуваўся слабей. Але рухаша ня было сілы. Урэшце папаўзлы ўсё далей і далей ад дарогі, час ад часу адпачываючы ў жыщце. Да іх даносіўся трэск кулямётаў, бухалі гарматы. Над імі кружыў самалёт. І выбухла бомба. Зямля, здаеща, заварушилася пад нагамі. Потым самалёт павярнуў да шашы, відавочна, заўважыўшы войска. Калі ён пралітаў над галавой, былі віданы чорныя кругі на ягоных крылах, а ў іх адзнакі чужой дзяржавы. Адпаўзлы далей ад дарогі. Урэшце перад імі адчынілася лонка

-- жыта скончылася. Вады на ёй не знайшлі, але мох быў вільготны. Яны камамі заціскалі яго ў далонях і смакталі. Алесю адразу-ж стала лягчэй. Ляглі ў траву і аддаліся прыемнаму адпачынку...

Кузьме ўсё яшчэ ня верылася, што гэта вызваленне. Хутка пяць год, як яго заарыштавалі. Успомніў Падкаблука, вобраз якога да гэтага часу быў заслонены больш агіднымі тварамі.

Орлік заўважыў:

-- Як-бы хацелася цяпер спаткаща із сваім съледчым!

Глядзелі ў неба. Пасыля вязынцы яно здавалася ім цудоўна-празрыстым...

-- Якое шчасце бышь вольным! -- прамовіў Кузьма. І потым да Орліка: -- Ты кажаш, хацеў-бы спаткаща із сваім съледчым?! Не, дружа, яны для мяне ня існуюць! Я ведаю, такія тыны заўсёды былі й будуть! На гэтых пачварах трymаеща ўсякая ўлада...

-- Ці будзе чалавецва калі-небудзь вольным?

-- Я магу сказаць толькі адно: чым вышэй цывілізацыя, тым мацней няволя... Ты кажаш -- парадокс? Але з гэтага няма выйсьця! Цывілізацыя забівае чалавека!..

-- Наўжо ў людзей ня хопіць розуму, каб жыць пабратэрску? -- заниярэчыў Орлік.

-- Ты бачыш, што здарылася на аднай шостай зямной кулі ад гэтай спробы?!

-- Ну, гэта іншая справа: тут проста дыктат аднае асобы...

-- Гэтых асоб высоўвае час. Расея ня хоча бышь больш адсталай: мы, маўляў, ня горшыя за вас!

-- Значыць, праліцьцё крыўі застаненча й надалей?

-- Усё роўна: праліцыём крыві ці брудам, дымам, занячышчэнем паветра, атручэннем водных рэсурсаў, жорсткай эксплуатацыяй натуральных багацьняў -- цывілізацыя зробішь сваю справу! А што датычыць мяне, я цяпер нічога не жадаю. І ня хочу ні аб чым думаць. Досьці мне гэтага! Хачу толькі аднаго: вольна дыхаць...

Ён заплюшчыў вочы й доўга ляжаў так моўчкі.

Бойка цягнулася нядоўга, усяго хвілін дзесяць, пятнащаша. Ужо даўно заціх і рух калёны. Цяпер можна было паглядзець, што робіцца наўкола. Падняліся з травы: нідзе ніякага жыльля ня было. А ёсыці й пінь хацелася страшэнна. Кожны трymаў у рукох пучок моху й высмактваў зь яго вільгаць. Калі-б жыта было съпелым, можна было-б падмацавацца калосьсем. Але яно толькі пачало налівацца. Ірвалі і елі шчаўе. Ізноў ляжалі ў траве, бо ногі млелі й слабелі. Алесь увесь час спаў. Твар ягоны быў нядобра га колеру, пад вачыма лягла пухліна. Дыхаў цяжка й няроўна. Ён цяпер быў для Кузьмы й Орліка праблемай: як яго даставіць у такое мейсца, дзе знайдзенца такі-сякі мэдыцынскі пэрсаналь? Дзе ёсьць тут паблізу такое мейсца? Некалі разам зь іншымі студэнтамі Орлік быў мабілізаваны на час летніх вакацыяў на торфараспрацоўкі. Успомніў, ехалі па гэтым-же шляху. Калі-б торназавод знайшоўся блізка, было-б добра. Там ёсьць мэдыцынскі пункт і живе знаёмы лекар. Але памяць не магла падказаць, як дабрацца да торназаводу.

Кузьма спачуваў Алесю, але нічым ня мог дапамагчы, ён ніяк ня мог нацешыцца воляй. Ляжаў і глядзеў на ўсё наўкола, як на нейкі цуд. Трава, лес, воблакі і ўсё астатніе здаваліся яму цяпер бясконца мілымі. Да арышту ён ніколі не адчуваў гэтага.

Ляжаў і думаў. Раптам прамовіў да Орліка:

-- Воля можа быць здабыта толькі няволяй... Вось чаму людзі з-за мяжы ніяк ня могуць зразумець нас. Пяць год, як я травінкі ня бачыў!

Раптам з таго боку, дзе праходзіла шаша, з жыта выйшаў чалавек. Было відаць -- вайсковец. Кубікі на пятліцах кашулі адсвежваліся чырвонымі бліскамі. На рамяні вісеў футарал ад нагана. Кузьма і Орлік пасыпешна схаваліся ў траву, але чалавек усё-ж заўважыў іх. Скіраваўся туды, трymаючы руку на футарале.

-- У выпадку чаго трэба яго абязбройшы, -- заўважыў Орлік.

-- Голымі рукамі?

-- Навет і голымі. Лепш памерці ў змаганыні, чым трапішь у іхняя рукі зноў!

Але чалавек, падышоўны бліжэй, гучна й па-сяброўску засміяўся.

-- Арыштанты? -- запытаў, водзячы па іх зрокам.

Сябры маўчалі.

-- Не палохайцеся! Такімі тут перапоўнена жыта... і жывымі й мёртвымі...

Чалавек перасунуў футарал з наганам за сыпіну і апусыціўся каля іх на траву. Яму было год каля трыццаці. Бялявы, лейтэнант, з ордэнам на грудзях. Сінія вочы глядзелі спакойна й ласкава. Шырака расставіў ногі. Упёрся лакцямі ў каленкі і апусыціў на далоні галаву. Прамовіў:

-- Разъбегліся ўсе: арыштанты й не арыштанты, генералы й байцы, сябры партыі й беспартыйныя... А ЦК КП(б)Б на чале з сакратаром Панамарэнкам ганебна ўцёк першым. Дващашь трох гады балбаталі пра абарону, умацоўваліся,

ачышчаліся, зынішчалі ворагаў, замыкалі граніцу на замок, будавалі аэрадромы, танкі, самалёты, а разъляцелася ўсё гэта ў пух і прах за няцэлія двашаць тры гадзіны! Ад першага-ж удару! Арміі няма, пайшла ў палон. Прабывающа ў тыл толькі паасобныя часткі. Гарматы й танкі ляжаць пагарэлія на дарогах, самалёты -- на аэрадромах!

Павольным позіркам зірнуў на ўпрыгожаныя ордэнамі грудзі. Раптам пальцы рук ягоных скурчыліся, як кіпцюры ў драпежнай птушкі, і ён шпарка, можа, навет нечакана для самага сябе, учапіўся за ордэн.

-- Да д'ябла гэтыя цацкі! -- выкрыкнуў.

Адарваў ордэн, сагнуў яго, зламаў і швырынуў надалей ад сябе.

-- Колькі пакутаў прынесла мне гэта цацка!

Змоўк. Цяпер яго ўжо не баяліся. Орлік пацікавіўся:

-- За Фінляндыю, мабысь, узнагародзілі?

Лейтэнант узняў вочы й доўга глядзеў на яго, быщам не разумеочы, аб чым пытаяць.

-- Так, за Фінляндыю, -- адказаў напасъледак.

Задзёр на жываце кашулю. Паказаўся вялізны сіняваты шрам.

-- Шрапнэль! -- прамовіў.

Закасаў рукаво на правай руцэ.

-- Куля!

Зыняў абодвы боты, паказваючы пакрамсаныя ікры галеняў.

-- Таксама шрапнэль! Досьць зь мяне! Наваяваўся! -- на мамэнт змоўк. -- Прабіваюся да сям'і, дамоў...

-- А вы адкуль? -- запытаў Орлік.

-- З-пад Менску, -- зноў памаўчаў. -- Ня ведаю, дзе цяпер сям'я. Жыла тут недалёка, на лётнішчы... Хто мог прадбачыць, што так хутка будзе вайна?! -- зірнуў на Алеся.

-- А гэта што -- хворы?

-- На допытах паламалі рэбры...

-- Так, ламалі й ламаюць! Колькі нашага няшчаснага беларускага народу пагінула ў вязыніцах, на Калыме, за Уралам... Раней, за царамі, самі мусілі ехаць туды ў пошуках вольнай зямлі й кавалка хлеба, ехалі й паміралі, як мухі, у дарозе... А цяпер як кулакоў, нацдэмамаў, непажаданы элемэнт з пагранічча эшалёнамі звゾілі... Палітычныя? -- запытаў праз некаторы час. -- Пэўна, із студэнтаў? Сярод гэтай катэгорыі ўсё раскрывалі ўсялякія змовы...

-- Студэнты, -- адказаў Орлік. -- Ён вось, -- паказаў на Кузьму, -- адпакутваў на гэтай самай Калыме пяць год, увесну патрабавалі справу на перагляд, і нас прышылі да яе -- мяне й гэтага хворага...

-- Ага, разумею! Доказаў ня было, успомнілі старое...

Прачнуўся Алеś.

-- Нядобры выгляд у яго, -- заўважыў лейтэнант і, адшпіліўшы ад пояса торбу, зазірнуў у яе.

-- Што-ж вы зь ім мяркуеце рабіць?

-- Як-небудзь дабіраща да сваіх.

-- Далёка?

-- Мае башкі кілёмэтраў за сто адсюль, -- сказаў Орлік.

-- Яго, -- паказаў на Кузьму, -- трохі бліжэй. Сам-жа хворы зь Віцебску.

-- У Віцебск не дабярэцеся -- гэта пэўна. Да каго-колечы з вашых сваякоў? Але ці давядзене? Яму-ж перш-наперш патрэбна апэрацыя, калі рэбры сапраўды паламаныя.

-- Тут нейдзе недалёка ёсьць торназавод, -- адказаў Орлік. -- Там у мяне знаёмы лекар.

-- Так, торназавод імя Варашылава, кілёмэтраў дваццаць адсюль. Але як вы да яго дабярэцеся?

-- Небясыпчна?

-- Небясыпка, бадай, мінула, хіба толькі немцы могуць патрывожыць, напрыклад, да закапваныя трупаў, якімі ўсеяны дарогі.

Орлік пачаў апавядань, як цяжка ім было ў дарозе і як хашелі Алеся прыстрэліць канваіры...

-- Так, бываюць нас, бываюць, -- уздыхнуў. -- Гэтая вайна адчыніла мне очы. Гараць нашы гарады й сёлы ад Бугу да Дзьвіны, Прыпяці й Дняпра! Каму патрэбна вайна? Нам? Ваююць Масква й Бэрлін, але на нашай зямлі, за наш кошт, ня пытаючыся нас... Два акупанты! Які зь іх лепшы для нас? Цяжка сказаць! Прынамсі, Бэрлін хоць ня прыкідваеша нашым прыяшлем. І так будзе датуль, пакуль ня возьмем свой лёс у свае рукі, ня створым сваёй вайсковай сілы, не паставім слупы на сваіх межах... Аддаю рачыю нашым нацдэмам, якіх, признаюся, раней не разумеў, -- парваць сяброўства з ваўком у авечай скуры!

Дастаў з торбы хлеб, пакроены на тонкія скібы, каўбасу, якраз беларускую, вясковую. Пах ейны раздражняў апэтыт усіх.

-- Пакуль што, падманцуемся, -- сказаў.

Дастаў з торбы таксама й масла, намазаў ім чатыры кавалкі хлеба. Адрэзаў столькі-ж кавалачкаў каўбасы й таксама паклаў на хлеб.

-- Ну, пачнем, сябры па няшчасцю!

-- Не, дзякуем, -- адказалі Кузьма і Орлік. -- Вось толькі, калі маеце чым, падмащайце нашага хворага сябра -- яму гэта вельмі неабходна, асабліва кава.

-- Падумана й пра яго -- усё прадугледжана!

Адкруціўши ад флягі, што вісела на поясে, вечка, наліў у яго нечага, але толькі ня кавы, і разам з хлебам падаў хвораму.

-- Віно, -- сказаў. -- Гэта падтрымае сілы лепей, ніж кава, якой якраз і няма...

Наліў і Кузьме, у якога выглід быў таксама вельмі дрэнны. Потым -- Орліку й сабе...

Сонца вісела над самым лесам. Ад травы на лонцы падымалася пара. Нейдзе ў жыще запілікала перапёлка. Жаўрукі, як гэта заўсёды бывае перад заходам сонца ў ціхі й шэплы дзень, узняліся зь съпевамі ў неба.

-- Вось бачыце, навет птушкі дзякуюць прыродзе, што яна дала ім магчымасць пражыць дзень! А мы, людзі, усё забылі сёння... -- схамянуўся: -- А цяпер -- час у дарогу!

І, дастаўшы зь кішэні нож, лейтэнант скіраваўся да альховых кустоў, што расьлі па краёх лонкі. Выразаў дзіве даволі даўгія й моцныя палкі. Потым некалькі іншых, крыху карацейшых. Звязаў іх пасамі так, каб атрымаліся насілкі. Потым нарэзаў гальля і ўслаў імі тое, што атрымалася.

-- Вось так мы яго й панясём! Я з аднаго канца, як больш моцны, а вы двое -- з другога. І так дабярэмся да

башкоў маёй жонкі, а адтуль на фурманцы да вашага лекара на торпазаводзе -- я добра ведаю гэтую мясцовасць.

На заходзе яшчэ гарэла вячэрняя зара, але тут, паміж жыта, ужо клаўся змрок. Лонка пакрылася павуціннем туману. У траве, здавалася, пад самымі нагамі, надрываўся драч. Тры чалавекі ўзынялі насілкі й рушыліся ў дарогу. І ў гэты час, як-бы па ўмове, закукавала зязюля -- працяжна й пранікліва:

Ку-ку! Ку-ку!

Зь містычным пачуцьцём Кузьма здрыгнуўся. І шіхім, прачуленым голасам прадэкламаваў:

Янка сеяў -- людзі жалі,

А зязюлька кукавала:

Ку-ку! Ку-ку!

-- Вось і адкуаваў я, -- уздыхнуў.

-- Будзе жыць! -- у гэты час прамовіў Орлік. -- Я лічыў: сорак і адзін раз!..

-- Гэта ты пра Алеся?

-- Пра яго.

-- Зязюлька -- роспачлівая птушка, гэта пэўна! -- заўажыў лейтэнант.

-- Вось з-за гэтае роспачлівае птушкі я і адпарыўся пяць год на Калыме, -- адгукнуўся Кузьма.

І пачаў алавядцаў лейтэнанту ўсю сваю гісторыю адпечатку. Калі скончыў, зрабіў выснаў:

-- У вершы народнага паэты Янкі Купалы съпяваша аб іншым, аб селяніну Янку, які сеяў, а людзі жалі... Зязюля тут толькі наш родны калярыт! Але, бачыце, птушка гэтая ня робіць сабе гнізда, лічыща «бяздомнай», на думку НКУС, і прадэкламаваны мною верш на вечары кастрычніцкай

рэвалюцыі палічылі за зьдзек з калгаснага будаўніцтва й
прышылі мне нацдэмаўшчыну, каб было больш
пераканаўча... Па Вальфсону, адным словам, гэта
называеща дружба народаў!

Нью-Ёрк, 1951 -- 1972

Вярнуўся чалавек

На мёрзлай зямлі гарыць касыёр. Сыраватыя дровы пыхкаюць і шыпяць, бышам жывыя істоты. Каля кастра корпаюча ўдвох: адзін малады, нявысокага росту, чарнявы й з чорнымі вясёлымі вачыма, больш падобны на гішпанца ці італьянца, а не на беларуса, а другі сярэдняга веку, хударльвы, з рыжаватай чупрынай, упартая вышаўзаючай з-пад шапкі-вушаткі й закрываючай вочы. Твар у яго сур'ёзны, удумлівы.

Той, малады, габлюе на самадзельным варштаце дошку, а старэйшы стаіць з рулеткай над ужо выгаблеванымі і вымірае іх, каб зрабіць труну.

Вароты на вуліцу адчынены, і людзі, галоўным чынам кабеты, у адзіночку й гуртам снуюць праз двор у хату і з хаты. Некаторыя зь іх яшчэ ў даунейшых дублённых кожухох, досьціць ужо паношаных; другія ў ватных фуфайках фінскага тыпу. Праз вокны з хаты чуецца нуднае чытаныне псальмаў нейкім дзяцюком, які яшчэ не забыўся царкоўнае мовы, і ўсхліпваныне жанчын, але ня плач гэта ўсё-ткі -- больш дзеля формы, не такі, як плачущі над роднай істотай, якая пакідае гэты «пекны» съвет...

Раптам той малодшы, зь вясёлымі чорнымі вачыма, кладзе гэбаль на дошку, падыходзіць да кастра і з хвіліну грэе над

ім рукі. Тады дастае зь кішэні кісэт, вышты шаўковымі ніцямі, і круціць цыгарку. Закурыўши, звяртаеца да таго, што з рыжай чупрынай.

-- Хадзі, Залатавуст, абкурым гэтую справу!

Залатавуст папраўляе рыжаватую чупрыну й незадаволена махае рукой, маўляў: пацярпі, не перашкаджай! Але калі пахкі дымок махоркі даходзіць і да ягонага носу, разгінаеца, некаторы час глядзіць на дошкі, на якіх відаець паметкі, дзе трэба адпілоўваць, і далучаеца да маладзейшага.

-- Ты, Чарняўчык, любіш лёгка жыць! -- гаворыць.

-- А што такое?

-- Во! Прашаваць трэба!

-- Праца -- ня воўк, у лес не пабяжыць.

Залатавуст з усьмешкай пазірае на яго.

-- Праца -- здароўе для чалавека, калі яна ня цераз сілу...

Дастае свой зашмальцаваны кісэт і таксама круціць цыгарку. Паперка ў памерзлых рукох ня слухаеца, і махорка сышлеца на дол. Чарняўчык глядзіць на яго і ўсьміхаеца:

-- З халадком працуеш, а кажаш, што не працаўнік я...

Падклалі стружак і дроў у касыёр.

-- Проста дзіўна! -- раптам заўважае Чарняўчык. -- Больш трывалае год немаведама дзе ён быў? А паміраць, з ардэнкамі й мэдалямі, прыйшоў у бацькаву хату! Быщам тамака не прыняла-б яго зямля...

-- Вось гэта-ж! -- коратка заўважае Залатавуст.

-- Кажуць, сам вусаты быў пад ягонай аховай...

-- Ну, так! -- зноў уставіў Залатавуст.

-- Але, зразумела, ён-жа зусім ужо выбыў з памяці нашага народу; ён стаў чужым для кожнага з нас, а можа, навет і для Міхаіла? Дык ён прыйшоў памірашь да чужых? Кінуўшы сваіх сяброў, якія маглі-б зрабіць яму багатыя паходовіны? Вось у чым загадка!

-- Ну, чужая душа -- пацёмкі...

-- Але-ж! Але-ж!.. Можа, зрабіў што-небудзь такое, што не падабалася тамака іншым іхным тузам -- цяпер такі час, пасля вусатага... -- хвіліну падумаў. -- Хоць і гэнерал -- поўныя грудзі ардэноў і мэдаляў, а парадак ёсьць і для іх...

-- Гэта ўсё пустое, калі душа згубіла спакой! -- запярэчыў Залатавуст. -- Німа тады іншай рады, як зламаць ўсё, што давяло да гэтага... І крапка!..

Зацягнуўся махоркай і выпусціў воблака сілага дыму:

-- Хутчэй за ўсё чалавек усьвядоміў, што быў на хвалшчывым шляху...

-- Што ты хочані сказаць?

-- Сумленыне пра будзілася, як гэта бывае пры канцы жыцця з людзьмі моцнымі... Ты кажаш: гэнерал, поўныя грудзі ардэноў і мэдаляў, але-ж гэнерал ён не ад арміі, а ад Чакі, а тутака вялікая розыніца: гэнерал ад арміі бароніць сваю Бацькаўшчыну, свой народ ад ворагаў, а Чака? Што такое Чака? Колькі няявінных тамака, у той Чака, палягло!? Я-ж кажу, цяперацькі, пасля таго вусатага, ўсё гэта выкryваеца навонкі...

-- Рацыя! -- заўважыў Чарняўчык. -- Бадай што німа ніводнае сям'і ў нашым беларускім народзе, зь якой ні быў бы хто ўзяты ў ту ю Чаку!

-- А ты ведаеш, цябе яшчэ на съвеце ня было, як ён пачаў узвышаща. У вайну Масквы з Варшавай наш народ у бальшыні стаяў убаку. Так? Ні туды, ні сюды -- абое рабое. Кажуць так: на мэце была свая воля й незалежнасць. А як абвясцілі мабілізацыю, моладзь схавалася ў лесе. Із сотні двароў нашае вёскі толькі ён адзін з козырам зьявіўся на пункт. А потым, у адзін дзень, прылящеў атрад Чака. Пагналі хлощаў, гнаілі па турмах, судзілі... Адных паставілі ў войска, а другім кулю ў патыліцу... Людзі ведаюць: гэта ягоная работа...

-- Гэта значыць, сваіх сяброў, зь якімі пацаном бегаў па вулішы!?

-- Навет, кажуць, стрыечнага брата не пашкадаваў: ардэны й мэдалі задарма не даюць...

-- Пачвара! -- выклікнуў Чарняўчык.

-- І гэта ня ўсё! У тыя часы настаўнікі па вёсках стваралі беларускія гурткі, каб даць няпісьменным сялянам -- а яны ўсе былі няпісьменнымі -- веду пра свой край. І вось-жа ў гэты час ён ужо быў высака падняўшыся тамака, у самой Маскве. І яго прыслалі адтуль вынішчыць гэтую «пагрозу»... Кіраваў ён усім і ўсімі. Не магу табе сказаць, колькі гэтих настаўнікаў саслана ў Сыбірь, а колькі загінула па турмах і ад куль... Потым, як усё было зроблена, яго забралі ў Маскву і зноў узвысілі...

-- Страшна слухаць, браце мой! -- прамовіў Чарняўчык.

Залатавуст працягваў:

-- А ў часе гэтае няшчаснае вайны зь немцамі: дзе ён быў, што рабіў? І гэтыя шыбеніцы... шыбеніцы... у кожным гарадку, у кожным мястэчку і навет у вёсках. Колькі на іх загінула нашых людзей!? За што? Што баранілі сваіх дзяцей,

што любілі Бацькаўшчыну? Ці можа яны былі вінны ў тым, што Гітлер абхітрыў Сталіна! Мікіта пакрысе ачышчаеца цяпер ад гэтага, бо далей ужо некуды...

Чарняўчык і Залатавуст усё яшчэ стаялі курылі, ціха размаўляючы, калі з хаты выйшаў сам гаспадар, Міхайла Жыжка, малодшы брат нябожчыка. Быў ён каржакаваты, шыракаплечы, крыху як-бы на раскірэчаных нагах, што съведчыла аб ягонай станоўкасці і спрыце ў працы. На ім быў шэры кулёк із сукна хатняга вырабу, якія ў насілі тады, як мелі права браць воўну ад сваіх авечак для хатніх патрэб. На макаўцы лысаватай галавы -- ён быў бяз шапкі -- віднеўся як-бы гузак: казалі, гэта шышка таленту. Міхайла таксама падышоў да кастра.

-- Ну, як у вас тутака? -- спытаў мяккім і прыемным барытонам, пазіраючы то на Чарняўчыка, то на Залатавуста.
-- Клеіща што-небудзь?

Чарняўчык адказаў:

-- Гэбаль нікуды ня варты, хоць коўзайся па ім пэўным месцам. Дый цвікоў нідзе не знайсьці!

-- А вы ня думайніце пра цвікі: па іх, можа, прыйшлося-баж у Москву ехаць! Ды ў народзе кажуць, труну й ня зьбіваюць цвікамі: яна павінна быць на сашчэнах па канцох, як, прыкладам, робяцца сундукі. Ня ведаю, ці гэта забабон, ці вымогі тэхнікі?

-- Ясна, -- заўважыў Залатавуст, -- зялезні цвік хутка дасыць акісьленыне, і дошка пачне гніць, а нашы прашчуры верылі, што, паміраючы, ён пачынае жыць у іншым сьвеце, і труна -- жыльлё ягонае -- мусіць быць мошным; гэтак і стварылася традыція: ня зьбіваць труну зялезнімі цвікамі...

-- Не клапацісся дужа! -- адказаў Міхайла. -- Калі ня знайдзэм адпаведнага начыння выдзеўбі дзюркі для сашчэпаў, дык возьмем канцы дошак у драўляныя цвікі, добра заклінаваўшы іх звонку. Моцна будзе, уга як!

Міхайла павярнуў ужо ў хату, як яго перапыніў Чарняўчык.

-- Міхайла, а скажы, калі ласка, як гэта ўсё здарылася?

-- Што?

-- Ну, ды зь нябожчыкам Захарам, вашым братцам. Гэта-ж праста нельга ўзяць да галавы: ня было амаль паўвеку, а потым раптам, -- як сънег на галаву... Дзе быў, што рабіў, нічога ня ведама...

-- Усё ведама, Чарняўчык!

-- Ну, як-жа?

-- У партыі быў. Шмат разоў узнагароджаны за адданасць...

-- Каму?

-- Партыі, зразумела, а не народу! Супроць народу якраз! Ну, а што яшчэ?

-- Ці ён табе пісаў, што прыедзе паміраш у башкаву хату?

-- Нязручна яму было пісаць гэта...

-- Дык ён прытупаў пехатою ад станцыі?

-- Мабысь! Дужа позна зацигнулася паседжаныне праўлення калгасу. Выйшаў я дахаты, можа, гэтак а другіх ужо пеўнях. Іду, цемра хоць вока выкалі. А спань -- млее ўсё цела! І халіпа якраз, сылізка. Думаю, от, каб крыху падмарозіла яшчэ ўночы, дык назаўтра добра было-б гной вывезыці. І раптам бачу: кали хаты нехта сноўдаеша -- то туды, то сюды... Думаю: у помраку ад «гары» нехта ня

можа знайсьці тропу. А потым гэтакая думка: можа, з раёну хто-кольвеў, ды няшчасьце якое здарылася, ды пакалечаны ці што? Якраз меўся прыехаць гэты наш Хведарчук па справе насеных фондаў... І так, прыбавіўшы кроку, апинуўся я каля сваіх варотаў. Не, бачу, і не Хведарчук і ня хтонебудзь з падвыштых: хоць і цемра, а гузікі блішчаць на шынялі, і нешта мырмоча сабе пад нос...

-- Хведарчук у гэты час гарэлку піў у Мітраханавых, -- ізъ съмехам заўважыў Чарніяўчык.

-- Ага, я так неяк усумніўся: ці сплю я? Ведама, прыляжаш штораз на дзве-тры гадзінкі, дык той сон падпільноўвае цябе на кожным кроку. Не, ня сплю, чуваць плёханыне пад нагамі чалавека. Падыходжу крыху бліжэй і тады ўжо зусім выразна бачу: чалавек хоча ласташца ў двор, ды ці ня ўмее адчыніць хворткі, ці сілы не хапае... --

Вы каго, таварыш, шукаеце? -- пытаюся.

-- Міхаіла Жыжку, -- адказвае.

Я бачу, чалавек як-бы аслаб -- хапіўся за шульё... Я падтрымаў яго й кажу:

-- Я і ёсьць Міхайла Жыжка. А што вам трэба?

-- Во калі спаткаліся! -- адказвае. -- Не пазнаеш Захара?

І ўжо зусім гатовы паваліша да долу. Карцела мне тут сказаць: брацец, цураўся ты нас якіх сорак год і ня толькі цураўся, але й рабіў усякае плюгаўства супронь народа нашага, дык паварочвай, брацец, аглоблі назад. Але падумаў: гэта я так магу сказаць яму як брат, а як паставіліся-б да яго башкі нашыя? Паўстрымалаўся я й дапамог яму ўвайсні ў хату. Жонка кінулася запальваць съятло, а ён загадаў ні аб чым не турбавацца, бышам ведаў мой настрой. І зараз-жа палез на печку...

-- Цікава! -- ня ўстрымаяўся Чарняўчык.

-- Ага, слухайце: заціх там, на печы. А за гэты час, як у тым кіне, праз маю голаву прайшло ўсё наша сумеснае жыцьцё, навет тое, як біліся аднаго разу за невашта: ён дае мне бухлянкі, а я злаўчыўся ды ўкусіў яго з-пад нізу. І вось ён прыйшоў сюды аддашь, бачу, астатні ўзых. Гэта значыць, нешта робішча ў ягоным сэрцы?! Нешта такое іншае, ня тое, што было ў ім гэныя сорак год?! І шкада мне стала яго, да таго шкада, што хоць вазьмі ды зараві на ўсю ваколіцу. А зь печы ўсё ніякага гуку. Думаю, заснуў! Ну, і хвала Богу! Назаўтрае аб усім пагутарым. А жонка ўсё турбуешца: каб ён хаяця-б не памёр там? Ну, што Бог дасыць, -- адказваю. І ў гэты час чую голас Захараў, але такі няпэўны, слабы, што мянэ аж за сэрца хапіла.

-- Міхайла! Га, Міхайла!

-- А што, браток?

-- Для цябе я зрабіў вялікі клопат, прыйшоўшы сюды паміраць! Даруй мне гэта!

-- А Божачкі, усе-ж будзем паміраць, дзе каму Бог давядзе. Што-ж тут дараваць? Жышь яшчэ мусіш!

-- Ну, гэта ўжо напрасылі! -- адказвае. -- Я сваё ўжо адҷыў... А цяпер, Міхайла, падыдзі сюды?

-- Так і клікаў, Міхайла, па-свойму, а не Mixail?

-- Вось-жа тое і дзіўна, што ўсё чыста казаў па-нашаму, бышам толькі учора пакінуў нашу Загібелку. Я падняўся да яго. Захар падняў галаву й сеў:

-- Я ўпадобіўся быў, кажа, той славутай сывінні, што падкопвала карэнне дуба, зь якога ела жалуды. Забыўся быў на ўсё, выракся й Бацькаўшчыну сваю прамяніў на гэтых цацкі...

Паказаў на груд ардэноў і мэдалёў, выкладзеных з тэчкі.

-- І ня толькі забыўся й выракся, але й рабіў усё, каб зганиць, утапташь у бруд і вас і Башкаўшчыну...

І тут ён заплакаў, брыдка, усхліпваючы й пырскаючы сълінай. Потым згарнуў свае мэдалі і ардэны зноў у тэчку.

-- А цяпер, кажа, вазьмі гэтая цашкі й выкінь іх на сыметнік!..

-- І ўсё гэта ён рабіў пры поўнай памяці? -- спытаў Чарняўчык.

-- Пры поўнай!

-- І ты іх выкінуў?

-- Не. Мы іх закапаем разам зь ім...

-- Чалавечасе -- чалавеку, а Божае -- Богу, аман! -- заключыў Залатавуст.

Нью-Ёрк, 1965

Галчыны дзені

Славік стаяў на бальконе й глядзеў на маляўніchy вобраз места, што шырака раскінулася па ўзвышах і нізінах абапал досьць ладнай і прыгожай рэчкі. Віднеліся сады і паркі зь цяністымі алеямі зь ліп і кляноў, з разгалістымі магутнымі дубамі і стромка бягучымі ўгару элегантнымі кіпарысамі; прыгожыя палацы з зубчатымі вежамі; купалы цэркваў і касыёлаў; зялёныя і чырвоныя дахі новых дзяржаўных будынкаў; снуючыя па вуліцах трамваі, аўтобусы, трамвайныя аўтамашыны, якія адлюль выглядалі яшчэ меншымі. На поўнач ад горада віднелася вялікая Лысая гара, пра якую хадзіла шмат легендаў, што яна зьяўляецца быльм «Скопішчам» нашых прашчураў-крывічоў і дрыгавічоў-лющічаў, на якім у дахрысьціянскай эры на нашай Бацькаўшчыне спраўляліся трывны. Усё гэта вельмі цікавіла Славіка, і ён успомніў слова свайго дзеда: «Слаўны горад! Стары горад! Паліл і разбуразіл яго ня раз ворагі, воіны бушавалі над ім, а ён зноў падымаўся із зямлі...» І падумалася Славіку: «Чamu на съвоне так ёсьць, што ўсе ваююць супронь усіх?! Хіба ня можна жыць у міры і ладзе? Нейкі праклён цяжэ над усім жывым, што існуе на зямлі!»

Раптам аднекуль з-за ягонае съпіны вылецела галка. Славік аж спалохаўся ад нечаканасыці. Пачаў прыглідацца і

ўбачыў пад страхой гняздо. Яго вельмі зацікавіла, як выглядаюць галчыны яечкі, а калі яечак ужо няма, дык ейная дзеци...

На бальконе стаяла крэсла, на якім увечары адпачываў башка. Славік паставіў яго так, каб дабраша да гнязда. Крэсла было заніzkім; апрача таго, яму перашкаджаў Бобік, дваравы пёсік, які ўвесь час аціраўся каля дзяцей: ён, павізгваючы, лез за Славікам. Выманіў Бобіка на двор і прынёс на балькон малыя драбкі, пры данамозе якіх тады-сяды сыціралі пыл на сыненах будынку. Драбкі таксама былі крыху закароткія, тым ня менш Славік палез па іх да гнязда. Вось ужо й страха! Славік ухапіўся аднай рукой за край яе, а другой пачаў намацваць гняздо. У ім было троє птушаняткаў. Яны высоўвалі із гнязда галоўкі й развязвалі роцікі, просічы есьці, бо яны шпарка расылі й патрабавалі шмат калёрыяў, так шмат, што бацька-галка й маці-галка не пасыпвалі здабытую для іх гэтую ежу. Славік падумаў: ён можа ім дапамагчы і ўзяў адно птушаня ў рукі, каб аднесыць ў хату й накарміць яго. І якраз у гэты мамант над ягонай галавой зьявіліся дзіве галкі. З мошным крыкам яны кружылі над ім і білі яго крыламі й дзюбамі. «Храбра абараняюць сваю хату й сваіх дзетак! -- падумаў Славік. -- І ўсе жывыя істоты гэтак робяць. Таму, можа, і вайна ўсіх супроць усіх?» Ён ужо саступіў пару ступенек уніз, як адна галка ўчапілася яму ў валасы й пачала драпаць кіпцюрамі па твары. Бобік нюхам пачаў забаву і, падскокваючы, круціўся на мейсны, пазіраючы ўгару на Славіка. Другая галка атакавала Славіка з другога боку. Славік захваляўся й выраніў з рук галчанё -- яно палящела ўніз і бразнулася аб брук...

Ён гэтага зусім не чакаў і зь непакоем глядзеў уніз. Каля галчаня ўжо мітусіўся Бобік. Пёсік ня быў галодны, сырога мяса ніколі не каштаваў; ён думаў, што гэта нейкая новая забава і стараўся дагадзіць Славіку. Прыщінуўшы галchanё лапай, радасна павізгаючы, глядзеў на Славіка...

За галchanём кінулася ўніз адна із старых галак. «Пэўна, мама ягоная! -- падумаў Славік. -- Мамы заўсёды кідаюша ў абарону сваіх дзетак, хоць ім і пагражае небясьпека». Каб выратаваць галchanё й галку ад Бобіка, Славік, рызыкуючы зваліща з вышыні й разьбіща, шпарка зълез з драбак і кінуўся на двор. Але было ўжо запозна: Бобік лапай ціскаў паўжывое галchanё, а каля яго ляжала й мама-галка зь перакушаным горлам. Так часам бывае: хочуць зрабіць дабро, а выходзіць зло...

Славік, схапіўшы прут, съцебануў разы два Бобіка. Пёсік заенчыў і кінуўся ўцякаць, дабег да скрыні, у якой гаспадыні пакідалі съмецыце, схаваўся за ёй і адтуль пазіраў сваімі хітрымі вачыма на свайго сябра па забавах, ня могуучы зразумець, за што яго набілі...

Славік зноў падняўся на балькон. Тут яго чакала новая няпрыемнасць: на даху суседняга дому сядзела другая галка -- бацька, а мо' матка галчанятаў, із сумам пазіраючы на сваю загінувшую таварышку. Славіку дужа хацелася, каб ушела галка не пакідала гнязда й сваіх дзетак. Але ўвесь гэты й наступныя два дні галка не паказвалася. Галчыны дзеткі пішчэлі ад голаду. Цяпер нічога другога не заставалася, як толькі забраць іх з гнязда, -- іначай яны загінуць. Але перш-наперш трэба падрыхтаваць для іх мейсца. На вуліцы ён знайшоў скрынечку з дыхты. Акуратна вычысьціў яе й паставіў у прыхожай. Уверсе над скрынкай

вывеў друкаванымі літарамі: «Прытулак для галчанятаў-сіротак». Зноў паставіў драбкі й палез уверх. Галчаняты выцягвалі да яго галоўкі з разъязўленымі ртамі й жаласна папісквалі. Асыярожна выняў іх з гнізда і аднёс у хату.

Карміў іх тварагом і хлебным мякішам. Але яны елі дрэнна, і адно з галчанят загінула. Славік быў гэтым вельмі ўзрушаны. Узяў рыдлёўку й пайшоў закапваць галчане. І дзіўная рэч, у той час, як ямка была ўжо гатова, зьявілася старая галка. Яна сядзела на дрэве й жаласна каркалала. Славіку стала неяк вельмі нядобра, бышчам ён зрабіў вялікае злачынства. «Зразумела, плакала-б усякая мама па сваім дзіцяш!» -- падумаў. І на ягоных вачох зъявіліся сълёзы.

Калі вярнуўся назад, дзіверы ў прыхожую былі напята, а каля парогу ліжаў Бобік, павільваючы сваім кароткім хвосыцкам. Лёгка было зразумець: пёсік расправіўся з астатнім галчанём. Гэтага было ўжо шмат для чульлівага хлапца: апусыцьшыся на крэсла, ён пачаў ужо плакаць уголас. Бобік падпоўз да яго і, заглядаючы яму ў твар, пачаў лізаць яму рукі. Вочы ягоныя прамаўлялі: «Ну, чаго ты плачаш? Я-ж добра гуляў з табой і зрабіў усё, што толькі мог, нягледзячы на тое, што ты мяне набіў. Ня плач, хлоічык! Ня плач!..»

Менск, 1930

Шчупак

І летась ён хадзіў лавіць рыбу, але з гэтага нічога добра га не атрымлівалася. Аднаш разу дык навет здарылася прыкрасыць: пры закіданыні вуды Ромка так няёмка размахнуўся, што зачапіў сябе на гачак за мяккія часткі заду. Ня раз адрываліся ў яго й гачкі. А больш за ўсё рыба тыркала добра, толькі на гачак не чаплялася. Дома жартавалі: «Ат, забаўляеца хлопец! Ну, і хай сабе!» Але няпраўда, што ён забаўляўся. Рэчка яго вабіла таму, што там дужа прыгожа й цікава. Птушкі весела съпяваша і чырыкаюшы на розныя галасы, рыбка гуляе ў празрыстай вадзе, ніхто яму нічым не надакучае. Кіне ў ваду чарвяка з гачкам, ляжа на траву і глядзішь, што будзе далей. Як толькі чарвяк апусціцца на дно, зараз-жা наляшць аднекуль рыбная драбязга. Штурхаюшь чарвячка, круцяцца, мітусяцца, цягнущы яго за кончык ува ўсе бакі, носяцца за ім... Тады аднекуль выплывае большы наташтырысты акунъ. Ён пасоўваеца наперад павольна, паважнымі штуршкамі, раз-поразу раскрывае рот, нібы пазяхае. «Іш, які пан, -- думае Ромка. -- Ня выспаўся, пэўна...»

Драбязга -- хто куды! Акунъ бярэ чарвяка, прабуе яго, ці смачны, ці можна яго зьесыці. Падабаўся, відашь, чарвячок! Бярэ яго мацней, каб ня выкруціўся. І пад бераг! Усё гэта з

вялізарнейшым захапленынем назірае Ромка. І здаеща яму, што ў гэтым ёсьць нейкі вялікі інтэрас для ўсіх, а ня толькі для яго аднаго. І ведаў прыроду Ромка так добра, што зьдзіўляў усіх. «Шчупак!? Шчупак -- драпежнік, -- казаў ён, -- жывіща толькі маленькім рыбкамі, ну, і іншымі істотамі, пэўна, таксама і, зразумела, мусіць хаваща, затойваща дзе-небудзь пад карчом, пад каменем, пад берагам, у траве і адтуль нападашь на свае ахвяры. Акунь -- таксама, але ён, як пан, ходзіць сабе паважна па сваёй акрузе і, калі што не ўпарадку, дык дасыць наганяй! Што? Язъ! О, гэта далікатная рыба! Ён нікога ня крыўдзе, кармоў не адбірае. Выйдзе сабе на глыбокі струмень празрыстай вады й давай гуляць! То нырне глыбока й перакуліша жоўтым пузам угару, то мільгне маланкай перад вачыма, то моцна плёхне вадой, якбы некаму наругаеща. Мянтуз? О, гэта рыба санлівая. Удзень сыпіць дзе-небудзь у нары, а ўночы выпаўзае пажывіща...» Так звычайна апавядаета пра свае прыгоды сябрам Ромка.

Калі пастарэў на год ці на два, яму надакучыла хадзіць на рыбу каля горада. От, каб туды дабраща, дзе ловіць дзед Акула! І аднаго разу яму пашанцавала. Дзед сядзеў на ганку і апавядалаў свайму суседу:

-- Дзіўны гэта дзень быў: цёплы, прыемны! Вада ў рэчцы ані варухненца, толькі ледзь прыкметна цурчыць на вірох! Ды там-сям шчупак альбо сом плюхне! У такі дзень рыбы не сядзіцца па хатах! Гуляе, жыре! І, ведаеце, акунёў дык па чатыры браў на аднаго чарвяка! Аж рука забалела, цягаючы іх!..

Тут Ромка, які слухаў гэтую гамонку, ня вытрымаў:

-- Аж па чатыры на аднаго чарвяка! Ой-ёй-ёй, гэта цудоўна! -- і потым лісьлівым тонам: -- Дзядусь, вазьміце мяне із сабой у наступны раз!

-- Ты мне ўсю рыбу папудзіш! -- адгукнуўся Акула.

-- Не, ой, не! -- узмаліўся хлопец. -- Далі Бог! Буду вас ува ўсім слухацца!

-- Ну, вазьму, хай цябе качкі!..

* * *

Вясна была ў самай сіле. Кукавала зязюля, і Ромка ў памяші падлічваў, колькі год адкукуе. Над самай галавой рыбаловаў то цохкаў, то падсыўстваў, як-бы некага зманьваочы, салавей... Ромку так прыемна было гэта слухаць, што ён забываўся, дзе й знаходзіща.

Рантам, нібы скрэзь сон, дзедаў голас:

-- Ах, пярун-бы цябе забіў! Вось шчупак, дык шчупак!

-- Вышяглі? -- крыкнуў Ромка.

-- Вышяг... свой перарваны шнур... Падумаць толькі, новы шнур і перарваў?! -- Акула стаяў і торгаў у руках шнур, прабуюочы яго на моц.

Пакуль дзед лаяў шчупака ў звязваў шнур, Ромка перакінуў сваю вуду з жыўчыкам на аблюбаванае дзедам мейсца, але ўсё-ткі на такой адлегласці ад дзеда, каб ён не пакрыўдзіўся ў накрычаў. Не прайшло ў дзесяць хвілін, як плаўнічок рантам як-бы скончыў угару, потым дробненька задрыжэў, а потым паехаў па вадзе ў пачаў ныраць. Ромка ведаў: калі плаўнічок скончыў угару, значыць, шчупак схапіў жыўчыка, а калі пачаў дробненька дрыгэць, шчупак шіскае ў зубах рыбку, а калі паехаў па вадзе, значыць, шчупак пайшоў з жыўчыкам куды-небудзь пад корч. Нарэшце, калі плаўнічка ўжо зусім ня было відаць, Ромка падсек і пачаў

цягнуць да сябе. Шнур напружыўся, як струна, але Ромка няўхільна і ўпартая цягнуў усё бліжэй і бліжэй да сябе. Шчупак тузаўся на вудзе, кідаючыся ў бакі. Раптам сагнуўся ў дугу й высадка скочыў угару. Вудзільна трэнула папалам! Ромка, як учадзелы, стаяў над рэчкай і глядзеў у ваду.

-- Вялікі шчупак, дзядусь! Зламаў мне вуду!

-- Казаў табе: не цягні нахрапам!

-- Я аж спалохаўся -- такі вялізны шчупак! Скочыў дугой угару...

Прайшло пяць або дзесяць хвілін, пакуль Ромка прыспасобіў пад жыўцоўку другую вуду. «Можа, не паплыў далёка? Можа, зноў возьмешца?» -- думаў. Чытаў некалі, што шчупакі галодныя, навет злюленыя ў сеці, кідающа на другую рыбу.

Пачапіў на гачак другога жыўчыка й закінуў вуду на тое самае мейсца. Сеў на траву й пачаў пільна прыгляджаць да плаўнічка, час ад часу кідаючы позірк на дзеда, які ўсё калупаўся із сваімі шнурамі. Хвілінаў праз дзесяць плаўнічок зноў, як і тады, раптам як-бы скончыў угару, потым драбнусенька задрыгэў, потым асыярожна, нібы прабуючы, павёў па вадзе і ўрэшце пачаў ныраць усё глыбей і глыбей. Сэрца ў Ромкі задрыгала! Сыцінуў у рукох вуду й чакаў мамэнту, калі можна будзе падсякаць. Неўзабаве шнур напружыўся зноў, як нацягнутая струна. Але на гэты раз Ромка ня даў маху: перш-наперш, ён гукнуў дзеда Акулу на дапамогу. Той спрактыкавана падцягнуў шчупака да берагу. Потым падвёў пад яго свой сачок і спакойна выняў рыбіну з вады.

-- Ага, папаўся, браце! -- прамовіў із задавальненнем і пачаў выймаць з роту рыбіны гачак. І раптам выкрыкнуў: -- Э-э-э! Бачыш? У яго ў роце мой шнур з гачкам!

-- І мой, дзядусь! І мой! -- пасыпашыў адказаць Ромка. -- Вось гэты, з драцяным павадком...

-- Хэ-хэ! Бач ты, зладзюга! Павадзіўся гачкі ў рыбакоў адкусваць і вудзільню ламаць! Больш ня будзе табе гэтага!

І паклаў шчупака ў сваю торбу.

Менск, 1932

Цётка Магда

Яна сядзела каля стала, накрытага чыстым абрусам, зусім ужо сівая, хоць ёй і было яшчэ ўсяго пад сорак. Стол стаяў пасярод пакою, а крыху наводдаль ад яго, каля сыняны, зялезны нікелиянны ложак, засланы жоўтай, з зялёнымі разводамі, коўдрай. На ложку ляжалі: белая шлюбная сукенка з прышніленымі да яе трима белымі ружамі, вянок з каронай, на якой паблісквалі бусінкі танных шкляных пэрлаў, з зверху ўсяго гэтага невялікі кавалак паперы, зусім ужо зжоўклы пад упльвам часу. На ім віднеўся залаты шлюбны абручык. У баку на падушцы ляжалі яшчэ дзве-тры рэчы дзяшнага туалету: сукеначка зь сіняга тонкага сукна й такая-ж сіняя спаднічка.

Было ўжо падвечар, і пасярод стала, пад глыбокім зялёным абажурам гарэла старасьвешкая газавая лямпа, разыліваючы наўкола мяккае і прыемнае паўсъятло; яно крыху скрэслівала ператомленасць на твары жанчыны й рабіла яго маладзеўшым. З мэбліяў у пакою, апроч стала й ложка, стаялі чатыры венскіх крэслы й досыць уёмісты сундук зялёнага колеру, які звычайна ў нас даеща ў пасаг нявестам. Ён быў уцінуты ў кут паміж ложкам і сыняй. У другім куце, бліжэй да ляжанкі, стаяла нешта падобнае да тумбачкі, і на ёй паблісквалі чысьцінёй талеркі, нажы, лыжкі й відэльцы. Чырвонай вялікай лічбай каляндар на

сьцяне паказваў: «Студзень. 1. 1960». Было відавочным: жанчына рыхтавалася да спатканьня новага году й некага чакала.

Час цягнуўся павольна, і Магда -- так звалі гэтую жанчыну -- паклала перад сабой некалькі вучнёўскіх сшыткаў -- яна выкладала родную мову й літаратуру ў сярэдняй школе -- і пачала выпраўляць памылкі, час ад часу заглядаючи цераз акно на вуліцу. І тады, паміма сваёй волі, захаплялася прыгожасцю начы, і ёй хацелася выскачаць, як бывала, на вуліцу й пабегаць па марозна-скрыпучым снезе.

Раптам улавіла вухам далёкі шум аўтобуса -- чыгункі ў гэтым невялікім месценіе ня было, -- і цераз якіх-колечы дзесяць-пятнаццаць хвілін начуліся доўгачаканыя знаёмыя галасы. Магда хуценька ўскочыла зь мейсца, схавала сшыткі зноў у шуфляду, крыху направіла перад люстэркам свае сівыя валасы і, накінуўшы на плечы цёплую вязаную хустку, выбегла на ганак спатыкаць гасцьцей.

-- О птушаняткі! -- прамовіла нарасыпей мэлёдычнай беларускай мовай. -- Заходзьце-ж хутчэй, заходзьце! Пазамерзылі мо' у гэтай зялезнай скрыні аўтобуса?

«Птушаняткі» гэтыя былі два досьць высокія хлоіцы й гаварылі, як на надбор, абодвы густым басам.

-- Нічога, мамка! Усё ў парадку із тваймі птушаняткамі. Перажывем, не прападзем!

-- Дык разбірайця-ж, бо ў хане сёньня натоплена добра з прычыны съвіта.

Было ўжо каля адзінаццатай, і яна зараз-жа ўзялася за падрыхтоўку стала.

-- А я чакала, чакала, -- працягвала гаворку. -- Божанькі, ці прыедуць хаяц?!

Паставіла на стол пахкі студзень із сывіных ножак і расклала па талерках пласцікі шынкі й каўбас.

-- Ну, як-жа вам там паводзіша ў тым Менску?

-- А от жывем, дый усё! -- адказаў старэйшы, Зыміцер, гісторык і беларусазнаўца.

Магда ўсьміхнулася.

-- Вось гэтак і ён адказваў: «Яміла, дый усё!»

-- Хто гэта?

-- Ды адзін хлапчук, зъ якім вы мо' сёньня спаткаецеся...

І яна зноў ўсьміхнулася. А потым сур'ёзна:

-- Жаніща вам трэба, тады ня будзе «жывем, дый усё!»

-- будзе нейкі інтэрас!

«Птушаняты» напоўнілі пакой бадзёрым рогатам.

-- Ну, а чаго-ж тут съмяяцца?

-- Як-жа, мамка, жаніща, калі навет ложак няма дзе паставіць? -- адказаў малодшы, Алесь, як больш баёвы, беларускі таленавіты паэта.

Магда задумалася й нічога не адказала. Дадала да пастаўленай на стол ежы дзьве бутэлькі пітва: адну гарэлкі - - зуброўкі, другую -- слабенькага такаю, відочна, і дзеля сябе. Калі ўсё было цалкам падрыхтавана, селі за стол. Зыміцер як старэйшы адкаркаваў бутэлькі й наліў усім кілішкі.

-- Ну, як-бы там ня было, -- прамовіла Магда, узняўшы свой кілішак, -- а сабраліся перад съятам разам. Даў вып'ем-жа за здароўе нас усіх!

-- І за тых, хто мо' ў гэты час у дарозе або ў такіх умовінах, якія не дазваляюць выпіць... -- дадаў Зыміцер.

І раптам ягоны позірк спыніўся на рэчах, што ляжалі на ложку.

-- А што гэта за рэчы на ложку, мамка?

-- Гэта?! А я думаю, мае найдаражэйшыя, цяперака, як мой волас стаў ужо сівым, узяць шлюб, бо раней ня было як! -- бяз ценю ўсьмешкі адказала Магда.

«Птушаняты» паставілі на стол келіх і зъдзіўлена глядзелі на яе, чакаючы тлумачэння. Але Магда не сказала больш нічога.

-- Мамка, але-ж ружы твае шлюбныя зусім пазавялі й павысихалі, што гэта ёсьць?

-- Ну, вось бачыше? Пакуль я чакала на свой шлюб, дык і ружы пазавялі й павысихалі!.. І ня дзіва, даражэнкія: шмат часу працякло!..

-- Зноў загадка, мамка! Щі гэта па нашай нацыянальнай традыцыі -- забаўляща загадкамі перад новым годам?!

-- Паспрабуйце адгадаць.

-- А нашто, калі вы самі можаце нам сказаць, бо вы-ж заўёды былі добрай!..

Магда вышіла свой келіх, і на ейным ператомленым твары зьявіўся румянец. Яна абаперлася лакчямі на край стала і цяжка дыхала. Сыцінула далонямі скроні. Зьміцер і Алесь пераналохана пазіралі на яе. Гэта працягвалася хвілін пяць. Потым яна, як-бы набраўшы сілы, ускінула ўверх галаву й прамовіла:

-- Вы кажаце: добрая! Можа, і нядобрая часам была, але ня хочу вас больш тамішь, растлумачу вам гэтую загадку...

Падышла да ложка, узяла той, складзены ў чатыры, кавалак пажоўклай паперы й сказала:

-- Вазьміце і прачытайце!

Зыміцер асыцярожна разгарнуў паперку й пачаў:

Дачушка, любая!

Ня маем ніякай магчымасы ѹ паведаміш табе больш падрабязна аб няшчасы, якое звалілася нечакана на нас. Сама дагадаешся! Толькі ўсе мы просім цябе: прыгарні, з ласкі божай, вось гэтае маленства -- сваіх пляменынікаў, Зыміцера і Але́ську! Захавай ім жышцё! Цалуем цябе!

На тварах «птушаняткаў» выявіўся жах і непаразуменне.

-- Што гэта значыць?! -- прамовілі разам.

-- Не дайшло да вас?!

-- Выслалі? Усіх разам? І маму й тату, і дзеда й бабку?
Жудасна!..

-- Жудасна! І такіх жудасыяў перажылі мы шмат. Такіх малых, якімі вы былі тады, бацькі кідалі на станцыях, на вуліцах і ўсюды, дзе толькі можна, каб уратаваць ім жышцё, бо ведалі, што знайдуща людзі з добрым сэрцам, падбяруць іх, накормяць і ня выганяць з хаты!.. І простыя людзі, праўда, з сэрцам ставіліся да гэтых наш часных сіротак -- жылі на жудасным пайку, але дзяліліся ім з прытуленымі...

-- Але-ж вы пераконвалі нас увесь час, што бацькі нашы атруціліся нейкімі грыбамі?

-- Гэта я выдумала, каб вам было лягчэй перажыць гэтую страту. А наяве яны ня вытрымалі выгнання й загінулі нейдзе ў Варкуце. Я даўно павінна была адкрыць вам гэтую таямніцу, але то баялася вам пашкодзіць -- маладыя, загарышчы помстай і сансуецце сабе жышцё. То за сябе баялася, бо што-ж з вамі тады будзе, калі й мяне забяруць? То адпаведнага выпадку ня было. Можаце сабе ўяўіць, якой

пакутай для мяне гэта было! І я трымалася да сёнышняга дні! А от зараз вы ўжо не маленькія, ізь съпелымі паглядамі на жыщё, спадзяюся, ня зробіце неразумнага кроку, і выпадак якраз адпаведны трапіўся -- сустрэча Новага Году...

Зыміцер прамовіў:

-- Я дагадваюся, што шлюбная сукенка і іншыя гэтых рэчы нейкім чынам звязаны з нашым жыщым!?

Магда як-бы засаромелася, але адказала:

-- Так...

-- Дык перадай нам усё да канца, калі ласка!..

Зноў пачырванела і апусыліла да долу вочы.

-- Ну, нічога! Мушу! Такая ўжо мая доля! -- падышла да ложка і ўзяла туую сінюю сукенку зь белым каўнерыкам. -- Вось у гэтай сукеначцы была я ў той дзень у школе, калі спаткала таго чалавека, якога пакахала на ўсё жыщё! Мне тады было няпоўных адзінаццаць год! Я была ў трэцій клясе. А ён, із спазненінем на два гады па хатній прычыне, прыйшоў упяршыню запісацца ў першую клясу. Нібы сёныя гэта здарылася -- так ясна стаішь у маёй памяці гэты дзень! Я, адзіная дзяўчынка на ўсю школу, сяджу на першай парче калі століка настаўніцы. Зь лінейкай у рукох яна стаішь тут-жа й робішь пераклічку вучням. «Як тваё імя?» -- пытаеша па парадку то ў аднаго, то ў другога. «Янка!» «Ага, значыць Іван! А тваё як імя?» «Яміла!» «А яшчэ як?» «Яміла, дый усё». -- адказвае хлопчык, сарамліва апусыціўши вочы ўніз. «Як яго завуць на вёсцы?» -- пытаеша настаўніца ў дзяцей. «Так і завуць: Яміла». Настаўніца пашкісае плячыма: яна ня ведае, як занесыці ў сыпіс хлапчука. Тады я ўспамінаю, што ў нашай вёсцы ёсьць другі Яміла, якога мой бацька кліча

Амяльянам. І я падымаю руку: «Ну, Магда, як яго імя?»
«Амяльян», -- адказваю. «Малайчына, садзіся!»

Магда на момант сыціхае, як-бы набіраючы больш паветра ў грудзі.

-- Пасьля пераклічкі настаўніца адпусцила нас на пераменку. Дзеці бегаюць, жартуюць, крычаць, але Ямілы сярод іх няма. «Дзе ён?» -- зацікавілася я, неяк паміма сваёй волі. Гляджу, а ён стаіць самотны каля прыгрэтай сонцам сцяны й штосыці вылеплівае з гліны. Я падышла да яго. Ён сарамліва апусыціў уніз вочы й хуценька схаваў лепку да кішэні. «Пакажы мне!» -- загадала я. «Нічога я не рабіў», -- прамырматаў ён. «Але пакажы!» -- ён ня вымаў руکі з кішэні. Тады я сама прасунула туды сваю руку й вышягla лепку. Гэта была фігурка чалавечка, досьціль добра вылепленая. І я была вельмі зьдзіўлена й глянула ў твар хлапчука. І мне здалося, што я заглянула ў нейкі баечны сьвет чысьціні і ўзвышанастыці -- такім натхнёным і цудоўным паказаўся ў той мамэнт ягоны твар! Сінія-сінія вочы, нейкія спакойныя, ласкавыя, чаруючыя і крыху нібы засмучоныя. Высокі і прыгожы лоб. Складкі вуснаў мошныя, але ня жорсткія, з адценнем як-бы гіроні. Мяне нібы асвяціла сонца! Памятаючы, амаль ізь съязымі на вачох, што ён так не па-сяброўску паставіўся да мяне, я яшчэ раз глянула на яго і аддала яму ягонага чалавечка. Ён хуценька схаваў яго зноў да кішэні. Потым сказаў: «Ты нікому ня скажаш?» Ён быў перакананы, што з яго будуць насыміхаща. У мяне ў кішэні былі пераводныя абрэзкі, якімі абдорвала нас настаўніца за добрыя паводзіны і адказы на ўроках. Я адарвала адзін зь іх -- блакітнага індыйскага сланя -- і дала Ямілу. Потым, магчыма, навет і нечакана для самой сябе,

хуценька нахіліася да яго й пацалавала ў шчаку. Ён так зачырванеўся, што мне аж школда стала яго!

-- Гэта ўжо пачыналася каханыне! -- зазначыў паэта Алесь.

-- Так, гэта быў ужо пачатак каханыня навечна, -- згадзілася Магда.

-- Ну, дык вып'ем за каханыне! -- дадаў Зымшер.

І яны чокнуліся й выпілі яшчэ па кішку, і Магда працягвала далей:

-- Я не ўтайла ад маіх бацькоў таго, што ў гэты дзень зы мной здарылася. Прыйшоўшы дахаты, я весела падскочыла да мамы й сказала: «Ага! А я сабе жаніха знайшла!» Мама не падала віду, што яе гэта зыдзівіла або ўстрывожыла -- яна добра ведала мяне! І ўпаўголаса запытала, думаю, хаваючы ў душы съмех: «Хто-ж ён такі?» «Яміла, цудоўны такі хлопчык! Я яму слоніка падарыла!» Бацька, які ўсё гэта чуў, выклікнуў: «Што яна там меле?» «Ды вось, жаніха сябе знайшла й слоніка яму падарыла, -- адказала мама. -- Яміла нейкі». «Яміла, ото, пэўна, сынок таго бедака Арцёма Куншавога». І потым ужо досынь пагрозыліва: «Вучыща трэба, а не пра жаніхоў думашь у твой век! От адвязу ў места ў гімназию, дык там за цябе возьмуща!..» Увесну я скончыла нашу сельскую школу, і ўвосень мяне, і праўда, адvezылі ў гімназию. Дадому я прыязджала толькі на канікулы: перад калядамі на два тыдні, перад вялікаднем на дзесяць дзён і ўлетку на два месяцы. Але спаткаща зь Ямілам мне ніяк не ўдавалася! Прычынай гэтаму, я думаю, была вялікая розыніца ў эканамічным стане нашых сем'яў: бацька мой быў падлоўчым і лічыўся «панам», а Арцём Куншавы -- бядняк-селянін! Я часам пыталася ў людзей пра Ямілу, але

быў адзіны адказ: «выехаў некуды». Я была ўжо ў восьмай клясе. Лета, як заўсёды, праводзіла дома. Неяк раз я мыла, стоячы на кладцы, свае хусткі. Рэчка невялікая, але чысьценькая, быстрая. На мне была гімназыяльная хворма: вось гэтая сіняя спаднічка й белая блузка. І раптам бачу: едзе воз із сенам. А каля яго ідзе хлопец -- высокі такі й тонкі, хударлывы. На галаве хлапца хворменны картуз, вышэй-пачатковага вучылішча. «Гэта-ж Яміла!» -- амаль выкрыкнула я. І пранік выскачыў у мяне з рук. Але зачапіць яго я ўсё-ткі не магу -- толькі стаю й гляджу. А воз із сенам вялікі, цяжкі, і конік ледзьве цягне яго пад гару. І раптам нешта там у збруі -- гужамі, здаеша, завеша -- ірвеща. Конік высаквае з аглабель, і воз пачынае каціца сам па сабе ўніз. Спачатку мне было съмешна, як хлопец замітусіўся каля воза, каб не даць яму скацицца ў рэчку. Але потым бачу, што тут пахне бядой: ня толькі воз можа апынуцца ў рэчцы, тут якраз дужа глыбокай, але пацягне за сабой і хлапца. Тады я кідаю ўсё і бягу яму на дапамогу. Так-сяк нам удалося воз затрымаць, і мы апынуліся разам. Глядзім адзін на аднаго, а сказаць нічога ня можам!..

-- Першае каханье, цёя! -- уставіў Зыміцер.

-- Так, яно бярэць у палон усяго чалавека! -- згадзілася Магда. -- Ага, я стаю й гляджу яму ў твар і заўважаю: прабівающа вусікі ды такія прывабныя! І хочаща мне дакрануцца да гэных вусікаў -- прытуліца да іх... І, каб ухліца ад спакусы, я апушчаю ўніз вочы й кажу: «Яміла, ты памятаеш, як тады я атабрала ў цябе чалавечка?» Ён узняў на мяне вочы, і я прыкмечала ў іх радасць. «Памятаю, -- адказаў, -- і аж да сёняня хаваю вашага сланя...»

-- Вось гэтыя «гужы» і звязалі нас навечна. У гэтае лета мы спатыкаліся часыцяком. Ён ужо ня быў такім сарамлівым. І веды ягоныя перавышалі мае, нягледзячы на тое, што ён вучыўся толькі ў трэцій клясе ягонае школы, гэта значыць у шостай, калі лічыць на гімназію, а я ў восьмай. Ён дужа шмат чытаў. І вучыўся маляваць і ляпіць, бо ім зацікаўліся настаўнікі й дапамагалі яму як маглі. А ў наступныя годы жыцьцё так закруцілася, што зламала не адных нас. Яміла папаў у войска й вярнуўся толькі цераз тры гады. Я была ўжо настаўніцай. Мы зноў пачалі спатыкацца. Ён часыцяком наведваў нашу хату. Бацька мой глядзеў на гэта спачувальна. Але Ямілу зноў пацягнула да навукі, ён уступіў у Акадэмію Мастацтваў. Я, як і раней, настаўнічала. Скончыў Акадэмію, пра яго сталі пісаць у газетах як пра выключна таленавітага разъбяра. Для мяне гэта было вялікай радасцю! Ён прыехаў пабачыць мяне. Мы вырашылі згуляць наша вясельле перад новым навучальным годам, калі я была яшчэ не занятая ў школе. Я смыла сабе вось гэтую сукенку, купілі шлюбныя абручыкі, бацькамі майі было падрыхтавана шмат усякага добра: закусак, выпівак, каб хапіла для ўсіх, хто зайдзе ў хату -- такая традыцыя ў нашым народзе! Каб усё падрыхтаваць для прыйма вучняў у новым навучальным годзе, я мусіла выехаць перад самім шлюбам якраз на мейсца працы, кілёмэтраў за трышашць ад нашай вёскі, умовіўшыся з бацькамі, што яны прыедуць па мяне ў пэўны дзень...

І вось сяджу я ў сваёй каморцы і гляджу ў вакно. Нудна мне нешта, беспакойна! Часам навет хапае за сэрца. Праз тры дні шлюб, але гэты важны для чалавека мамэнт неяк ня радуе мяне, і хочаща некуды бегчы, уцякаць, каб усё гэта мінула мяне, каб ня бачыць нікога й нічога гэтага... І бачу:

пад'язджае пад школу хурманка, але коні ня нашы, і на вазу ня бацька і ня брат, які мусіў прыехаць па мяне, а браценік Андрэй і каля яго двое! Што гэта значыць?! Галава ў мяне закружылася, і з сэрцам стала дрэнна! Прадчуваныні заўсёды спраўджающа! Выходжу на ганак, і язык у мяне бышчам адняло: хочу спытаць у браценіка, што здарылася, а язык не паварочваецца. Бачу, і Андрэй нейкі не такі, як заўжды: маўклівы, прыгнебены, разгублены!.. Стайць і глядзіць на мяне. Урэшце ў мяне вырываецца проста із самай глыбіні душы: «Кажы!» А ён паціскае плячыма й адказвае: «Што-ж тут казашь!? Здарылася...» І выняў з кішэні вось гэтую пісульку й падаў мне.

Памятаю, як мёртвая, з апусынелай душой, два астатнія дні перад шлюбам чакала я прыбыцця Ямілы. Нічога не магла рабіць, ні пра што думаць. Ви, як выкінутая з гнязда птушаняты, блукалі без мяне па двары. Які гвалт я павінна была ўчыніць над сабой, каб думаць пра вас! Подвечар прыехаў Яміла. Каля я начула ягоныя крокі на ганку, мне здалося, што я правалілася некуды глыбака ўніз. Ён падхапіў мяне на рукі і прамовіў: «Трымайся, даражэнская!» І ў нейкім невытлумачальным парыве я схапіла ягоную руку і начала яе горача цалаваць, ablіvaючыся съязьмі. І тады вы абодвы падышлі і сталі каля нас. Яміла прытуліў вас да сябе. «Я цяперака зусім выразна выяўляю цябе мамкай гэтых дзетак!» -- сказаў. Гэта выклікала новыя сльёзы. «Але гэта ніколькі ня зьмене маіх плянаў -- ты застанешся маёй навечна!..» Я не знаходзіла слоў адказаць яму, хоць гэты адказ у душы стаяў ужо гатовым. Яміла зразумеў мяне, выйшаў на ганак і сеў на лавачку. Тады ты, Зыміцер, падышоў да мяне і сказаў: «Ты будзеш нашай мамкай? О,

як добра! Мы будзем цябе любіць, бо ты заўсёды прыносіш нам цукеркі!..»

-- Няўжо я быў такім падлізнякам!?

-- Так, ты любіў цукеркі. Але вы абодвы былі цудоўнымі хлопчыкамі.

І вось у гэты мамэнт я знайшла тыя слова, якія я павінна была сказаць яму. Я выйшла на ганак. Ён сядзеў, схіліўшы галаву на рукі. «Яміла, прабач мне -- я не магу браць шлюб...» Ён неяк адразу ўсхапіўся зь мейсца, стаяў і глядзеў мне ў очы. «Я разумею, -- сказаў, -- ты байшся ўзяць на сябе адказнасць за нашу будучыню пры наяўнасці таго, што здарылася? Прысягаю табе, ты ніколі не пачуеш ад мяне ні малейшага папраку, што-б ні здарылася ў нашым жыцці!» «Не, даражэнкі, ня гэта, -- адказала я, -- маральна я ня буду ў стане вытрымаць гэтага, разумееш? Мне заўсёды будзе здавашча, што я абкрадаю цябе, пазбаўляю цябе волі!.. Яшчэ раз прашу: прабач мне!» Ён доўга стаяў моўчкі. Павярнуўся да мяне тварам, і я ўбачыла на ім сълёзы. «Так, я зразумеў цябе, -- прамовіў урэшце. -- Але дазволь мне, у такім выпадку, бысь хонь тваім другам, каб, калі табе стане асабліва цяжка, каб... я мог прыйсці да цябе з дапамогай!..» Мы разывіталіся. Як п'яны, хісткай хадой, ён апусыцца з ганку й выйшаў на вуліцу...

-- Ой, цёця! То мы вінаваты, цёця!

-- Не кажыце глупства! -- зазлавала Магда. -- Вы? Вы хочаце сказаць, я павінна была пакінуць вас?!

-- Перапрашаем, мы сказалі гэта не падумаўшы...

-- І вось часам я люблю пакласці перад сабой гэтыя рэчы й глядзець на іх. Там маё жыццё, мае мары, пляны, надзеі... Але я адчуваю, што я зрабіла правідлова -- на

сэры ц май няма дакору... Я аддала маё жыщё вам, і я задаволена гэтым! Ніхто не папракне мяне!

-- Скажыце, а дзе ён цяпер, гэты дзіўны Яміла? -- запытаў Алесь.

-- Гэты самы хлоічык? А ён нейдзе працуе... Але, магчыма, вы яго хутка ўбачыце, вельмі хутка навет!

Насыцены гадзіннік адзваніў дванаццаць. На вуліцы пачуліся вясёлыя галасы моладзі. Ракеты расыісвалі ў розныя колеры неба. Гудзеў самалёт. І ў гэтых мамэнт пачуліся крокі на ганку. Магда хуценька накінула на плечы цёплую хустку й выйшла ў калідор. Цераз мінуту ўвяла ў пакой ужо зусім сівога, але мощнага чалавека. Зымішер і Алесь узыняліся зь мейсца.

-- Вось ён, гэты самы хлоічык Яміла! -- прамовіла зь хітраватай усьмешкай.

-- З Новым Годам! -- прывітаўся ўвайшоўшы.

-- Цёця, -- вырвалася ў пляменынікаў замест адказу на прывітаныне, -- але-ж гэта наш прафэсар з Акадэміі Мастацтваў!?

-- Сёньня няма прафэсараў -- сёньня ёсьць сябры! -- адказаў той.

І яны, як найлепшыя прыяцелі, прывіталіся. Зымішер падмігнуў цётцы ў прамовіў:

-- Кажаш -- хлапчук!?.

-- Так! Цудоўны хлапчук! Ён і дапамог мне падняць вас да людзей...

-- Ну, што-ж, можа, яшчэ й ня позна?

-- Не, гэта ўжо прайшло... -- адказала.

Падышла да ложка, хутка сабрала свае рэчы й кінула іх у сундук.

--Так, «птушаняткі», пра што была мова? -- запытаў з усьмешкай прафэсар.

-- Ды вось, успаміналі справы даўно мінулых дзён, паданыні старыны глыбокай!.. Але ня так ужо і глыбокай, паколькі справы гэтыя яшчэ ў памяці...

Нью-Ёрк, 1965

Акупанты

Мацей у гэты дзень мусіў устаць рана: трэба было ехаць да млыну за дваццаць кілёмэтраў ад дому й вярнуцца назад дачиямна, бо пазней рух забаронены вайсковымі ўладамі. Выехаў яшчэ пры зорцы Вэнеры на ўсходзе. Да млыну даехаў шчасльіва: ніхто нідзе яго не затрымаў, і адказваць, куды ён едзе й што вязе, нікому ня трэ' было. Але, змалоўшы і едучы назад, на краю таго мястэчка, дзе быў млын, адразу ж натрапіў на нямецкі патруль.

-- Halt!!

Мацей зразумеў: трэба спыніцца.

Да возу набліжаўся ў вялікіх фільцаках немец. Пад паходамі трymаў кароценкі аўтамат.

-- Was haben sei?² -- спытаў, паказваючы на мяхі.

Мацей і гэта зразумеў: што вязеш? Але адказашь панямецку ня мог. Толькі паказаў на свой рот і з ухмылкай прамовіў:

-- Гам!.. Гам!..

Немец нахіліўся над возам і памацаў мяхі.

-- Mehl?¹

¹ Стаяць!

² Што ў іх?

Мацей гэтага слова ня ведаў і не адказаў нічога. Жаўнеру гэта паказалася падазроным: ён меў загад затрымліваць усіх з вазамі, бо сталі частымі выпадкі падкладаныня мінаў. Азірнуўся, каб паклікаць каго, хто мог бы дапамагчы ў перамовах, але на вуліцы нікога ня было.

-- Zuruck!² -- загадаў, паказваючы, што трэба ехаць назад. Тут Мацей інстынктам адчуў, што пачынаеца клопат. Стараўся пераканаць, як мог, немца, што на возе толькі мука й што ехаць яму далёка, а рух дазволены толькі дациямна; і што хата там засталася адна, жывёла не дагледжана; і калі-ж ён вернецца, у такім выпадку, дадому? Немец яго не разумеў, а ён -- немца. Урэшце вырваўшы з рук Мацея лейшы, немец досьці злосна нешта выкрыкнуў і, падскочыўшы, усеўся на мяхох з мукой.

На заставе, куды яны прыехалі, Мацея прымусілі зьняць з возу і аднесці ў памяшканыне мяхі. Пакуль ён гэта рабіў -- і ад клопату, што здарылася гэтая прыкрасыць, -- ён аж спацеў. Зыдзеў кожух і, паклаўшы яго на воз, стаў каля мяхоў, каб пільнаваць муку. Белабрысы фэльдфэбаль зъ зялезнай каскай на галаве загадаў жаўнерам праверыць мяхі. Два ізь іх, каб ня брудзіцца мукой, началі багнетамі парошы у мяхі. Мацей зъ вялікім абурэннем глядзеў на гэта, але сказаць нічога ня мог.

Праз папаротыя мяхі мука начала сышацца на падлогу. Фэльдфэбаль флегматычна зірнуў на гэта й пайшоў прэч, а за ім і тыя з багнетамі. Застаўся адзін толькі жаўнер, ужо стараваты, з пасівельмі вусамі, што стаяў увесь час убаку і,

¹ Мука?

² Назад!

пакручваючы файку, моўкі пазіраў, што робіцца наўкола. Быў ён з абветраным сялянскім тварам і з грубымі рукамі; на адным з пальцаў віднеўся срэбны шлюбны пярсыёнак. Цяпер ён падышоў да Машея й пачаў тлумачыць, што рэвізия скончана й прасыпаную муку трэба сабраць у мяхі.

-- Зразумеў? -- спытаў раптам па-беларуску.

Машей аж войкнуў ад радасці: знайшоўся чалавек, зъ якім можна пагутарыць! Падзякваваў немцу за параду й спытаў, дзе ён навучыўся размаўляць «па-нашаму».

-- Тут! -- адказаў немец.

-- Так хутка!?

-- О, не! Я доўга жыў у Ашмяне й Маладзечне ў тую першую вайну...

Машей паскардзіўся: хутка стане цёмна, а яму ехаць дваццаць кілёмэтраў, і зноў дзе-небудзь затрымаюць. У адказ на гэта стары жаўнер прасыпяваваў:

-- Ночка цемны -- я баюса,

прыяды мне Маруса... -- і голасна зарагатаў.

Машей таксама ўсьміхнуўся, але падумаў: «Добра яму рагатаць, калі ён на мейцы».

-- А ты -- ехаць, ехаць! Ня бойса! -- зазначыў немец і пачаў дапамагаць Машею класыці мяхі на воз, каб паскорыць ад'езд.

-- Ня добра вайна! -- уставіў Машей.

-- Ja, schlecht!..¹

Машей з сымпатыяй зірнуў на яго і ўзылез на воз. «От, забралі і старога, у другі раз, пагналі на чужы край, --

¹ Так, дрэнна!..

падумаў. -- А там, можа, таксама няма каму жывёлу дагледзець...»

-- Ну, ехашь, ехацы! Баба твой чакае -- хоча печ бліны...
Мацей гаротна зморшчыўся.

-- Няма ў мяне бабы! -- адказаў прачулена. -- Бонбай пазабівала й дзяцей і бабу, як ішоў хронт...

Жаўнер падаў яму руку й моцна паціснуў яе.

-- Ведаю, -- адказаў, -- шмат такіх!

* * *

Клошты з затрымкай атабралі ў Мацея шмат часу, але на гэтым прыкрасыці яшчэ ня скончыліся. Пры выездзе за мястэчка яго зноў спынілі жаўнеры і, ня пытаючыся, куды ён едзе, паклалі на воз свае торбы з кацялкамі, запаснымі ботамі, газавымі маскамі і скруткамі коўдраў. Мацей жахнуўся: няўжо куды везыці? Гэта-ж і так мала часу! Калі-ж ён будзе дома?

Жаўнеры падгандялі.

-- Schnell, schnell, Mensch!!

На шчасце, немцы ехалі ў тым самым кірунку. «Пэўна, нейдзе лясныя хлонны напракудзілі? -- падумаў. -- Добра яшчэ, што ў адну дарогу! А то, як ім вытлумачыць, што далёка дадому, а рух дазволены толькі дациямна? Гора -- без языка!» Жаўнеры намагаліся вытлумачыць яму, каб ехаў шпарчэй. Мацей і сам быў зацікаўлены ў гэтым, але для каня цягнучь гэтакі воз -- пянь асобаў, ды торбы іхныя, ды сам, ды мяхі -- было зацяжка.

¹ Хутчэй, хутчэй, чалавек!

Урэшце ён пачуў ад жаўнераў: Фасылеўка. «Ага, значыць, якраз у маю Васілеўку, дадому. Ну, дык яшчэ дзякавашь Богу! Можа, як-кольвеk дабяруся...» Жаўнераў, самы малады, амаль дзішё, атабраў у яго лейцы й пугу, усеўся побач і пачаў панукаць каня:

-- І-га! І-гі! -- па-швабску.

Але конік не разумеў немца: як жаўнераў ні намагаўся, рух заставаўся такім-жа павольным, як і раней. Кінуў пугу й лейцы й вылаяўся па-свойму. Тады і іншыя немцы пачалі жартаваць з Мацея і зъ ягонага каня, які толькі пакручваў паслья кожнага замаху ўдарыць яго сплещеным шэрымі «ваўчкамі» хвастом.

Праехалі вёску Сывірыдаўку -- ужо недалёка ад Васілеўкі. Тут іх дагнالі яшчэ хурманкі з жаўнерамі. Сярод іх быў і той стары. Убачыўши Мацея, ён зноў засыпіваў: «Ночка цёмная, я баюся» -- і зарагатаў. Некаторыя з жаўнераў, дастаўши із сваіх ранцаў ёміну, пачалі закусваць. І Мацей успомніў, што ён сёняня зусім нічога ня еў, і яму дужа захашелася дасташь хоць кавалак хлеба, але торба была нейдзе ў сене, пад жаўнерскімі ранцамі. «Бульбачкі-б цяпер печанай з капустай, -- падумаў, -- сопкай гэткай, цёпленькай, як, бывала, пры нябожчыцы. Зямелька ёй тамака пухам! Бог ім некалі аддзякую за гэтыя забойствы і tym і другім -- абое рабое!..» Потым пачало ўспамінацца жыцьцё апошніх год. «Тыя, хоць і з аднаго кодла, а зусім ня дбалі пра людзей: абязалі рай, а далі пекла!.. Пазамарылі людзей гэнымі калгасамі ды яшчэ вайну наклікалі... Вялікі саюз савешкіх народаў! У гэтих вялікіх усё на мане трymаецца!..» І Мацей упершыню адчуў да іх сапраўдную злосць. «Хітруны! Усякім способам хочуць ашукаць! Мы-ж

асобнае гаспадарства, а дыхнуць вольна не даюць! Няўжо мы не маглі-б неяк пагадзіца із сваімі суседзямі, каб ухіліца ад войнаў?! От-жа сядзяць там сабе ціха гэныя швайшары ды свэны! А тут заўсёды таўкуща! Былі-б самі сабой, усё-ткі гэта дапамагло-б, а так «старэйшы брат» робе што хоча... А цяперака вось яшчэ гэтыя!.. Каб Бог даў перажыць як-кольвеk гэта ліха!»

І Мацею горача захацелася сказаць: «У імя Айца й Сына і Духа Святога» і пераксьціца, але, каб не дражніць немцаў, ён толькі зьдзеў шапку й махнуў рукою перад галавой.

Праехалі міма паразбіваних і папаленых панцыраў, на некаторых яшчэ відаць былі савецкія знакі. «От, абдзіралі людзей на гэтае зялезьзе, і ўсё пайшло намарна... Ды яшчэ няведама, чым гэта ўсё скончыцца. Можа, павымрам усе з галадухі або зь якой пошасыці...»

* * *

Тут ужо набліжалася гэтая самая «Фасілеўка». Жаўнеры раптам, не ўядзжаючы ў яе, разабралі свае торбы й пакінулі хурманкі. Мацей лёгка ўздыхнуў «Ну, хвала Богу! Тое добра, што добрым канчаеща -- усё-ткі дабраўся да роднага кута!» Драўляныя хаты з саламянымі дахамі шнурам паўсталі перад ім уздоўж вуліцы. У некаторых маячылі яшчэ цымняныя агенцьчыкі. На шчасыце, у вёску ня трапіла ні адна бомба; саламяныя дахі ўспыхнулі-б, як порах. Пасярод вёскі маркотна шумеў пагоскі бярэзынік. Паўзъ яго шарэла маленькая старажытная каплічка, куды прывозілі памерлых перад пахаваньнем. Зірнуўшы на яе, Мацей успомніў

нябожчыцу й дзетак, пакрамсаных на кавалкі бомбай; ляжалі ўсе ў агульнай труне...

Думка кальнула ў сэрица. Зыдзеў шапку, набажна пераксыціўся. «Тутака прыйдзенша й мне палегчы...» -- падумаў.

Пагнаў па вуліцы каня шпарчэй. Падмерзлая зямля бубнела пад коламі. Хаты нібы затаіліся -- ані гуку. І раптам, калі ён быў ужо кали дому, пачулася траскатня кулямёту. Інстынктыўна ўздрыгнуўся ўсім целам. Але страляніна зараз-жа сыціла.

Уехаў у двор. Усё выглядала як мае быць. Адпрог каня, паставіў яго ў стайню, падкінуў канюшыны. «Як крыху астыне, не забыща-б напаішь», -- падумаў. Вышыгнуў вядро вады із студні, напаіў карову. Падкінуў пару буракоў сывінчу ў карыта. І тады толькі скіраваўся да хаты. Замок на дзвярях вісеў на клямцы, прабой быў вырваны. Пасыпешна ўбег у хату, але тут выглядала ўсё ў парадку. Дастав зь печы чыгуноч з капустай і пачаў з апэтытам сёрбаць, закусваючы хлебам. І ў гэты мамэнт із запечка пачуўся дробненькі съмяшок, нібы пабразгваныне спружыны будзіка. Крыху занепакоіўся, але хутка апанаваў сябе. Падняў лыжку ўгару, быщам перад ім сядзеў нехта, каму трэба трэснуць ёю па ілбу, і спакойна прамовіў:

-- А гэта яшчэ хто там?

Съмяшок памацнёў, ператварыўся ў нейкі мэханічны клёкат, быщам у таго, хто на печы, саскочыла, як у будзіку, накрученая спружынка, і ён ужо ня ў стане цяпер спыніцца, пакуль яна цалкам не раскруціцца. Машей зразумеў гэты съмяшок так, як і сълед: чалавек пабойваеща, каб яго

не ўзялі за каршэнь і задобрываеща. Не падымаючы галавы, зазначыў:

-- Дык гэта ты мне тут замкі паламаў?

-- Пришлось -- извините...

Мацей незадаволена:

-- Ламашь замкі! І ўрываща ў хату?! Хто ты такі, і куды нясуць цябе твае ногі?

Съмяшок адразу-ж перарваўся. І той, хто съмияўся, відаць было, усеўся на печы.

-- Ты угадал" -- прамовіў. -- Хожу, брожу, а куда несуть меня мои ноги, и сам не знаю...

І стаў апавяданець, як каля вёскі напалі на яго трох вялікія сабакі, усе рабыя. Абараняща ня было чым і ўцякаць таксама некуды, і ён кінуўся ў рэчку. Вада студзёнай, ён зьмерз і пабег у хату, якая была бліжэй, каб пагрэшча. А тут гэты замок! Ну, і зразумела, трэба было вырваць прабойчык! У хаце нікога ня было. Ён залез на печку й нечакана заснуй. І сынілася яму, нібы зявілася цудоўная красуня...

Мацей абрэзаў яго:

-- Ты мне байкі не апавядай: ніякіх рабых сабак у вёсцы няма, і наагул сабак амаль няма, іх пастралалят немцы, -- і потым сувора: -- Пакажы мне свае паперы! Я адказваю за цябе...

-- Паперы? Паперы? -- забянтэжыўся той. -- А на что они тебе(

-- Прымашь людзей бяз жадных папераў цяпер забаронена: прыйдуць немцы і цябе і мяне на шыбеніцу пасягнуш...

-- А ты за немцаў?

-- Я не за тых і не за інших!.. Я гаспадар, разумееш? Свой глузд маю! Але я мушу ведаць, хто ты такі. Ты, пэўна, адтуль, з-за хронту?

Мацей узяў апарожненую міску й накіраваўся да парогу, дзе былі палічкі для судзьдзя.

-- Ты ўгадал: я оттуда, с Тамбовской... Но ты никуда не ходи. Понимаешь? Паперы? Хорошо, я тебе покажу моі пачетны... -- Засунуў руку ў кішэню шыняля, які быў пад ім. -- Всякіе паперы бывають -- дадаў. -- Вот, к примеру, такого сорта паперы успокоят тебя?

Мацей узяў галаву і ўбачыў скіраваны на яго наган.

Чалавек зноў закаціўся сваім хвальштывым съмяшком.

-- Дык гэта ты такі абаронца!? -- заўважыў спакойна Мацей. -- Схавай сваю дурную цашку! -- загадаў. -- У сваёй хаце я заўсёды знайду спрыт скруціць табе рукі...

-- А, ты хочешь знать, кто я такой? Хорошо. Я прислан хлопцами по развёрстке для партызанки, чтобы на послезавтра доставили пятьдесят кило печеного хлеба, пять кило жиров и двадцать пяць кило баранины или говядины... Понял?

Мацей разгублена стаяў сярод хаты. «Няпрошаны госьць - горш за татарына, -- думаў. -- Прыйдуць немцы -- павесяць і вёску спаляць! Але й гэтыя пастралаюць і спаляць! Як цяпер выправіць яго?» Успомніў, што няпоены конь і скіраваўся да дзівярэй.

-- Гаспадар! Гаспадар! Постой, я тебе что-то скажу - ты никуда не ходи. Имей віду - жывым тебя спалим...

-- Я нікуды ня йду: конь, от, высах тамака, цэлы дзень няпоены...

-- Не помрёт твой конь.

Пакуль Мацей стаяў каля дзьвярэй, бадзяка злез зь печы. У зубах была цыгарка. Папрасіў запалку. Мацей паднёс каганец і ў гэты мамэнт убачыў, што рукі ў бадзякі дрыжань.

-- Зімна?! -- усміхнуўся Мацей.

-- Как?

-- Я пытаю: зъмерз на печы?

-- Промёрз, когда попал в реку...

-- А дзе гэта табе собіла цераз рэчку лазіць?

-- Вот собило, собіло... -- ухіліўся той ад адказу. І потым -- Знаешь что, господар, если ты попробуешь меня выдать, будет тебе плохо...

-- Ды я нікуды, толькі-б каня, кажу, напаіць...

Мацей сеў на лаўку й начаў апавядань, чаго нацярпеўся за дзень. Думаў, можа чалавек расчуліша, супакоіша, і тады можна будзе выскачыць на хвілінку да канюшні.

-- А ші ты што еў? -- запытаў потым.

-- Рано ел, а потом не приходилось. Но это ничего, мы в лесу привыкли жить по-волчьи...

-- А праўда, жывеше, як ваўкі...

Было, мабыць, ужо каля дванаццатай ночы, калі бадзяка сядзеў над патэльняй зь яечняй за столом.

-- А где твоя баба? -- запытаў раптам.

-- Няма ў мяне бабы -- нікога няма...

-- Как так?

-- А ўжо два гады, як усіх лішыўся: бонба ўдарыла, як хронт ішоў.. А я, на няшчасце, дома ня быў і ўцалеў...

Чалавек памаўчаў, даядаючы яечню.

-- Хорошо ты меня угостил, вот кабы ещё бабу доставил...

-- Вось пра што маскаль думае!? -- узбунтаваўся Мацей.

-- Скуру сваю трэба ратаваць, а не пра бабу думаш у гэты час!..

І ў той-жа мамэнт з вуліцы пачуўся нейкі шум, крык і крокі людзей. Мацей, уперад за ўсё, прыгнінуў пальцам агенчык каганца. Потым кінуўся да вакна. Заглянуў у яго й хутка адскочыў.

-- Немцы ў касках! -- прашантай трывожна.

Штурхануў бадзяку ад стала й скамандаваў:

-- Уцякай! Зараз-жа ўцякай!

Бадзяка схапіў з лаўкі шынэль і выскачыў за дзвіверы. Пачулася некалькі стрэлаў. Мацей пераксыціўся. За дзвівярыма ўжо тупалі сваімі цяжкімі ботамі немцы. Мацей паспяшыў адчыніць, і снапкі агенчыкаў з ручных ліхтарыкаў асьвяцілі хату. Мацей стаяў як няжывы...

Поверх зеленаватых нямецкіх шынеляў віселі жаўтаватыя шнурывы й бляхі палявых жандараў. Загадалі запаліць святло. Адзін зь іх, старэйшы па чыну, пачаў аглядзаць хату. Убачыўшы на стале патэльню, кавалак хлеба й нож з відэльцам, выкрайкнуў:

-- Partizant!?

Мацей пакруціў галавой.

Пачалася рэвізія. Заглянуў пад лаўкі, пад печ і навет у печ. Адзін з жаўнераў узлез на печ, але зараз-жа покатам зъяшцеў адтуль.

-- Mine! -- выкрайкнуў.

Мацей абкружылі, наставіўшы на яго аўтаматы. «Удружыў няпрошаны госьць! Цяпер толькі адно: схапісь

гэтую міну й сабе пад ногі». Але было позна ўжо: зь яе вынялі запальнік. Старэйшы па чыну пачаў нешта пісаць. Потым яны аб нечым спрачаліся, пазіраючы на Мацея. Пасьля ўсе ўпяцёх падпісаліся пад паперай. Адзін зь іх зьняў з крука ў сцыяне лейцы -- тыя самыя, зь якімі Мацей ездзіў сёньня ў млын. Зрабіўшы на адным з канцоў засмаргу, выйшаў з хаты. Цяпер Мацея мог выратаваць толькі цуд, але гэтакіх цудаў у нашу эпоху не здараєща...

Вывелі Мацея з хаты. Першы немец паставіў у варотах калодку, на якой Мацей кляпаў косы й скіпаў дровы; стаў на яе й прывязаў лейцы да перакладзіны паміж шуламі. Мацей, як адубянелы, стаяў і глядзеў на ўсё гэта. «А конь так і застаецца няпоены», -- думаў. Узыняў вочы ў неба. Але неба маўчала...

Яго штурханулі й загадалі стаць на калодку. І як толькі ён гэта зрабіў, накінулі засмаргу яму на шыю й выбілі калодку з-пад ягоных ног. І ў галаве Мацея зазвінелі званы, і яму здалося, што ён некуды ляціць, ляціць...

* * *

На сьвеце шмат няпраўды, зла, зрады... Людзі добрыя, шчырыя, сумленныя гінуць: ад куль, на шыбеніцах, у вязніцах... Людзі зласлівыя, хітрыя, зрадлівыя дастаюць ардэны й мэдалі, узвышаючыя й множаць зло. І няма згоды й ладу ў доме, у сям'і, паміж сябрамі й народамі... І імчыща цераз трупы на белым кані Чорная Смерць з аголенай шабляй...

Нью-Ёрк, 1953-1972

Воўчым съледам

Піліп папаўдні натапіў ёўню. Потым узяў сноп яшчэ не абмалочанага аўса і паставіў яго насупрань вакенца, крохаў за трышашь ад ёуні -- якраз на адлегласці вернага стрэлу з паляўнічай стрэльбы. Каб заяць сноп паваліць ці сыягнуць зь мейсца ня мог, прывязаў яго да лазовага кусыціка, які, як наўмысьльне, тут і тырчэў з-пад сънегу.

Зайцы ўзімку, калі ўсё пакрыта сънегам, галодныя і йдуць на жыроўку рана ў дужа марозныя дні, навет зараз-жа, як толькі пачне заходзіць сонца. Таму Піліп яшчэ завідна наважыў «засесыці на зайца». Зыняў з крука сваю пістонную дубальтоўку, падняў куркі і прадзымухаў іх. Пістоны былі ўжо старыя, падмочаныя, і на іх мядзянай агортцы зьявілася зялённая маса. Даставіў з карабка іншыя й паставіў на мейсца сапсутых. Абуўся ў цёплыя валёнкі, надзеў кожух і падаўся ў ёуню. Дым ужо сышоў, і цяпер у ёй было цёпла і прасторна.

Сеў на загадзя падрыхтаваныя снапы, прасунуўшы рулю сваёй дубальтоўкі ў вакенца. Ноч была ясная й марозная; месяц у поўні, як начышчаны мядзяны пятак, вісеў над бліжэйшай грамадкай сасоньніку, разльіваючы наўкола зеленаватае мяккае съятло, і Піліпу была добра відаць навет мушка на дубальтоўцы.

Ад няма чаго рабішь ён пачаў успамінаць свае паляўнічыя прыгоды: увосень яму «пашэнціла» -- падстрэліў на возеры пару дзікіх гусей; праўда, з-за іх яму давялося добра выкупаша ў ледзянай вадзе, але гускі былі тлустыя! «Гускі! Што гускі -- дробязь! Цяпер набой шмат каштую, дый не дастацы! -- падумаў. -- От, каб лася дзе-небудзь падпільниваць -- і мяса шмат, і скора спатрэбілася-б у гаспадарцы на сырамяць ці на што. Або добра га! Ну, ці хация-б ваўка; за скуре, напрыклад, атрымаў-бы добрую прэмію!.. Ваўка!? От, каб тады была зь ім стрэльба, як у восенскі імжлівы дзень, калі ён ціха пасоваўся па вузкай лясной сцежцы з торбай арэхай на плячох!.. Ага! Як напароліся тады на яго тыя два ваўкі-канятнікі! Ото было-б паляванье...»

Рантам яго моцна пацягнула на сон, і ён клюнуў носам. Узварухнуўся, паправіў над сабой снапы і зноў пачаў пільна ўглядзаша ў вакенца: сноп і лазовы кусьцік маячылі перад вачыма, як і раней. І сон хутка зноў наляцеў на яго й салодкім датыканьнем пачаў плюшчыць яму вочы. І тады пачало блузнышча: роўная, сынегам ухутаная лагчына, і ён у лёгкіх санках, з упражненымі ў іх алінямі, імчыша па ёй! Алені прымчалі яго ў ледзяны горад, асьветлены сінімі, зялёнімі, жоўтымі й ружовымі агнямі. Зайцы, вавёркі, козачкі, ласі і ўсе іншыя звяры і звяярушкі паўсталі перад ім у шарэнгу. Мядзьведзь затрубіў у даўгую мядзянную трубу. І тады воўк, выступіўшы наперад, узмахнуў лёгкай тоненъкай трисыцінкай, і ўсе зверы ўзгоднена засыпівалі. Якія гэта былі чудоўныя, ніколі раней ім ня чутыя сыпевы! І яму так стала прыемна, і такімі сладкімі і прыхільнімі здаліся ўсе

зъвяры і зъвярушкі, што з вачэй аж пасыпаліся сълёзы ад прачуласыці...

Ён зноў клюнуў носам і спалохана хапіўся за стрэльбу. Але наўкола па-ранейшаму было щіха; снопік і лазовы кусьцік заставаліся на мейсцы. Рантам да вуха дайшоў нейкі ледзьве ўлавімы шолах. «Ага, нейдзе скача зайчык», -- падумаў, павольным рухам бяручы стрэльбу. І ў гэты час на роўнай, выгладжанай вятрамі кромцы сънегу, зъявіўся нейкі падоўжаны, зусім не падобны на зайчыны, цень; плыў ён павольна, часам на кароткі мамэнт спыняўся, як-бы той, ад каго гэты цень ішоў, да ўсяго прыслухоўваўся і прынюхваўся. Напружены мамэнт цягнуўся так доўга, што Піліп адчуў навет нечарплівасынь...

Ён хацеў ужо крыху нахіліца да вакенца і ямчэй заглянучы у яго, як крокаў за дзесяць, ня больш, паўстала постаць ваўка, якая ў съятле месяца здавалася дужа вялікай. Прыплюшчыўшы левае вока, Піліп павёў позіркам па ліштве сваёй дубальтоўкі і потым націснуў на язычок курка. Але пачуўся толькі «пішык» -- порах у стрэльбе ляжаў доўга і адсырэй...

Воўк пачуў гэты «пішык» і павёў галавой да вакенца. Пэўна ўчу́шы пах спаленага пістона, а можа быць, і дубленага кожуха Піліпа, ірвануўся наперад, зрабіўшы вялізарнейшы скачок! Піліп зноў падвёў мушку стрэльбы да грудзі ваўка, ужо бягучага, і націснуў на язычок другога курка. На гэты раз грымнуў стрэл, рэха якога пакацілася далёка па імшарах. Воўк перакуліўся, дрыгаючы нагамі. «Ну, вось і даў канцэрт!» -- падумаў Піліп, успамінаючы сон.

Выйшаў на двор. Абагнуў ёуню, скіраваўся да здабычы, каб паглядзець, што за яна. Але яе на мейсцы ня было.

Піліп захваляваўся: «Гэта-ж цэлыя сорак пяць шалкачоў!» Азірнуўся. Воўк валокся зь перабітым задам крокаў за пяцьдзесят ад яго. Кінуўся наўздагон. Падбег, замахнуўся ботам, цэлячи ў галаву. Воўк ляснуў зубамі й хапіў за халиву бота. Ірвануў яе й раздраў ад самага верху і аж да абщаса. Піліп спалохаўся, але зьвера ўпусыць было шкада. Размахнуўся і ўдарыў яго прыкладам стрэльбы. Стрэльба хруsnула, і ў рукох Піліпа засталася толькі кароценъкая руля. Воўк, нібы зразумеўшы, што настаў ягоны чарод нападу, нечаканым скачком кінуўся да Піліпа, хапаючы яго за горла. Піліп адпіхнуў яго нагой. Воўк зноў скочыў на грудзі Піліпа й на гэты раз хапіў яго за твар. Вырваў амаль усю левую шчаку. Гарачая кроў заліла Піліпу рот, пацякла па вонратцы й пад вонратку. Ён моцна закрычаў і пачаў адбіваша нагамі. У зьвера, відаць, не хапіла ўжо больш сілы да нападу; ён раптам адскочыў ад Піліпа і толькі час ад часу паварочваў да яго галаву і ляскаў зубамі. Піліп кінуўся наўцёкі, але крокаў праз дзвашаць сілы пачалі яго пакідаць, і ён паваліўся на сънег...

* * *

У Піліпавай хаце яшчэ ня спалі і стрэл чулі. Чакалі: вось ён хутка зьявіцца, як звычайна, з зайцам у рукох. Тым часам праішло з паўгадзіны пасыля стрэлу, а потым і гадзіна, а ён не вяртаўся. Западозрылі нешта няладнае. Спусылі з ланцуга Палкану, які ўжо хвілін за пятнашашь-дзвашашь перад стрэлам пачаў гучна брахаць і ірвацца з ланцуга...

Сабака зараз-жа кінуўся за гумно. Пайшлі ўсьлед за ім: Палкан стаяў над Піліпам і жаласьліва візчэў, ліжучы гаспадару рукі. Піліп паднялі й павялі да хаты,

падтрымліваючы подручкі. Палкан абнюхаў съяды ваўка й кінуўся ў кірунку імшараў...

Убачыўшы Піліпа ў крыві і з разарванай шчакой, у хаце ўсе перапалохаліся. Толькі адно слова «воўк!» мог сказаць ён. Пабеглі да настаўніцы па ядынку. Тая сама прыйшла зрабіць анатрунак...

Калі ўсё было скончана й Піліпа паклалі ў пасьцель, успомнілі пра Палкана. Мужчыны ўзбройліся калкамі і пайшлі яго шукаць. Ад мейсца стрэлу воўк прайшоў яшчэ кілёмэтры два. Палкан дагнаў яго ў імшарах. Ратуючыся ад злоснага й дужага сабакі, ён забіўся пад лапік густой ёлкі і адтуль агрывазаўся. Сабака не рызыкаваў кінуща на яго, стаяў і злосна брахаў. І толькі тады, як падышлі з калкамі людзі, кінуўся на ваўка й пачаў яго ірваць зубамі. Зывер выкаціўся з-пад елкі і быў прыщіснуты калкамі...

1930

Пернікае сэрца

Немцы пачынаюць аджываць. У гэтым перакананы навет наш мастак Вохра. Праўда, ня ёсьць ён мастак палітры, а па паўлітру, паслы чаго вельмі ўдала расфарбоўвае ў розныя колеры, асабліва ў сіні, сваю жонку. Дык ён цяперака «перабудаваўся» адносна адживання немцаў. Раней казаў: «Бяз чужынцаў ім і за сто год ня вылезыці з руінаў. Ды яны й чакаюць толькі, каб каго зноў запрэгчы!..» А цяперака ўжо -- не, так ня кажа: немцы пачынаюць аджываць!

Вось тутака, у крайсавым, як па-нашаму, у павятовым месце, адбыўся перадкаляндны кірмаш. Зъехаліся ня толькі баўэры з усяго краю, але ўсе, хто толькі мог. І навет зь іншых майсцоўасыняў. А Вохра запэўнівае, што навет зь іншых панстваў-гаспадарстваў, як Гэсэн, Саксонія, Вайсрутэнія¹... Можа й так, праверыш нам цяжка. Але пэўна тое, што людзёў, як кажа Вохра, было тутака ўсялякіх: і баварцы ў сваіх рознафарбавых туалетах, і звычайныя немцы, і, можа, саксонцы -- Бог іх ведае! -- і вайсрутэньяны, як суседы... Гутарка тутака адбывалася на ўсемажлівых мовах.

¹ Назва Беларусі ў часы нямецкай акупацыі 1941-1944 гг.

Вось і мы з Вохрай выправіліся на кірмаш. Што датычыць мяне, то я ня так для того, каб што купіць, бо грошы мне няма адкуль браць, каб купаваць розныя рэчы на кірмашох, -- я ішоў толькі паглядзеь, паколькі Вохра запэўніваў, што пазыяджаліся людзі з розных панстваў-гаспадарстваў. Тым болей, што і вечер у гэты дзень дзьмуў якраз у тыл, калі ісъці ў кірунку места...

І прауда-ж, немцы аджываюць проста, як па пляну Маршала¹! Колькі тут тавараў імі было павыстаўлена ўсялякага! І гэта нягледзячы на вечер, які тут ім ня дзьмуў з тылу. І міскі з самалётавага алюмінію, і розныя забаўкі, цашкі, пісталецкі, гарматкі... І ўсё гэта, як я добра прыгледзеўся, то з пабітых самалётаў, то з танкаў і іншых падобных рэчаў, так што я навет падумаў: «Рэалістычныя немцы ўрэшце знайшлі правільны кірунак жыцця, перарабляючы зброю ў дзіцячыя цацкі, і каб усе народы (за выключэннем, зразумела, вайсрутэннянаў, бо мы такіх рэчаў яшчэ не будавалі), каб усе народы зрабілі так, то ня трэба было-б спрачаша ні за Руру (як Вохра называе Рур), ні ў будучыні за Ўрал і Данбас. Жышцё пайшло-б зусім у мірным кірунку, і дзені ўсяго сьвету былі-б цалкам задаволеныя!.. Былі тут і пернікі, выпечаныя ў розных формах: у форме Nikolaus'а² зь белай барадой, сагнутых пад цяжкасцю падарункаў, якія яны несьлі ў торбах для дзяцей; у форме сэрцаў розных якасцяў і вялічыні зь дзірачкамі пасярод,

¹ Праграма аднаўлення і развіцця Эўропы пасля другой сусветнай вайны на аснове амэрыканскай эканамічнай дапамогі; праграма пропанавана ў 1947 годзе Дж. К. Маршалам.

² Святы Мікалай, які прыносяць дзяцям падарункі. Традыцыйны калядны падарунак -- пернікавы Nikolaus.

празь якія працягнуты шнуркі (гэта для таго, каб купіўшы зараз-жа мог яго павесіць за гузік на грудзях); і кілбасы, ліверныя і крывяныя, яблыкі -- усяго не пералічыць. І ўсё гэта, галоўнае: «onhe Karten»¹.

Вохра, хошь і яму ня было дзе брашь грошаў, меў якіясыці «фэнікі». Вось мы сабе ходзім паміж баварцамі ды іншымі. Некаторыя зь іх ужо абвесіліся пернікамі-сэрцамі, адламваючы па кавалачку, смакуюць. Што датычыць мяне, то дай Божа сваё як-кольвек уцаліць! На што мне яшчэ куплёнае сэрца? Я ўсё хадзіў і то там, то тут прышэньваўся, бо ўсё роўна ведаў, што нічога ня куплю. Але цікава так хадзіць... Што датычыць Вохры, то той усё бегаў у «Gasthaus»² грэцца півам, якое ён разбаўляў прынесенай у кішэні «пяцісмакаўкай» (гэта -- гарэлкай з назовам ад прозывіща таго, хто яе гнаў, хаця я і сумняваюся, каб Пяцісмак гнаў гарэлку). Але Вохра, нагрэўшыся, хутка мяне знаходзіў.

Аднаго разу ён выйшаў з «Gasthaus'a» і досышь добра ўжо нагрэты, і не адзін, а ўдваёх. Спаткаўшы мяне, ён пачаў нас знаёміць:

-- Не знаёмыя -- знёмцеся!

-- Ды мы ўжо, здаеща, знаёмыя, -- адказаў той, каго мне рэкамэндаваў Вохра, з добрай усьмешкай на нашай роднай мове.

Мяне гэта аж зьдзівіла. Я думаў, што гэта немец: на ім, калі апісваць з ног да галавы, як гэта ўмеюць рабіць праудзівыя пісьменьнікі, быў зялёны баварскі каплялюшык зь белай вяровачкай і з пэндзэлькам на баку; такога-ж зялёнага

¹ Без прадуктовых картак.

² Невялікі гатэль з рэстаранам.

колеру куртка зь кішэннямі збоку і з бартамі, упрыгожанымі дубовымі лістамі й рознымі зъвераняяткамі і птушаняяткамі, накшталт ланяў і глушиоў; спартыўныя, таксама зялёныя, штаны, прышыпленыя да жоўтых і таксама спартыўных чаравікаў бліскучымі пражкамі. А што дзіўней: на грудзёх у яго, там, дзе месціцца сэрца натуральнае, вісела иернікаве вялікае сэрца на белым шаўковым шнурку.

-- Не памятаю, дзе мы з вамі знаёміліся, -- адказаў я, падаючы руку.

-- Як так? На радзіме яшчэ знаёміліся й ня раз! Вы, Максім, мусішь, і цяперака ім засталіся, а я цяперака Грукацень, а раней, як вам ведама, быў Пукаліч...

Я ўспомніў: праўда, быў такі, усё сябраваў з нашым прэзыдэнтам! Ён добра ведаў, што праз прэзыдэнта і ён узвысіцца!

-- Ну, як-же вы цяперака? Дзе прытуліліся? -- спытаў я.
-- «Wie geht es Sie?»¹ -- як тыя немцы кажуць.

-- Дзякую! Жыву на прыватцы. Раней быў на ўтрыманыні UNRRA², а потым кіцуў: ня варта аўчынка вырабу.

-- Што робіце? Што вы робіце для нашай радзімы?

-- Ах! Махнуў на ўсё рукою! -- адказаў Грукацень. -- Раней, як быў у лягеры, прабаваў рабіць тое-сёе, але заместа ўдзячнасці атрымаў ад грамадскасці толькі лаянку й няпрыязнасць... Кінуў!

¹ Як вы?

² UNRRA (ЮНРРА) -- United Nations Relief and Rehabilitation Administration -- Адміністрацыя Аб'яднаных Наций для Дапамогі й Албудовы. Усе асобы, што карысталіся дапамогай ЮНРРА, называліся displaced persons -- ДП (гласлоўна: перамешчаныя асобы).

Я ўспомніў, праўда, выпускаў ён якіясыці рататарныя лісткі й лістоўкі, пісаў якіясыці памфлеты супрочь асоб, якія ў чымсъці стаялі яму на дарозе, выліваў цыстэрны памыяў на сяброў, зь якімі разам прашаваў і, што яшчэ горш, бышамбы быў зь кімсъці «звязаны», што яго цалкам скампрамэнтавала. Людзі кажуць, што ён дужа амбітны, лезе ўверх! І абавязкова хацеў стаць камандантам, а калі не камандантам, то хоць-бы прэзыдэнтам, на мейсца сябра, які зынік... Што датычыць мяне, то я даў-бы яму таго прэзыдэнта, хай-бы быў! Тым больш, што цяперака ў прэзыдэнтах быць досьць небяспечна: альбо заб'юць, альбо абраюць, альбо проста ня плацяць... Прэзыдэнт мусіць быць самаахвярным і за свае грошы ўсе справы весыці. Я ведаю аднаго прэзыдэнта, дык ён, каб паехаць на адну канфэрэнцыю, мусіў прадаць усе штаны, што былі ў ягоным куфары, застаўся толькі ў адных, у якіх паехаў. І добра, што нідзе праз плот ня трэба было лазіць, а то мог-бы засташа зусім без штаноў. Хай пабыў-бы ў прэзыдэнтах!

«Так, так! -- думаю я. -- Пернікаве сэрца! Замест каб рабіць карысную для радзімы справу, чалавек паставіў за мэту паскудзіць... Ну й дакаціўся...» Але кажу яму зусім іншае. Я яму кажу:

-- Цяжкія часіны!..

-- Што датычыць мяне, то я жыву добра, -- адказвае Грукацен.

-- Чым-жа вы цяперака займаецца?

-- А вось тым-сім...

-- Прыехалі на кірмаш?

-- Пойдзем-жа пабачыць...

І мы, усе ўтраіх, пайшлі далей. У адным мейсы на
спаткалася немка з плюкам. Плюк, як і усе той пароды
плюкі: чатыры ногі, два вухі і з тылу хвосьцік. Але
Грукаценъ так зацікавіўся ім, што немка аж сплохала, ці
ня крыеща тут нешта-нейкае? Вонра кажа:

-- Кінь гэтага плюка! Пойдзем лепш пагрээмся півам!

А Грукаценъ стаішь над плючкам ды ўсё гаворышь яму
ўсялякія прыемнасьці:

-- Плючак, які ты прыгожы! А хвосьцік, а вушкі!..
Пупсік, Мопсік, Гопсік!.. Не, ён па-нашаму не разумее. Wie
heisst du?¹

І адламаў ражок сэрца і даў яму пасмакаваць. Калі
адышліся, Грукаценъ зьвярнуўся да мяне:

-- Як я пакахаў гэтых істотаў! Сам не падайзраваў, што
ў май сэрцы гэтулькі пяшчоты... Плюкі самыя шляхетныя з
жывёлаў, што жывуць на зямлі! Сярод іх лепей, чым сярод
людзей...

І яшчэ раз азірнуўся.

-- Ах, каб я ведаў, дзе кватэра гэтага плюка, яшчэ раз
схадзіў-бы...

У другі раз, праўда, гэта ўжо было не на кірмашы, ён
мяне зноў зьдзівіў сваёй пяшчотай да гэтых шляхетных
істотаў. Я спаткаў Грукаценя ў Ратыбоне. І зноў-жа паненка
йшла нам наасустроч з плюкам на ланцужку. Я навет
зьдзівіўся, чаму на ланцужку, калі яго можна было засунуць
у ту ю невялічкую торбачку, што яна трymала ў руцэ.
Грукаценъ так зацікавіўся, што аж развязаў рот. А калі

¹ Як цябе зваць?

паненка мінула, не ўцярпеў і пабег за плюкам, не развітаўшыся са мною.

-- Пупсік, Монсік... Wie heisst du?

Але тое, што адбылося ўрэшце, я навет ня мог прадбачыць. А прадбачыў я шмат! Чацьвёртага вераснянія трышашь дзявятага году я прадбачыў вайну, і яна пачалася першага. Я ехаў Eilzug¹. На аднай астаноўцы ў вагон увайшоў баварац з двумя плюкамі на рукох, захінутых шалікам. Калі мяне было адно мейсца, але баварац прайшоў міма. Я быў задаволены, бо ня люблю таварыства плюкаў... І якраз не паshanцавала: баварац з плюкамі вярнуўся й сей на тое мейсца, што было каля мяне. То ня быў баварац. То быў Грукаценъ. І плюкі, якіх ён тримаў, наколькі я ня мылімось, былі тыя самыя, якіх мы калісьці спаткалі. З далікатнасці прыйшлося павіншаваць яго з купляй, бо мне-ж было ведама, якая пяшчота ў сэрцы майго знаёмага да гэтых істотаў. Але Грукаценъ бышам сем начэй ня спаў і толькі штосьці прабурчэў у адказ. Мне вельмі хацелася запытаць, ці шмат заплаціў ён за плюкаў, бо я ўжо чуў, што адзін такі плюк каштуе да двух тысяч даляраў (і гэта мяне вельмі зьдзівіла!). Але Грукаценъ сядзеў і гладзіў сваіх плюкаў з такай пяшчотай, што я наважыў не перапыніць яго ў гэтым. І раптам праз некаторы час зьявіліся два паліцаі. Убачыўшы плюкаў, яны адразу-ж затрымаліся, нібы зачараваныя, і адзін зь іх паказаў на Грукаценя пальцам:

-- Das ist er!²

-- Komm! Komm!! -- загадаў другі сувора.

¹ Хуткі цягнік.

² Гэта ён.

І павялі Грукаценя.

Тады я зразумеў сабачы інтэрас, які раптам ахапіў майго знаёмага. Ён краў пародзістых сабачак і збываў іх у іншым мейсцы. І гэты заробак -- для такіх асоб, як Грукацень, бо заместа праўдзівага ў іх пернікавае сэрца...

1949

¹ Ідзі! Ідзі!

Першыя цаглінкі

Калі Кастусь увайшоў у двор, Сымон стругаў абручы ў прыклетніку. «Майструе баця, як заўсёды, -- з прыемнасцю падумаў Кастусь. -- Гэта добра!» І ўспомніў, як, бывала, езьдзіў зь ім на кірмашы прадаваць ягоныя вырабы: розныя бачонкі, цабэркі, даёнкі, біклажкі і іншае. «Дасыціны баця! Усё гарышь у ягоных рукох!» -- з гонарам падумаў зноў.

Сымон адараў вочы ад стругу, які гладка й лёгка рэзаў мяккую ляшчыну, і зірнуў на ўвайшоўшага, быщам-бы на хвілінку задумаўся, а потым з выразным незадавальненнем спытаў:

-- Вам што, таварыш, патрэбна?

Кастусь усміхнуўся, падумаўшы, што башка хоча зрабіць зь ім жарт, і нічога не адказаў. Сымон павярнуў ляшчыну да сябе другім канцом, заціснуў яе зноў у варштаце й нарыхтаваўся стругаць яе далей. Кастусь падышоў і ўзяў струг зь ягоных рук.

-- Баця, не пазнаеш мяне ці што?

Сымон падняў на яго вочы, павёў па ягоным схудальным твары, па вайсковой памятай і даўно ня мытай кашулі, па заношаных штанох і ботах у дзюрах, і твар ягоны раптам скрывіўся і зморшчыўся ў канвульсыях непаўстрыванага болю. Зълез з варштат і памалу, угнуўшы галаву, пакульгаў

у хату. Узышоў на ганак і тады абярнуўся да сына й зноў павёў вачыма па ягонаі схудлай постаці. Сыляза выкацілася зь ягоных вачэй -- ён хунеңка змахнуў яе рукавом насову.

Пашіху сказаў:

-- Ну, дык што-ж цяперака?! Хадзі ўжо ў хату!

Кастусь таксама адчуваў сябе нядобра й прыгнебенай, няёмкай посташцю ўзыняўся на ганак і ўвайшоў усьлед за бацькам у хату.

-- Яшчэ аднаго вядзеш? -- вымавіла Параска. -- Няма чым частаваць!

Сымон ненатуральна -- зь нейкім нутраным болем -- зарагатаў.

-- Ты азірніся найперш уважліней, зь кім маеш дачыненьне! -- сказаў.

-- Зь кім!? Шмат іх тутака швэндаеща -- і зялёных і чырвоных, усіх не начастуешся, каб навет маёнтак мелі!..

Раптам скоса зірнула на незнаёмага і потым усё болей і болей пачала ўзіраща ў Касыцковыя очы, і тады чапяла вырвалася зь ейных рук і бразнулася аб падлогу.

-- Маманька! -- выкрикнула, хапіўшыся за сэрца Параска. -- Ой, маманька! -- і закружылася па хаце, як падстрэлены птах. -- Сыночак мой, як з таго съвету, -- косьці ды скура.

Патэльня зь недапечаным блінам засталася стаяць на прыпекчу.

-- Мама! На паўдарозе да таго съвету, праўда, быў! -- прамовіў Кастусь, кіруючыся да маші, каб прывіташа па-сыноўску. -- Два! -- узыняў угару два пальцы. -- Два дужа цяжкія тыфусы звалілі мяне -- ледзь-ледзь выжыў!

Сеў на лаўку, быщам згубіўшы сілы.

-- От, нам і казалі, што ты памёр нейдзе там у шпіталі...

-- Хто казаў?

-- Нупрэй Міхалкаў.

-- Нупрэй!? О, праўда, спаткаў я ў сьпісе хворых ягонае прозывіща, але паколькі рухацца ня мог, перадаў яму пісульку, а потым із мной пачаўся крызыс такі цяжкі, што мянене ўжо клалі на насілкі, каб аднесыці ў морг. На гэтым наша спатканыне й скончылася...

Сымон, як і да гэтага часу, стаяў нярухома, як прышты да падлогі, і глядзеў на сына.

-- От, Нупрэй і падумаў, што ты пайшоў на той съвет, - - крыўдзіща на яго нязавашта... -- адазваўся ўрэшце.

Пацалаваўшы маці й бацьку ў шчаку, Кастусь швырнуў свой пусты ранец пад лаўку.

-- Ну, а як вы? Надакучаюць вам, чую, цяпер розныя чужбы людзі?

-- І не кажы, Костка! Кожны дзень па колькі чалавек! Дый ня хочуць, каб абы чаго! Дай ім сала, шынкі!.. Яечню сипячы!.. Дзе-ж можа набрацца наш гаспадар усяго гэтага?!

-- Гэта ўсё надабіткі ад таго войска, што было дайшло аж да Варшавы, -- заўважыў Сымон. -- Цяпер блукаюць тутака, па вёсках ды лясох, абы не патрапіць ім зноў у рукі, бо панхунць назад пад кулі ды шрапнэлі... Няма за што і ім ваяваць...

-- Так! Перакруцілася ўсё ўверх дном! -- прамовіў у задуме Кастусь. -- Потым, крыху пачакаўшы: -- Ну, а нашы як? Я спаткаўся ў Смаленску з адным нашым вельмі выдатным чалавекам, ён казаў, што ўсе паўнякалі ў лес ад мабілізацыі...

-- З нашага Гарадца -- усе да аднаго! Толькі ты ды Нупрэй!

Зноў задумаўся Кастусь.

-- Што -- я? Я ня быў тутака! Дый наагул із мной іншай справа: нас усіх, апроч прафэсуры, з універсітету ўзялі бараніць савецкую ўладу...

Узыняўся і зачэрпнуў қубак вады. Зноў сеў на сваё мейсца.

-- Ну, а Нупрэя злавілі на кірмаши ў Высокім і пагналі адразу пад кулі, не навучыўшы навет страляць...

Кастусю было няпрыемна слухаць гэта -- узынікалі розныя прыкрыя думкі.

-- А ведаена што? Як кажуць людзі: ня бывае дабра бяз зла! Было-б куды горш для нас, каб нашы не збайкатаўалі мабілізацыю: Варшаву тады маглі-б узяць, і, зразумела, ня было-б ніякай гутаркі пра Беларусь! А так цяпер можа будзем мець незалежнасьць... -- урэшце зауважыў.

-- Якраз так табе і паднясуць гэтую незалежнасьць на залатой талерцы! -- запярэчыў Сымон. -- Яны хлусыльвия, тыя чырвоныя... Такія хлусыльвия, што ў іх на адным тыдні пяць пятніц! Яшчэ не аддаўна пануюць, а ўжо выказаўліся горш за жандараў царскіх... Кажаш -- незалежнасьць! Як ім прыпячэць, як над Варшавай, дык яны табе тады ўсё будуць абяцаць, бо ці гэта-ж адпаведныя людзі? Рабуюць народ дый ўсё!

-- Хаця ў палітыцы я ня спэц і ня люблю яе, хочу заніцца навукай, бо навука цяпер будзе рухаць жыщыё, а не палітыка, але раней мне здавалася, што яны стаяць за народ, і гэта мне падабалася.

Параска паставіла на стол гарачанькія смачныя блінчики.

-- Ну, дык, сынок, падмацуйся пакуль што гэтым! А хутка будзе й вячэра.

Як съячнела, пачалі ісьці праведашь Кастуся бліжэйшыя суседзі. Кожны прыходзіў да яго з працягнутай рукой і казаў:

-- Як маешся, Костка?

-- А от, як бачыш.

-- Завітаў усё-ткі да бацькі? Дый ня дзіва: пяць год ня было ні слыху ні дыху...

-- А тут пра цябе пайшлі чуткі, што ты ўжо «каюк»! -- заўважыў дзядзька Ляксей, якому ўжо мінула далёка за восемдзесят, як ён казаў.

Кастусь усыміхнуўся.

-- Каюк! Татарскае слова, але трапнае: каюк! -- і ўсё тут табе! Коратка і ясна! Як умее наш народ выбіраць добрыя слова зь іншых моваў!

-- Ты кажаш -- татарскае, а як яно трапіла да нас? -- цікавіўся Ляксей.

-- Як трапіла? Шмат дарог было: праз расейскую мову, праз войны: нашы князі бралі ў палон татараў і садзілі іх на вольных землях, а здатнейшым навет і чыны давалі...

-- А хто мы? -- зноў паставіў пытаныне дзядзька Ляксей.

-- Хто мы? Раней мы былі -- Літва! А цяперака...

-- А цяперака нам прыдумалі новую мянушку -- Беларусь...

-- Хоць гаршчком назаві, абы ў печ не садзіў, -- заўважыў нехта.

-- Ну, гэта й так і ня так! Ад таго, як нас называць, шмат чаго залежыць. Калі белыя русы, значыць, усё-ткі русы, і тады ня рыпайся! Але-ж гэта няпраўда, што мы

русы! Літвінамі мы былі, Літвой, кажу, дый Вялікай Літвой, а ня той, што можна пераплюнуш! Была яна яшчэ за памяцьшю майго бацькі! -- з націскам пацвердзіў дзядзька Ляксей. -- А калі гэтак, дык і гэць ад нас: мы самі з вусамі! От тамака, у нашай Літні, -- ты, пэўне, яшчэ не забыўся -- руду цягаў з балота і я, каб лішь гарматы для твойго ўзбекі, Кастусь, каб сказаць ім гэтае самае -- гэць! Але тады нам былі паны на перашкодзе...

Кастусь заўважыў:

-- Праўда! У бібліятэцы Пецярбурскага ўніверсітэту я натрапіў быў на некаторыя матар'ялы аб 1863 годзе, дзе ёсьць успамінак, што паўстанцы Кастуся Каліноўскага ўрахумілі закінутыя дзве літні, у якіх выраблялася зброя для іх: адна ў балоціста-лясістай мясцовасці на поўдзень ад Менску, гэта, мабыць, наша, а другая нейдзе каля Тэльшына ці Цэльшына, на поўнач, здаеща, ад Горадні...

Умяшаўся Нупрэй (ён таксама прыйшоў праведаць Кастуся, хоць і пусыцё пра яго непажаданую чутку, не наўмысна, пэўне).

-- А палякі з нас съмияюща:

Ад веку мы спалі, і нас набудзілі,

І ў «тылэк» нам далі, і зноў палажылі...

Дзядзька Ляксей зморшчыўся.

-- Хай съмияюща! Але съмияеща той, хто съмияеща апошнім. Мы ім больш, чым яны нам, давалі ў «тылэк»! Яны навет каралёў ад нас пазычалі...

-- От, дзядзька Ляксей, трэба вас паклікаць на нашага прэзыдэнта, а то вылез тамака нейкі чарвяк! -- заўважыла щётка Аўдоля.

Па хаце пакаціўся рогат.

-- Ну, дык вось, -- зноў пачаў дзядзька Ляксей, -- дойдзе да таго, што зноў будзе Літва -- мусіць дайсыці! Толькі гэта ўжо не за маёй памяцьцю будзе. Але ші мала людзей паляжа, пакуль павытураць гэтых трутняў, што тамака заселі і няволяць іншыя народы. От-жа, мне было ўжо гадоў за дваццаць, як і ў школах, і ў гмінах, і ў судох -- усюды нашая мова была! А за цароў палічылі гэта за злачынства і ў вязніцу запіралі... Хіба-ж гэта ня трутні?!

-- Дзядзька, -- умяшаўся Кастусь, -- прыйдзе зноў наш час: бачыце, трутняў-цароў выкінулі ўжо...

-- Цароў выкінулі, але ўжо іншыя прымашчвающа тамака, і, можа, яны будуть горшыя за цароў?!

-- То праўда, дзядзька Ляксей. Ужо відаць, што горшыя. От, дай ім гэтую самую «развёрстку», патомака накармі маскаля, якога паставілі табе ў хату, дай фурманку, адбудзь цягла, заплаці падатак, а патомака можа такое прыдумаць, што й жыць не захочаш! -- уставіла Аўдоля.

-- Ну, вось, -- звярнуўся Ляксей да Кастуся, -- а ты, відаць, за іх шмат крыві папсаваў!?

-- Было! -- прачулена прамовіў Кастусь. -- Але, падумаўши лепей, каб гэтага ня было, дык-бы й Беларусі ня было, -- залярэчыў.

-- Ня ты яе зрабіў сваёй крывёй, а тыя, хто пайшоў у лес, заместа іхнага войска...

Кастусь маўчаў. Умяшаўся зноў Нупрэй:

-- А яны ўсюды кажуць, што ня было ў нас свае дзяржавы й чужыя князі панавалі над намі.

Дзядзька Ляксей усміхнуўся:

-- Няма чым ваўку «а-а-а» рабіць, дык ён хоць лыкам! Хай навука сваё слова скажа! Што яны яе сфальшавалі і ўсё

пазаблыталі, дык думаюць, на гэтым і канец будзе? Маладыя сілы нашы дойдунь да праўды й скажуць: была й будзе! Князі над намі нашыя былі! Паперы пісалі на нашай мове! Гаварылі паміж сабой таксама на нашай! Мова была адна -- і наша і іхная! Там, за Літвой нейдзе, былі прусы, дык гэта ўжо іншае!..

Было ўжо пад поўнач -- час ісьці ў ложак. Кастусь заўважыў:

-- Добра пагаманілі сёньня! Гэтакія гамонкі -- першыя цаглінкі на новы падмурак для нашае Бацькаўшчыны, каб яна стала сапраўды вольнай!

-- І яны йдуць ад краю да краю, гэтыя гамонкі, -- пацвердзіў дзядзька Ляксей, бяручы шапку. -- Тое, што моладзь уцякала ў лес ад чырвонае мабілізацыі, ты думаеш, само адбывалася: голас народу -- голас Божы!

-- Так! Vox populi -- vox dei! -- прадэкламаваў Кастусь.

Юрка Віцьбіч

Бадай, ніхто з тут прысутных ня ведаў яго так добра, як я. Амаль на працягу сарака год мы часта сустракаліся, хоць і розныя былі па характару й жылі ў розных местах. Ён быў таксама далёка адпіхнуты ад добраў, якія прызначаліся пісьменынкам, і не належаў да так званае «абоймы» актывістых, таксама, як і я. Нас міналі пущёукі на курорты й дамы адпачынку. Ён туліўся зь сям'ёй у адным пакойчыку ў аколіцах Віцебску, бяз усякіх выгад. У майм мяшканьні, таксама з аднаго пакою ў ваколіцах Менску, ня было навет электрыкі.

Юрку Віцьбічу не ўдалося атрымаць нармальным парадкам асьветы праз гімназью ці іншую школу сярэдняй ступені ў свае юнацкія гады. Нарадзіўся ў 1905 годзе, яму было толькі год пятнашццаць, калі гімназіі і іншыя сярэднія школы былі зачыненыя. Я быў заўсёды зыдзіўлены ягонымі здольнасцямі і ягоным талентам і, адведаўшы яго як сябра пасля вайны ў Рэгэсбургу, у сяброўскай гутарцы запытаў:

-- Якую вы маецце асьвету?

Юрка з характэрнай стрыманай усмешкай адказаў:

-- Нейкіх пару год школьнай навукі...

-- Але-ж паводле таго, што і як вы робіш, можна меркаваць, што вы маецце ладныя веды?

-- Самаадукацыя, галоўным чынам, пры дапамозе бацькі; ён меў асьвету духоўнай сэмінарыі й працаваў дзякам у аднэй з Велізкіх цэркваў. Зразумела, гэтага мала было, каб стаць пісьменынкам, а гэтую мару я настаяў ад юнацкіх год. І потым, як усё супакоілася і больш-менш увайшло ў норму, я выехаў у Москву, каб працягваць асьвету. Але там мне не пашанчавала: Москва -- гэта куток расейскага вялікадзяржаўнага шавінізму з даўніх часоў, яшчэ ад Аксакава. Я вярнуўся на Бацькаўшчыну і два гады студыяваў у адным з тэхнікумаў...

Трымаю ў рукох «Беларуса» і гляджу на партрэт Юркі: вусны сышнуты, шэрыя вочы ўдумліва глядзяць некуды ўдалячынъ -- зачараўаны Бацькаўшчынай, як у сyne бача ейныя пахкія палі й пушчы, ейныя сьветлыя рэкі, ейныя ўзгоркі...

Трэба любіць Бацькаўшчыну ўсёй глыбінёй сэрца, трэба хварэць ейнай сучаснай няволяй, у якой яна ўжо больш за дзьве сотні год, каб стварыць такія бліскучыя дыямэнты, нягледзячы на жышцёвяя цяжары выгнанца, якія ён пакінуў паслья сваёй съмерні...

Успамінаенца адзін мамэнт. Нейдзе там, у верхавіне блакітнага Дунаю, у той паэтычнай Швабіі, паміж Зігмарыгэнам і Заўльгаў, мы ідзем шукаць Арбайтзамт, каб стаць на працу й атрымаць харчовыя карткі. Шырокім крокам уперадзе ідзе Юрка, я -- за ім, а за намі -- насы сем'і. Люты 1945. Ляжыць яшчэ сънег. Далей на паўдэнны заход грукочуч гарматы...

Я гляджу пад ногі Юркі й заўважаю ягоныя зырка пачырванелыя пальцы ног. Спяняю яго й звяртаю ўвагу.

-- А вы ведаеще, слухаю кананаду й думаю: от, скончыша вайна, і паўстане наша родная Беларусь вольнай і незалежнай, каб у ёй было й жыць і працаваць вольна, а пра холад у ногі навет і забыўся.

-- Але-ж сцюожа, прастудзіща можна!

-- Сцюожа, але дзе ўзяць новыя чаравікі ці хоць-бы наладзіць гэтыя? -- Потым, пачакаўши: -- Што тады з намі будзе, калі сапраўды паўстане вольная Маці-Беларусь, -- мы звар'юем ад радасыці!

-- Не, браток, вар'яваць нам ня трэба -- лепей праўдзіва перадаць той пафас, зь якім мы вілі змаганыне, каб новая пакаленыне ведала, як прадоўжышь яго ў выпадку новай небясынекі...

І вось здарылася! Адышоў ад нас натхнёны рамантык волі, выдатны беларус-энцыклапэдиста, патрыёта й першарадны нарыйскі-пісьменык!

-- Сыпі, сябра! Прыйдзе час, і твае мары аб вольнай, незалежнай і шчасльівай Беларусі спраўдзяцца.

Летапісная Няміза і ейнае мейсца на мане

.. *Nemiz« krovavi brez« ne bologom,
bqxut; pos«qni^ pos«qni kost; mi
ruskix, synov, & & &*
Slovo o pl,ku Igorev«

Трэцяга сакавіка ў наступным годзе споўніша дзевяцьсот
год з дня бойкі на рэчы Нямізе паміж кіеўскімі князямі
Яраславічамі, братамі Ізяславам, Святаславам і Ўсеваладам,
з аднаго боку, і Ўсяславам, князем полацкім, з другога.
Гэтае даты мы ня можам забываць, бо ёю адчыняеща
пэрыяд збройнага змаганья нашых прашчураў за сваю
палітычную незалежнасць. Варажнеча паміж кіеўскімі
князямі Яраславічамі й полашкамі Ізяславічамі (Усяслаў быў
унукам Ізяслава) пачалася на 87 год раней (у 980 г.)
пабоішча на Нямізе. Полацкай дзяржавай у той час кіраваў
Рогвалад. Ён не належаў, паводле старажытных дакумэнтаў,
да роду Рурыкавічаў: «Б» бо Rog, volod, пришёл, и-заморья,

имяше властъ свою в Полотьск,¹, і не ўзнаваў за сабой нікага зъверхніцтва кіеўска-наўгародскіх князёў.

У 980 годзе Уладзімер Святаславіч падступна напаў на Полацак, забіў князя Рогвалада і ягоных двух сыноў, а ганарыстую Рагнеду (дачку Рогвалада), якая яму адмовіла ў шлюбе, гвалтам забраў із сабой у Кіеў за жонку.²

На працягу сямі год Полацак плаціў даніну Кіеву. У 987 годзе Уладзімер перадаў полацкі пасад свайму сину ад Рагнеды -- Ізяславу. У Полацак, відавочна, вярнулася й сама Рагнеда. Кіеўскі-ж пасад, паслья некаторых варыяцыяў, дастаўся аднаму з адзінаццаёх сыноў Уладзімера ад іншых жонак -- Яраславу.

Князь Ізяслав пачаў ходаныне за канчатковае вызваленіне башкаўшчыны сваёй пагвалчанай маші з-пад улады Кіева. Барањба цягнулася зь пераменным посыпехам на працягу шмат год, пакуль на полацкі пасад ня стаў унук Ізяслава, князь Усяслаў. Ён адхіліў усякія прэтэнзіі Кіева да Полацкае дзяржавы.

У 1067 годзе Яраславічы напалі на парубежны горад Полацкае дзяржавы Менск. Летапіс апісвае гэтую падзею наступным чынам: «*Qrosławihi 'e trie&& vzwqa M«nesk,^ i is«kowa tu'«^ a 'eny i d«ti vdawa na Jity^ i poidowa k Nemiz« i Vseslav, poide protivu& I*

¹ З «Повести временных лет». Цытуеша тут, як і ўсюды далей, паводле збору твораў і матар'ялаў «Беларусь у эпоху феадалізма», том 1, Мінск, 1959, б. 37.

² З «Повести временных лет». Цытуеша тут, як і ўсюды далей, паводле збору твораў і матар'ялаў «Беларусь у эпоху феадалізма», том 1, Мінск, 1959, б. 37.

sovokupiwasq oboi na Nemiz^{«^} m[«]sqca marta v, 3 den;[^] i bqwe s;n[«]g, velik,[^] i poidowa protivu sob^{«&} I byst; s[«]ha zla[^] i mnozi padowa[^] i odol[«]wa Izqslav,[^] Svqtoslav,[^] Vsevolod,[^] Vseslav, 'e b[«]'a».¹

Як бачым, летапіс дакладна адзначае падзеі ў Менску, але аб далейшым, што адбылося пасьля ўзяцьця й зруйнаваныня Менску, абмяжоўваеща толькі зазначэннем *«poidowa k Nemiz^{«&} & & i sovokupiwasq oboi na Nemiz^{«»}*, не паказваючы, пра якую Нямізу йдзе гутарка й дзе гэтая Няміза знаходзілася.

З часоў расейскіх гісторыкаў Карамзіна й Тацішчава робяцца розныя здагадкі аб мейсіы знаходжаныня гэтая Нямізы і ці гэта населены пункт ці рэчка, бо ў першым выпадку гаворыцца *«poidowa k Nemiz^{«»}*, значыць, можна думашь, да населенага пункту, а ў другім *«i sovokupiwasq oboi na Nemiz^{«»}*, пэўна-ж, на рэчышы, а не на населенным пункце.

Няміга, невялікая рабчулка, цяпер узятая ў бэтонныя руры, працякае цераз Менск і ўпадае ў Сьвіслоч у найбольш старажытным цэнтры гэтага гораду, у так званым «Старым Месце». Але-ж у летапісе гаворыцца *«poidowa k Nemiz^{«^} i Vseslav, poide protivu»*, значыць, летапісец меў на ўвазе нейкае аддаленае ад Менску мейсца або рэчку, бо ў іншым выпадку ня трэба было-б гаварыць *«poidowa k Nemiz^{«»}*, паколькі заняўшы Менск, Яраславічы ўжо былі на Нямізе. Апрача таго, і ў летапісе і ў «Слове аб палку Ігараўым»

¹ Тамсама.

называеща «Неміза», а не Няміга. У «Слове...»: *Nemiz* «*krovavi brez*» *ne bologom*, (дабром -- М. Ц.) *bqxut*; *pos«qni^ pos«qni kost;mi ruskix, synov, & & &*», у летапісе *poidowa k Nemiz*». Праўда, розніца гэтая ў вымаўленыні назову сучаснай менскай рачулкі Нямігі й назову летапіснай Нямізы, як гэта зазначыў беларускі гісторык В. Тарасенка¹, можа тлумачыцца асаблівасцю беларускай мовы : *Няміга*, *Нямізе* (мясцовы склон), нага-назе, вада-вадзе... Але-ж ні «Слова аб палку Ігаравым», ні летапіс «Аповесыць быльых часоў» не пісаны беларускай мовай.

Як відаць, летапісец меў на ўвазе нейкую іншую Нямізу, а ня менскую, і пад гэтым самым назовам -- насельны пункт.

Апрача Тацішчава й Карамзіна, на цёмныя мейсы летапісу звярнулі ўвагу й некаторыя пазнейшыя ды сучасныя расейскія й беларускія гісторыкі. Некаторыя зь іх атаясамлівалі летапісную Нямігу зь Нёманам, іншыя шукалі яе на поўнач ад Менску. Выстаўляліся меркаваныні, што напад Яраславічаў на Менск застаў Усяслава пад Ноўгарадам: атрымаўшы весткі аб нападзе, ён мог вярнуцца ў Полацак для папаўнення дружыны, і таму бойка зь Яраславічамі магла адбыцца толькі на поўначы. Гэтая тэорыя вельмі падабалася беларускім гісторыкам двашчатах гадоў.

Што датычыць В. Тарасенкі, на працах якога мы галоўным чынам і спыняем сваю ўвагу, паколькі ён праводзіў раскопкі на Замчышчы ў Менску, дык ён трymаеша іншай тэорыі. На ягоную думку, выраз у летапісе *poidowa k Nemiz*» ў дачыненыні да Яраславічаў пасъля таго, як яны

¹ В. Тарасенка. Старожытны Менск. -- Матэрыялы па археалогіі БССР, Мінск 1957, б. 184.

занялі Менск, «можа тлумачыща зусім не як рух да ўтокі гэтае рэчкі, а як пераход да сярэдняга й верхняга ейнага цячэння, на адлегласці 2-3 км ад горада» Менску¹. Такі аргумэнт ня можа быць прыняты навукай, бо Яраславічы, і заняўшы Менск і рухаючыся да верхавіны Нямігі ў вадлегасці 2-3 км ад Менску, як мяркуе В. Таракенка, усё роўна знаходзіліся на Нямізе, і летапісу ня было патрэбы ў дадатковых тлумачэннях.

Гісторык акадэмік А. Ясінскі ў сваёй працы, зараз згубленай², наадварот, знаходзіць, што старажытны Менск спачатку ўзынік на р. Менка, нейдзе кілямэтраў за пятнашць на паўдённы захад ад сучаснага Менску, калія сучаснай вёскі Гарадзішча Менскуга раёну, дзе аж дагэтуль захавалася вялікае гарадзішча ранне-фэадальнай эпохі (XII-XIII ст.). Некаторым гісторыкам і архэалёгам гіпотэза гэтая здавалася праўдападобнай, тым больш, што да другой сусъветнай вайны ўсе спробы архэалёгіі знайсыці рэчавы доказ існаванья цэнтра старажытнага Менску ў раёне ўпадзення Нямігі ў Сьвіслач не давалі вынікаў.

Урэшце летапісны тэкст не дае ніякіх звестак, адкуль прыйшоў да Нямізы, дзе адбылася бойка, Усяслаў. У «Слове аб палку Ігаравым» сказана толькі: «*&skohi vl,kom, do Nemigi s, Dudutok,*»³. Гісторыкамі налічана некалькі селішчаў, падобных па караню з Дудуткамі: Дуды на поўнач

¹ В. Таракенка. Старожытны Менск, б. 188.

² В. Таракенка. Старожытны Менск, б. 186. *Заўвага:* Раскопкі 1945-1949 гг., праведзеныя сэкцыйай архэалёгіі БАН, паш्�чвердзлі існаваньне старажытнага Менску (X-II ст.) тыну заходне-эўрапейскіх гарадоў.

³ Цытуецца па «Хрестоматии древней русской литературы». Москва, 1962, б. 68.

ад Новагорадні, Дудзічы на рэчы Пціч, недалёка ад Менску, Дуды ў вабсягу сярэдняга цячэння Бярозы (прытокі Нёмна) і, урэшце, Дудуткі на абшары РСФСР, каля Ноўгараду, дзе ў свой час быў кляштар, што называўся «на Дудутках».

Улічваючы ход падзеяй, гісторык К. Кудрашоў мяркуе, што пасъля захопу Ноўгараду (1066) Усяслаў павінен быў ісьці да Нямігі з Дудуткаў каля Ноўгараду¹. І таму, паводле лёгікі, летапісную Нямігу трэба шукаць на поўначы ад Менску².

Шукаць яе там трэба ня толькі па гэтых меркаваньнях, але й па іншых. Апрача Менску, на паўдзённых подступах Полацкае дзяржавы зь ведамых нам гарадоў былі ўмацаваныя: *Друшак, Ворша і, мабысь, Копысь*.³ Праўда, гарады гэтыя знаходзіцца на паўночным усходзе ад Менску, а не на поўначы, але гэта якраз, насуперак меркаваньням К. Кудрашова, адпавядае ходу падзеяў, як іх паказвае летапіс пасъля пабоішча на Нямізе: *«Po sem; 'e^ m«sqca iulq v, 10 den;^ Izqslav,^ Svqtoslav, i Vsevolod,^ c«lovavwe krest, hestnyj k, Vseslavu^ rekwe emu% "Pridi k nam,^ qko ne stvorim, ti zla" & On 'e^ nad«qv,sq c«lovan;[kresta^ pere«xa v lod;i heres, Dn«pr,& Izqslavu 'e v water pred,idu][^ i tako qwa Vseslava na Rwi u Smolin;ska^ prestupivwe krest,^ Izqslav, 'e prived, Vseslava Kyevu^ vsadi i v porub, s, dv«ma synoma»*⁴.

¹ К. Кудрашоў. Палацкі стэп, б. 79.

² К. Кудрашоў. Палацкі стэп, б. 80.

³ В. Тарасенка. Да гісторыі Мінска на падставе археалагічных раскопак мінскага замчышча. «Весці АН БССР», 6, 1948, б. 38.

⁴ Беларусь у эпоху феадалізму, т1, б. 37.

Ёсьць зусім верагодным, што рэчка Няміга ці Няміза, памянёная ў летапісе і ў «Слове аб палку Ігаравым», ня мае нічога супольнага зь невялікай рэчкай, у істоце ручайнай, працякаючай цераз Менск і носячай гэты назоў. Некаторыя гісторыкі выказвалі думку, што ў летапісныя часы ўсякая малая рэчка бяз собскага ймя называлася Нямізай.

В. Тарасенка прыводзіць факт¹, што ўжо ўспамінаны намі гісторык акадэмік А. Ясінскі ў сваёй згубленай працы, спасылаючыся на «Уваскрасенскі летапіс», упамінаў горад Нямізу, які некалі знаходзіўся паміж Воршай а Друцкам. Што такі горад існаваў, сышвяджае і съліс старажытных беларускіх гарадоў, зъмешчаны ў зборы дакумэнтаў і матар'ялаў «Беларусь у эпоху феадалізму». Пасьля пералічэння гарадоў «польскіх» і «кіевскіх» у ім падаеща:
«& & &A se litovskyi% Sluhesk^ Gorodec na Nemne^ Mereh^ Klehesk^ Kernov^ Kovno^ Vilkomir; e^ Mojwogola^ Vil;no^ Troky^ Krev^ Lowesk^ Galwany^ Berezuesk^ Drutesk^ Nemiza^ Orwa» і інш.²

Праўда, у Прыдруцьші, калі мястэчка Эсмоны (па мясцоваму Есьміна), у паўдзённа-ўсходній частцы былога Барысаўскага павету, б. Менскай губэрні (цяпер Магілёўская вобласць), захаваліся съяды нейкага старажытнага гораду. Мястэчка гэта стаіць на прытоцы Друші, кілямэтраў за дзвашашь ад Друшку і за сорак ад Воршы. Прытока гэтая

¹ В. Тарасенка. Старажытны Менск, б. 189. Заўвага В. Тарасенкі: «Рэзюмэ рукапісу працы акадэміка А. Н. Ясінскага «Менск -- Няміга -- Дудуткі», зробленое К. Палікарповічам у 1937 г. Рукапіс захоўваўся ў Інстытуце гісторыі АН БССР і загінуў у часе няменца-фашистыскай акупацыі 1941-1944 гг.»

² Беларусь у эпоху феадалізму, том 1, б. II2.

паказаная толькі на самых падрабязных мапах, часам без назову, часам пад назовам *Усяслаўка*. Але ў народзе гэтую рачулку, між іншага, значна большую за менскую Нямігу, называюць *Услаўка*, заместа *Ўсяслаўка*, а некаторыя з старэйшага пакаленія -- *Няміза*. На пытаньне, чаму Няміза, звычайна адказваюць: *ня мы знаем*.

Берагі гэтае рэчкі вельмі тванкія, на іх і сапраўды могуць «топнуць коні»... Правы бераг Усяслаўкі-Нямізы высокі й пясчысты, цалком заняты калі мястэчка на працягу амаль двух кіляметраў масивам «капцоў» (курганоў). Яшчэ перад першай сусьветнай вайной іх было калі двух сот. Некаторыя зь іх маюць форму падоўжаных і досьць ёмістых й высокія. Другія круглыя, гэтыя -- меншыя, усяго мэтраў пяць-шэсць у дыямэтры. Яны пазарасталі багуном і сасыняком...

У народзе гэтай мясцовасці да гэтага часу ходзіць легенда, што менавіта тут разыгралася бітва паміж князем полацкіх крывічоў Усяславам і кіеўскім князем Яраславічамі. Гледзячы на гэты масив капцоў, і праўда, успамінаеца із «Слова...»: «*Nemiz krovavi brez ne bologom, bqxut; pos«qni^ pos«qni kost; mi ruskix, synov, & &*»

З-пад гары б'е моцны струмень крывацьці із студзёнай, як лёд, вадой. Над ёй да трынцатых гадоў стаяла каплічка з абразом цудадзейнае Божае Маці. Трэцяга сакавіка да рэвалюцыі тут штогод адбываліся набажэнствы. У другі раз набажэнства адбывалася на свята Святога Духа. Зьбіраўся народ памалішка і ўзяць цудагойнай вады. Цікава, што й вёска, якая разъмясцілася ва ўпадзіне па-за гарой, называеца *Услава* (па дакумэнтах -- Усяслава).

Найбольш узвышанае мейсца правага берагу Ўсяслаўкі, дзе стаяў да рэвалюцыі (і ў першыя гады пасля яе) дом

мясцовага съятара, называлася «Замкам». Яго абгінаў ручай, які браў пачатак нейдзе ў лесе за в. Услава. Тут былі відаць рэшткі земляных насыпаў і равоў.

У Прыдруцьці перасякаеща некалькі вялікіх старажытных шляхоў. Шлях Менск-Барысаў-Магілёў у 1915 годзе прыстасоўвалі да вайсковых патрэбаў: яго панраўлялі, выраўноўвалі, там-сям выпрастоўвалі й пашыралі. У часе гэтых працаў некалькі капцоў над Усяслаўкай-Нямізай раскапалі. Апрача ваенных дасыпехаў і перапаленых касьцей людзей і коняў, у іх нічога не знайшлі.

Усе гэтыя весткі аўтар артыкулу сабраў, будучы ў трыштатых гадох навуковым працаўніком Беларускай Акадэміі Навук (Інстытут мовазнаўства й літаратуры). У 1936 ші ў 1937 г. пайнфармаваў аб гэтым ведамага беларускага архэалёга, кіраўніка сэкцыі архэалёгіі пры Інстытуце гісторыі Беларускай АН К. Палікарповіча. Вайна й новая акупацыя Беларусі, відавочна, не дазволілі Інстытуту гісторыі давесыці гэтую справу да канца.

Застаенша зрабішь яшчэ колькі заўвагаў аб летапісных паведамленнях аб выніках пабоішча на Нямізе. «Аповесыць былых часоў» сънвяджае: «& & & I sovokupiwasq oboi na Nemiz« m«sqca marta v, 3 den; & & & i byst; s«ha zla^ i mnozi padowa^ i odol«wa Izqslav,^ Svqtoslav,^ Vsevolod,^ & Vseslav, 'e b«a». Трэба прыняць пад увагу тое, што летапіс «Аповесыць былых часоў», хача й найранейшы з усіх, дайшоўшых да нас дакумэнтаў старажытнасці, складзены толькі ў пачатку ХII стагодзьдзя, г. зн. праз сотню год амаль пасля пабоішча. Лаўрэнцыеўскі-

ж съпіс гэтае аповесыці зъявіўся толькі ў 1337 годзе¹. Пры гэтых, за аснову гэтых дакумэнтаў узяты матар'ял паданніяў, легендаў і іншых формаў, галоўным чынам, вуснай творчасці.² Такім чынам, нельга надаваць летапісцу стопрацэнтавай вернасці: кожны аўтар паданнія ці легенды, захоўваючы даты падзеяў, бяспрэчна, мог надаць гэтым падзеям іншы сэнс наводле сваіх сымпатыяў і антыпатыяў.

Хутчэй за ўсё на Нямізе былі пакананыя Яраславічы, а не Ўсяслаў. На гэту думку наводзіць той факт, што толькі праз 129 дзён пасля бойкі на Нямізе Яраславічы з-за Дняпра пачалі вабіць цалаванынем крыжа ў свой лягер Усяслава: «& & Pridi k nam,^ qko ne stvorim, ti zla&»³ Дзе былі й што рабілі Яраславічы гэтых 129 дзён? Ці не чакалі яны папаўненія сваіх дружынаў, выкінутыя Ўсяславам за Дняпро нечаканым ударам Усяслава: «& & skohi vl,kom, do Nemigi s, Dudutok, & & »⁴

Князь Усяслаў памёр у 1101 годзе, праз 34 гады пасля няміскай бітвы. Змаганыне паміж Яраславічамі й Ізяславічамі ягонай съмерцій ня спынілася. У XIII стагодзьдзі род Ізяславічаў выгас, і на арэну ўзышла новая дынастыя так званих літоўскіх князёў. Кіеўская Русь спыніла сваё існаваныне, утварыўшы новы цэнтр -- Сузdal'ска-Маскоўскі.

¹ Хрестоматия древней русской литературы, б. 3.

² Тамсама.

³ Беларусь у эпоху феадалізму, том 1, б. 37.

⁴ Слова аб палку Гаравым.

*Новым людзям Лёдзіку і Толю
прысьвячаю*

КУРЫЛКА

(Запіскі вучня царкоўна-прыходской школы)

«Азы й букі»

-- От, пачакай-ж! Пойдзеш у школу, абдзярэ табе вуши настаўнік.

Так звычайна палохалі мяне за якую-небудзь дурноту. Я тады рагатаў і адказваў:

-- А от і не абдзярэ. Я буду добра вучыща.

А сам задумваўся, як-бы так зрабіць, каб у школу не хадзіць.

Калі мне споўнілася восем год, матка прыбрала мяне ў чистую адзежу, падперазала паяском, абышла кругом, абцягнула сарочку і сказала:

-- Ну, мае дзетачкі, сёныя ты пойдзеш у школу.

Я ўспомніў пагрозы і павесіў, як гэта кажуць, нос. Бацька ўцягнуў у новыя лапіцы аборы і кінуў мне іх на зачынак.

-- Абувайся ды пойдзэм!

Мы выйшлі на вуліцу. Чым бліжэй мы падыходзілі да школы, тым трывожней білася сэрца. Бацька па дарозе гаварыў:

-- Ты ня дурэй! Слухай настаўніка, добра вучыся. Выучышся -- табе карысць, башку дапамога. Пісьменны чалавек -- гэта ня то, што... Вунь як жыве наш аб'ездчык! А якое пісьменства ў яго? Ня будзеш вучыща -- дрэнна будзе: пан Курылін сядзіты!

Панам Курылінам называлі настаўніка.

У школе ішлі ўжо заняткі. У цёмным калідоры, куды даносіўся з клясы голас Курыліна, бацька яшчэ раз папярэдзіў:

-- Глядзі-ж! Барані бог, настаўнік паскардзіша... Як увойдзеш, не забудзь пакланіцца...

Бацька ўзяўся за клямку й нерашуча адчыніў дзвіверы.
Мы, як старцы, стаялі ля парога.

-- Добры дзень, пане настаўнік.

Я пакланіўся. Бацька таксама. Курылін ішоў нам насустрach.

-- Пане настаўнік, -- загаварыў бацька, гледзячы ў вочы настаўніку й камечачы шапку ў рукох, -- хлопца от у школу, значыща...

Настаўнік моцна, па-ваеннаму, запытаў:

-- Колькі год?

-- Восем споўнілася... улетку.

Бацька пераступіў з нагі на нагу.

-- Значыща, дзясятая нядзеля на дзявяты...

-- Чытаць можа?

-- Яно, сказаць, пане настаўнік, ня было дзе вучыща...
значыща. Хоць сям'я і вялікая, а пісьменных, каб так
добра, нікога...

-- Ну, добра, -- абарваў настаўнік і запытаў у мяне: --
Вучыща хочаш?

Тады была традыцыйя: пыташа ў вучня -- хоча ён
вучыща ці не? Я адказаў:

-- Хочу.

Настаўнік паказаў мне на вольнае мейсца ў першых радах
партаў і адварнуўся ад бацькі. Бацька часта кланяючыся,
ламаючы шапку ў рукох, выйшаў із школы. Дзвіверы
зачыніліся. І, здавалася, разам з гэтым зачынілася ў мяне
дыханне.

У першы дзень я пісаў палачкі ў касую лінейку. На дом
настаўнік загадаў вывучыць першых дванаццаць літараў з

такім разылікам, каб заўтра, ураныні, я прачытаў іх перад класам.

На двары было сыра. У хаце цесна й цёмна. Я сядзеў з букваром ля комінка. Трашчэлі смольныя карчы. Дзядзька Саўка, малодшы брат бацькі, паказваў мне, бо бацька быў зусім няпісьменны.

-- Аз, -- гаварыў ён.

Я паўтараў.

-- Аз.

-- Букі.

-- Букі.

-- Ведзі.

-- Ведзі.

-- Глаголь.

-- Глаголь.

Потым яшчэ і яшчэ, па парадку. Часамі Саўка закрываў буквар і прымушаў паўтараць прачытаныя літары напамяць. Як толькі я ўпэўніўся, што літару ведаю й не забуду, я імкнуўся ўнікнучы у яе нутраны сэнс.

-- А што гэта: азы?

-- Азы, -- адказваў настойліва Саўка.

-- А букі?

-- Букі.

-- Ведзі. Куды, каго вядзі?

-- Якая табе справа? -- пачынаў злаваць Саўка.

Але я не адставаў.

-- Букі... букі... Вуча, а сам не ведае.

Саўка шчыпаў мяне за бок. Я -- яго. Мы пачыналі біща. Саўка быў старэй за мяне гадоў на восем, але фізычна

слабы. Усё-ж плакаў я першы. Тады за мяне заступалася матка.

-- Завошта ты яго валтузіш? -- крычала яна.

Я съялеў і браўся за корч, каб ударыць Саўку. За яго заступаліся ўцётка, сястра бацькі, дзед, і ў хаце пачыналася сварка. Саўка забіраўся на печ і плакаў. Бедны Саўка, мне шкода становілася яго.

Так праходзіў я «азы» і «букі».

Што неабходна ведаць

Назаўтра я прыйшоў у школу амаль першым. У клясе было пуста. Я выйшаў на ганак і сеў. Хутка да мяне падышоў хлопчык Мацьвей. Ён жыў па суседству й таксама вучыўся. Мы сядзелі, гаварылі.

-- Ты ведаеш, што перш за ўсё трэба ведаць?

-- Не, -- адказаў я.

-- Што будзе? Навучу.

-- Ну, што?

-- Яблык дасі?

У бацькі быў сад. Мацьвей бачыў, што ў торбе ў мяне ляжаць яблыкі.

-- Дам.

-- Вельмі б'еца наш Курылка, -- паскардзіўся Мацьвей.

-- А хто-ж гэта Курылка?

-- Настаўнік. Ён ня ведае, што завем мы яго так. Глядзі, не скажы.

-- Не! -- даў я слова.

-- Дык вось! Будзе Курлыка цягнуць цябе за вуха ўлева, ты галаву паціханьку таксама круці ўлева. Калі ўправа, дык і ты ўправа. Калі ўгару, станавіся на цыпачкі.

Мацьвейка смачна еў яблык, чмокаў языком і гаварыў далей:

-- От з лапай дык горш.

-- А што гэта -- лапа?

-- Ты ня ведаеш?

Я маўчаў. Мацьвей пачаў растлумачваць, што лапа -- гэта ёсыць лапа.

-- Ну, ведаеш? -- гаварыў ён. -- Курлыка зазлуеща. Тады возьмем ён, значыща, лінейку туую, дубовую, што настале ў яго, і будзе бішь тваю лану.

Я зразумеў.

-- Дык вось! Як размахнецца лінейкай, а ты прымеш руку ды лінейка грукне аб стол, -- гэта горш. Рукі прымаць нельга...

-- А як-ж? -- сур'ёзна і ў задуменыні запытаў я.

-- Дай яшчэ адзін яблык.

Я даў. Мацьвей зноў пачаў есьці.

-- Лепиш за ўсё трошкі, шіханька пад парту апусціўши руку, нацягнуць на далонь рукаў сывіткі. Тады ня так шчыпле.

Мацьвей хіхінуў, нацягнуў рукаў на далонь і паказаў, як даваць лапу Курлыку.

-- А от як на жарству ставіць, гэта кепска. Калені баліць, і нічога ня зробіш. Я дык раблю так: сачу за настаўнікам. Ён адвернеша, я прысяду, а потым, калі трэба, зноў хуشنька ўсхаплюся.

Так гаварыў я з Мацьвеем. Раптам званок затрашчэў на заняткі.

Курылка стаяў ля стала сярод класа й пучкамі маленъкіх, як запалкі, лазовых палачак, павязаных па дзьве, тры, пяць і дзесяць, тлумачыў другой групе другое дзеяньне арыфмэтыкі. Я нічога не разумеў, а таму й ня слухаў, што кажа Курылка. Я аглідаўся навокал. Мне цікава было, што я ў школе. Перш-наперш я ўбачыў на стале Курылкі тоўстую дубовую лінейку, расшчэпленую з абодвух канцоў. Я дагадаўся, што гэта тая самая «лапавая» лінейка. Далей, у кутку, каля групкі, стаяла скрыначка з набітай жарствой. Назначэныне гэтай жарствы я ўжо ведаў.

Раптам Курылка тоинуў нагой.

-- Мацьвей, ты чым займаешся?

Мацьвей падняўся з парты і глядзеў перад сабой.

-- Ідзі сюды!

Мацьвей вылез з-за парты.

-- Адымі ад трышаці сямі дзесятнашаць.

Мацьвей узяў анучу, сыцёр напісаная з дошкі і паставіў названыя лічбы. А далей, як відаць, ад спалоху, ня ведаў, што рабіць.

-- Ну!

Мацьвей стаіць.

-- Ну! -- ужо моцна кричаў Курылка. -- Ты слухаў, што гаварыў я?

Мацьвей маўчаў.

Курылка падбег да Мацьвея, узяў двума пальцамі -- вялікім і паказальнym -- за валасы на патылішы й пацягнуў угару. Мацьвей зморшчыўся, падняўся на цыпачках.

-- Дык ты так? -- крикнуў Курылка, схапіў яго за каўнер, хацеў штурхнуць да дзъвярэй. Але разагнаўся ня ў меру. Ногі Мацьвея адарваліся ад падлогі, цыркулем павісьлі ў паветры. Бацькавы валёнкі паляшелі па класе. Мацьвея адараўся, пакаціўся па падлозе, удараўся аб ножкі парты. У класе стаяла мёртвая цішыня. Здавалася, каб павук дзе крануўся, дык і то было-б чуваць. Я сатраснуўся...

Парада прыгадзілася

Мацьвеі быў старэйшы за мяне гады на два, мацнейшы й сымляйшы. Мы здружыліся зь ім. Я заўсёды заходзіў за ім, і мы разам ішлі ў школу. Часыяком я даваў яму хлеб, бульбу і яблыкі.

Неяк зь першых яшчэ дзён была вельмі цёплая раніца. Мы стаялі з Мацьвеем ля съценкі і грэліся. Заняткаў яшчэ ня было.

Раптам да нас падышоў вучань Коля. Коля быў аднагодак з Мацьвеем, але куды здаравейшы. Бацька Колі меў паравы млын і быў багаты. Яго баялася наша вёска. Навет настаўнік і той пальцам ніколі не крануў Колю, нягледзячы на тое, што ён дрэнна вучыўся й вельмі дурэў.

Коля апрануты зусім ня так, як мы з Мацьвеем. На ім было чорнае цёплае паліто, на нагах новыя боты, добрая шапка.

Коля падышоў да нас і прыцінуў знарок мне нагу новым ботам. Я штурхануў Колю ў грудзі.

-- Ну, ня штурхашца! -- агрэзнуўся той і штурхнуў мяне яшчэ раз, потым яшчэ і яшчэ.

Я зірнуў на Мацьвея. Коля ў гэты час ужо добра ўчапіўся за каўнер маёй сывіткі, гнуў маю галаву, каб паваліць мяне. Мацьвея грозна крыкнуў:

-- Кінь.

-- А ты? -- кінуў Коля.

-- Ну!

-- Што?

Завязалася бойка. Мы з Мацьвеем накінуліся на Колю. Але той не здаваўся і зваліў мяне ў пясок на бульбянішчы, а потым прыняўся за Мацьвея. Я ўчапіўся Колю за ногі. Той захістаўся й сеў мне на шыю. Так мы качаліся па бульбянішчы, нападаючы то абодвы на Колю, то Коля на каторага з нас.

У нашай школе вучылася толькі адна дзяўчынка Ніна. Гэта была дачка аб'ездчыка. Аб'ездчык меў шмат зямлі і жыў вельмі багата. Бацька ня раз прыводзіў мне прыклад: «Вучыся, вучыся. Мейсца аб'ездчыка знайдзеща».

У чыстай ружовай сукенцы Ніна сядзела на вакне і ўвесь час съмиялася. Як прыйшлі мы з Мацьвеем у клас, яна торкала пальцам і дражніла:

-- Казлы, казлы. Але ня здужалі Колю. Ён адзін вас...

Наагул яна часта дражніла нас, і ёй сходзіла гэта. Але цяпер Мацьвея падбачэніўся й сказаў:

-- Ну, ты, можа, здужаеш?

-- А от здужаю.

У гэты-ж мамэнт Мацьвей маргнуў мне вокам. Я дагадаўся, у чым справа. Не пасыпела Ніна саскочышь з вакна, як Мацьвей штурхнуў яе ў грудзі, я падхапіў за нагу. Ніна палящела за вакно й раўла там. Убег Курылка.

-- Што такое? У чым справа?

-- Вось гэтая ба-а-а-ся-я-я-кі!.. -- сказала скроль сълёзы Ніна.

Курылка тупаў нагамі, крычаў, махаў лінейкай. У мяне халадзела ўнутры. Хутка я нацягваў рукаў сывіткі на далонь. Але лапа была добрая, далонь пасінела й доўга шчымела. Мацьвей атрымаў па абодвых рукох і неяк балюча скрывіў твар.

Тонкая палітыка

Наша школа стаяла на пустыры сярод вёскі. Гэта была старая, крытая щёсам будыніна. Калісь у ёй была карчма. Потым карчму зрабілі новую, а для школы ўзялі стары будынак. Страха яе дзе-нідзе іравалілася, і, як рэбры абліданай ваўкамі жывёлы, тырчэлі кроквы і латы. Пабітая шыбы выглядалі чорнымі плямамі. У клясе заўсёды было холадна й няпрыемна.

Ля школы быў гарод. Далей, за гародам, пачыналася балота, празь якое працякала, як казалі ў нас, рэчка. Але гэта ня была рэчка. Гэта была проста канава. Яна ўлетку зарастала травой, вада ў ёй пакрывалася зялёной мутьшю і разносіла ўсякія хваробы.

Кали самага балота, крохаў за дзьвесыце ад школы, стаяла маленская, чорная, зусім не пакрытая кузня.

Уласнік кузні, каваль Іцка, з чорным закуранным тварам, рыхаватай барадой, штодзень праходзіў ля школы ў кузню. За ім ішлі сыны і памочнікі: Хаім, хлапец гадоў пад пятнашццаць, і Лэйзар -- гадоў пад дзесяць.

Каваль Іцка звычайна нёс на сабе якія-небудзь драбіны, стары плуг ці яшчэ што. А Хаім і Лэйзар -- жалезьзе, малаткі, абручы.

Мы любілі бываць у кузьні. Бывала, пазвоніш званок на пераменку, і мы, з крыкам і бойкамі, панясемся ў кузьню. Кожны імкнуўся першым дабегчы, каб бышь ля самага горна. Цікава было! Шухае мех! На распаленых вуглях скачуць язычкі агенчыкаў, спачатку сіняватыя, потым, калі мех пачне ямчэй разъдзімацца, вуглі разгарашца, агенчыкі чырванеюць і, урэшце, становяцца белаватымі. Усунуты кавалак жалеза ў вуглі становіца цымяным, потым, чым больш награеша, тым больш чырванее і ўрэште стане ружова-празрыстым, напрыклад, такі, як на сонцы сынелая маліна.

Цікава было! А яшчэ цікавей станавілася, калі Іцка кркнє Хаіму й Лэйзару.

-- А ну, хлопцы! Гоп-та-та...

І стукне сваім маленькім молатам, абцуагамі тримаючы чырвонае жалеза на кавадле.

Тады сыплецца даждж агнявых іскраў з-пад молатаў Хаіма й маленъкага Лэйзара, і ляцяць звонкія гукі празь дзіравую страху, і рэха працы адгукнецца ў ціхім балоце... А стары Іцка, заахвочаны працай, засплювае нейкую песньню: пягучую й нудную, такую, якую пець мог толькі наш Іцка. Ад гэтай песні ў мяне съцісьнечца сэрца, пакрычаща вільгаццю вочы. Аб чым ён пеў, нам невядома... І нам вельмі хацелася больш бышь у кузьні, глядзець на веер чырвона-маліновых іскраў, слухаць песньню пад звон жалеза. А яшчэ больш хацелася біць самім молатам па гарачым жалезе, рабіць зь яго, што захочаш. Напрыклад, у мяне

заўсёды з'яўлялася думка: «Лепш быць кавалём, чым вучыща». Я навет зьбіраўся прасіць бацьку, каб аддаў ён у кузню мяне. І тады я выкую нешта такое, што сам Іцка аж зьдзівіша.

Часам Іцка зірне на каторага з нас, угадае наша жаданыне й скажа:

-- А нутка, пасапі ў мех. Тады мы ўсе кінемся да палкі, якой разъдзімаюць мех, і чуць не паб'емся за пярышыства. Але вось і званок! Неахвота пакідаць кузню.

Люблі ми старога Інку. Люблі і Іцка нас. Асабліва сяброўскія зносіны былі між каваліямі й Мацьвеем. Чаму? Ня ведаю. Магчыма, таму, што ў іх жыцці было нешта агульнае. Бацька Мацьвея таксама ня меў ні зямлі, ні гаспадаркі й жыў з того, што наймаўся пасывіць сялянскіх кароў. Але Коля й Ніна, як я ведаю, рэдка заходзілі ў кузню.

-- Што там? Толькі запэцкаешся ды адзежу прапаліш! -- казала Ніна.

А Коля чамусыі ня любіў кавалёў.

Курылка таксама часта лаяў старога Інку.

Быў цёплы дзень. Сынег камячыўся й чапляўся за ногі.

На пераменцы мы гулялі ў сьнежкі. Курылка, накрыўшыся курткай, стаяў на ганку. Гулялі ў сьнежкі мы на гародзе, прараз які ланцужком бегла сыцежка ў кузню. Раптам з вуліцы выйшаў Іцка з сынамі. Стары каваль нёс пару колаў, а маладыя -- жалеза на шыны.

У нашай школе вучыліся хлопцы й вялікія. Як толькі Коля ўбачыў кавалёў, паклікаў некалькі вучняў, нешта шапнуў ім. Хлопцы з крыкам і рогатам кінуліся на кавалёў. Першым бег Коля. За дарослымі кінуліся меншыя. Але некаторыя стаялі

на мейсцы. Мацьвей ня ўдзельнічаў у бойцы. Дзеци кружыліся вакол кавалёў, хапалі сънег, камячылі сънежкі й кідаліся імі. Спачатку Ішка, Хаім і Лэйзар паспрабавалі абараняша, але не пасыпеюць яны нагнуща, як дзясяткі сънежак ляцяшь у іх твар, у нос, за каўнер. Настаўнік хіхікаў...

Кружыліся дзеци, бегалі кавалі. Бойка щыгнулася мінут колькі. Кавалі былі рабымі ад сънегу. Рапітам Ішка спыніўся, сеў на кінутыя колы, схапіўся за лоб.

-- Разбойнікі! Што вы робіце?

Падняў руку, патрос ёю ў паветры, хапіўся за галаву. Рука была ў крыві. Зыдзеў шапку -- тонкім струменьчыкам кашілася кроў па твары. Ішка размазваў яе. Коля съмяяўся. Курылка скрыўся ў школу. Мне стала страшна. Некаторыя таксама глядзелі напалохана і зьдзіўлена. І ніхто ня мог зразумець, як здарылася гэта.

-- Нехта каменем! -- сказаў Мацьвей.

А хто -- невядома. Толькі я ведаў, хто. У самы разгар бойкі ў мяне разулася нага, я падышоў да съпяны школы, паставіў нагу на цэглы фундамента і пераабуваўся. І я бачыў, як Коля щіханька закамечваў у сънег камень. Але цяпер я маўчаў.

Хутка аб здарэнні ўведала ўся вёска.

-- Школьнікі Ішку пабілі! -- гаварылі адзін аднаму.

-- Эт, вучы іх! Дурэюць! -- гаварылі бацькі.

Назаўтра дома мне загадалі:

-- Глядзі, не чапай, а то... Ён табе ня роўня!

Я сказаў бацьку, як здарылася гэта. Той адказаў:

-- Далі волю ім! -- уздыхнуў. -- Нечага гаварыць! Далі волю! Хутка й па вуліцы не прапусьцяць.

Я ведаў, што мой бацька вельмі ня любіў бацьку Колі.

Пасля таго больш ніхто не кранаў кавалёў, але амаль што ніхто й не заходзіў у кузьню.

Ку-ка-рэ-ку

Адзін раз у сем дзён у нашу школу наядзіжаў поп. Звычайна ён загадваў прачытаць ці працець пару малітваў, задаваў два-тры пытаныні па Евангельлю і ад'язджаў. А іншы раз, апрача таго, мучыў падоўгу съпяваньнем царкоўных песень, пакідаў без абеда на цэлый гадзіны ўсю группу, ставіў на калені.

Аднаго разу поп прыехаў падвечар, на апошні ўрок. У школе ўжо становілася цёмна. Праз дзесяць мінут вучні ўсіх групп былі выстраены ў рад па тры. Курылка ўдарыў камэртонам па парце, нагнуў галаву, прыклаў яго да вуха й працягнуў:

-- А-а-а-а...

Мы паўтаралі:

-- А-а-а-а...

Галасы былі расстаўлены. Поп цягнуў па-царкоўнаму. Курылка кіраваў хорам. Ён, як крумкач, махаў рукавамі, крывіў твар, касіў вочы, круціў галавой і тупаў нагамі на тых, хто фальшывіў.

-- Отча-анааа...ш... -- кацілася ў клясе.

Я стаяў у заднім радзе. Мацьвей ля мяне. Тут было цёмна. Мацьвей падпіваў у такт песьні:

-- Отча-а нааш... курэй краў... пад печ хаваў...

Яго голас зыліваўся з апошнімі. Але тыя, што стаялі ля нас, усё чулі. Душыў сымех. Мы штурхалі адзін аднаго

локциямі. Некаторыя хіхікалі. Сыпевы канчаліся. Тады Мацьвей у самым канцы сыпеваў працеў пеўнем.

-- Куу-каа-рэжуу...

Здавалася, бомба ўлящела ў клясу. Так адразу стала шіха. Поп бегаў кругом нас, задзіраў галаву і кулдыячыў, як індык.

-- Хто крычаў? Хто крычаў?

Курылка захліпаўся.

-- Хто пеў?

Мы маўчалі.

-- На тры гадзіны пакінуць у клясе! -- сказаў поп.

Было цёмна. Хацелася есці. Мы стаялі гуртам ля вакна. Месяц клаўся праз шыбы на парты. Рантам Коля сказаў:

-- За аднаго дурня ўсім дрэнна. Даць яму!

-- Табе даць! -- адказаў спакойна Мацьвей.

-- Мне? Я ня пеў пеўнем, ня дурэў.

Тады я ўступіўся за Мацьвея.

-- Ты каменем біё кавала.

-- Ну, дык што? Біць яго можна, -- адказаў спакойна Коля.

Тады крыкнуў Мацьвей:

-- За што -- біць? Каваль бедны, але ня злодзей. А твой бацька крадзе ў сялян муку...

За Колю заступілася Ніна.

-- А твой бацька пастух! -- крикнула яна на Мацьвея.

-- А твой -- хабары дзярэ з мужыкоў, -- адрэзаў Мацьвей.

Коля ўжо крушіўся ля Мацьвея. Я стаў у абарону. Ніна за Колю. Той крычаў:

-- Бі пастухоў!

Кляса разъдзялілася на дзьве часткі: большасць з намі, меньшасць, хто быў падкуплены Колем, -- за іх. Пачалася бойка. Нешта стукнула нейдзе. Нехта крахтаў, плакаў. Рышелі парты. У цемры падалі крэслы. Раптам:

-- Вы што?

Усе заціхлі. Ніна казала Курылку:

-- От, гэтыя басякі б'юць нас.

Курылка Колю й Ніну адпусыць дамоў, а нас яшчэ пакінуў гадзіны на дзьве.

Па дарозе дахаты з галавы ў мяне ня выходзілі слова: «Аб'ездчык дзярэ з мужыкоў хабары. Колін бацька крадзе муку ў сялян». Для мяне гэта нова было.

Бацька дома спытаў:

-- Дзе шляўся так позна?

Я адказаў:

-- Ня буду аб'ездчыкам! Ён «дзярэ хабары».

Бацька ўсьміхнуўся:

-- Дурань ты! Яму даюць, от і «дзярэ».

Няпрызнаныя дасьледчыкі

Дзіўны быў хлопец Мацьвей! Вельмі дзіўны. Я блізка зь ім жыў. Разам качаліся ў пыле на вуліцы. Разам коняў, цялят пасьвілі. Шмат чаго мы разам рабілі.

Бывала, матка скажа Мацьвею:

-- Зьбегай, Мацьвейка, паўядзерна вады прынясі.

Прынесыці вады для Мацьвея -- гэта ня толькі прынесыці вады. Ня так хутка гэта робішча. Мала што можа сустрэшацікавае па дарозе да калодзежа.

І возьме Мацьвей вядро, выйдзе на вуліцу, як раптам якая-небудзь птушка цікавая сядзе на ліпу, што стаіць ля калодзежа. Трэба-ж ведашь яму, што за птушка такая. Стаіць Мацьвей мінуту, дзьве мінуты, глядзішь, сочыць -- пра ваду зусім забыў.

Ці яшчэ!

Мацьвей часта хадзіў з бацькам за падпаска.

-- Зъбегай вунь кароў ад жыта адгані! -- скажа бацька.

Бяжыць Мацьвей. Раптам жук із казюрка паўзе такая, што рэдка сустрэнеш. А што гэта за казюрка, за жук? А як яна паўзе, дзе жыве? Пераверне казюрку, ногі падлічыць. А бацька крычыць:

-- Мацьвей! Мацьвей, каровы глядзі вунь...

Мацьвей адгоніць тады.

-- Што ты там рабіў?

-- Так, нічога.

-- Нічога? Вар'ят!

Адлупіць бацька. Але Мацьвей прывык да гэтага й ніколі ня плакаў -- упарты быў хлопец.

Вельмі ўпарты быў Мацьвей. У школе, чым больш біў яго Курылка, тым горш ён вучыўся, тым больш розных штук адколваў. Здавалася, што Мацьвей ганарыща гэтым.

Аднаго разу Курылка выклікаў Мацьвея да дошкі. Тады ён быў ужо ў другой групе.

-- Падзялі сорак пяць на тры і прыбаў дзесяць.

Мацьвей напісаў сорак пяць, паставіў дзьве кропкі, а далей.. маўчаў.

-- Ну! -- падагнаў Курылка.

Мацьвей аглюнуўся, чмыхнуў носам, задраў галаву й пачаў глядзець угору.

-- Ну! -- паўтарыў Курылка ўжо мацней.

Машвей пераступае з нагі на нагу, пачынае сачыць за Курылкам.

-- Нууу! -- у апошні раз крычыць Курылка.

Бедны Машвей робіць крок убок, чакае нападу свайго ворага, кладзе мел на дошку. А між тым, я добра ўпэўнен, што Машвей куды больш ведаў, чым падзяліць сорак пяць на трыв. Ён ведаў, колькі бацька атрымае ад сялян хлеба, калі за лета ад каровы кожны заплаціць па дзесяць фунтаў. Ён ведаў, колькі пудоў хлеба нь хопіць у іх да наступнай восені. Усё гэта ён сам вылічаў. А от цяпер ён ня можа падзяліць сорак пяць на трыв. Гэта дзўйным мне здавалася.

-- Дык ня можаш, ня ўмееш? -- спытаў Курылка. -- Гааа?

Ён падсунуўся да Машвея, узяў яго за вуха, падняў угору, пацягнуў убок і толькі, як відаць, хацеў ставіць на жарству, як да вакна школы паддялеў на шэрым вялікім канінейкі начальнік. Курылка зірнуў праз вакно.

-- Садзіся, балдаўня.

Але пакараныя Машвей у гэты дзень ня мінуў.

У клясу ўвайшоў «благачынны». Ён да нас прыязджаў адзін раз у месяц. Пачаўся ўрок па закону божаму.

Благачынны сядзеў ля стала, шырока расставіўшы ногі ў новых валёнках і галошах, і тоненыкім галаском, прыпіваючы, гаварыў:

-- ...Ну, Аўраам радзіў Ісаака, Ісаак радзіў Якава... а Якаў каго?

І благачынны выклікаў аднаго за другім вучняў. У клясе было ціха й нудна...

У гэты час на раму вакна села сініца. Яна махнула хвастом уніз, угору, крутнулася, щікнула й стукнула дзюбай па шыбе. Потым пачала чысьціць носік аб пер'е, растапырыўшы крылы. Я бачыў, як Мацьвей глядзеў на птушку і ўсіміхаўся. Як відаш, убачыў гэта й благачынны. Ён торкнуў на Мацьвея пальцам і сказаў:

-- Ну, ты! Як цябе зваць?

Мацьвей не пачую спачатку і не адрываў вачэй ад птушкі.

-- Ну, як цябе там? -- крыкнуў другі раз.

Мацьвей назваў сваё імя.

-- Мацьвей? Добра! От, ты добра слухаў, -- сказаў благачынны хітра. -- Скажы, каго радзіў Якаў?

Мацьвей падняўся з парты, маўчаў.

-- Ну, што-ж ты? Ты слухаў?

-- Слухаў, -- зманіў Мацьвей.

-- Ну, дык скажы: каго-ж, па-твойму, радзіў Якаў?

Мацьвей сказаў:

-- Якаў? Нікога. Якавіха хутка родзіць, а каго -- няведама.

Благачынны спачатку аж падскочыў; у Курылкі, здавалася, валасы сталі дубка.

-- Што?.. Што ты сказаў? -- запытаўся ён.

Мацьвей маўчаў як забіты. Благачынны злосна зірнуў на Курылку.

-- Што ён сказаў?

Той пацінуў плячмі, нібы й ня ведаў. Гэта вельмі раззлавала благачыннага. Ён закружыўся па клясе, як цецярук на таку, і крычаў:

-- Што ён казаў? Чаму вы вучыце іх?.. Вывы!.. Я вас!.. Што ён казаў? Якавіха? Якая Якавіха?

Я хачеў услужыць ім абодвым і без дазволу, не падняўшы рукі, хуценька ўстаў і сказаў:

-- Якавіха, гэта суседка наша. Бабы кажуць...

-- Дурак! -- крикнуў благачынны. -- Маўчаць! -- і зноў накінуўся на Курылку. -- Вось!.. Вось чаму вы іх вучыше!

Праз некалькі мінут благачынны сядзеў на крэсле. Я і Мацьвей стаялі ля яго на каленях: я, як навічок, на падлозе, а Мацьвей на жарстве. Доўгі надрасьнік папа зьвісаў да долу й слаўся перад намі. Коля тыркаў у нас пальцамі, паказваў фігуры. Ніна высоўвала язык. Нам было нудна й злосна...

Папоў я наагул баяўся чамусыці заўсёды. Бывала, у пост поп хадзіў па кілбасах. З кожнай хаты яму павінны былі даць ня менш чым колца кілбас. Прыйдзе поп да нас, а я -- на печ. А матка шэнча:

-- Ідзі, мае дзетачкі, пашалуй руку бацюшку.

Мяне кryўдзіла гэта. За што цалаваць яму руку? Чаму аддаваць яму кілбасы ў той час, як самі ядзім адну бульбу? І, разам з тым, узынкалі думкі такога парадку: чаму поп так апранаеша, ня стрыжэшца. Я пытаўся пра гэта ў маткі. Матка лаялася й казала:

-- Ён іншы, чым мы... Ён «сьвяты» чалавек...

Я адказваў:

-- Калі съвяты, дык навошта яму кілбасы?

-- Дурны ты нейкі, вось што. Шалёныя думкі табе ў голову лезуть.

Я змаўкаў і рашэнье задачы адкладваў.

І вось зараз я стаю на каленях. І так блізка ля мяне поп. І радзілася думка: а што, калі паглядзеь, як апранаеша ён? Калі так, як і ўсе, дык ён такі самы, як і мы.

У гэты час поп нешта запісваў у кнігу. Курылка корпаўся ў шафе. Вучні чыталі Евангельле. Я ціханька нагнуўся да вуха Мацьвея і сказаў яму сваю думку. Той зараз-жа бясшумна падсунуўся трохі бліжэй да благачыннага й пачаў паднімаць пальцамі падрасынік. Я -- у другім мейсцы. Спачатку паказалася валёнка, потым -- пад каленам чорныя суконныя штаны. Раптам я заўважыў, як Коля хіхікнуў. Благачынны крануўся, зірнуў на нас і адразу-ж ускочыў, як падпалены. Невядома, што падумаў ён у гэты час.

Усё зъмянілася ў клясе. Дзені замерлі. Настаўнік трymаў нас за вуши. Благачынны, як відань, ня ведаў, у чым справа. Ён думаў, што падрабілі яму нейкую іншую штуку. Ён кружыўся ваўчком па клясе, махаў рукамі -- парусам надзімаўся яго падрасынік.

-- Ах!.. ах... ах... -- ахкаў ён.

Твар перакрыўлены. Вочы блішчаць. Нос раздуты, дрыжыць, зрабіўся сінім. Мы прапалі! Нас білі пасыля, як ніколі. Коля строіў нам рожы.

Мацьвею абвясылі, што вучыцца ён ня можа. Мой учынак занеслы ў школьнную кнігу.

А як выйшлі ламоў, Мацьвея крыкнуў на Колю:

-- Абдзірала!

Ніна ў адказ:

-- Пастух!

Я за Мацьвея:

-- Хапунка!

-- Пастух!

Мы памянулі жывых і мёртвых. Потым узяліся за каменьне...

Твор

Вучыўся я лёгка і ніколі не сядзеў над кніжкамі доўга. Але затое ня раз маўчаў на ўроку. І не таму маўчаў, што ня ведаў яго. Не. Я быў настолькі нясмелым і забітыв, што, бывала, дрыжэў перад Курылкам. А вось ды ня тое, ды ня так, што тады будзе? Ну й дасьць...

Аднаго разу, неяк перад вольным днём, Курылка загадаў кожнаму вучню трэцій групы напісаць свой асабісты твор. Кожны павінен быў апісаць якое-небудзь здарэньне.

У той дзень я ішоў са школы ў задуменныі. Жартачкі -- напісаць твор. Увечары на камінку трашчэлі смольныя карчы. Бацька плёў лапіці. Маші прала кудзелю. Я сядзеў перад сышткам на ўслончыку. Часыцяком я падымаў галаву, глядзеў на палаючы агонь і занісваў свае думкі. Так радзіўся мой твор.

Назаўтра Курылка прыйшоў у школу кульгаючы.

Трэба сказаць, што Курылка любіў гуляць. Бывала, перад съятам пойдзе ён у мястэчка, дзе была воласьць, двукласная школа, і загуляе. Дзень няма, другі няма, на трэці -- прыходзіць зь сіняком пад вачамі, зь перабітай рукой, рассечанымі губамі ці яшчэ зь якой-небудзь адзнакай. У такія дні быў ён маўклівы й вельмі сярдзіты. Часыцяком без анікай віны ён тады забіваў вучня да страты прытомнасці.

Сёння Курылка быў такім самым. Пачаліся заняткі. Ён сядзеў ля свайго стала, паклаўшы нагу на нагу. Адна была ў боче, а другая ў галошы й тоўстай суконнай панчосе. Спачатку была арыфметыка, потым чытанка ў другой групе, потым гісторыя ў нашай групе і, усыльед за tym, Курылка пазяхнуў і патрабаваў сышткі па пісаныню. Мы падалі. Мусіць, у кожнага з нас, як і ў мяне, трапяціала ў гэты

момант пад лыжачкай. Я адчуваў, што твор напісаў я складна й добра, і яшчэ больш хваляваўся. Хутка Курылка пакліаў мяне. Я падышоў.

-- Ты пісаў? -- запытаў ён, гледзячы ў мой сшытак.

Я заўважыў у яго вачах нейкія нядобрыя агеньчыкі й ціха, заікаючыся, сказаў:

-- Яя...

Настаўнік зірнуў мне ў твар. Я схаваў вочы.

-- Адкуль ты пісаў?

-- Ніадкуль.

Я бачыў, як па твары Курылкі распаўзалася чырвань.

-- Ніадкуль?

Курылку, як відаць, мой адказ паказаўся абраяз. Яго вочы павіслі на мне. Рукі дрыжэлі. Кульгавая нага калыхалася, як калода. Як так? Колькі біў ён мяне за тое, каб я адказаў яму ўрок, біў за пісаныне, за няскладнасць пры пераказе прачытаных твораў, а тут... Сам пісаў? Хлусіцы! Так, відаць, думаў настаўнік. Сыпісаў аднекуль! Але адкуль сыпісаў, Курылка ня мог давесыці.

-- Хлусіш ты, ты хлусіш! Чуеш, сыпісаў? -- крыкнуў на ўсю школу.

Я маўчаў і стаяў перад ім, як на агні. Я ня ведаў, што сказаць. Усе думкі вылещелі ў мяне з галавы.

Курылка схапіў за вуха, моцна, як нажом, съціснуў пазногчымі. Я зморшчыўся, але не заплакаў. Я ведаў, што будзе горш. Курылка ірвануў вуха да сябе, сагнуў маю галаву.

-- Глядзі, як дрэнина перапісаў! Дзьве памылкі зрабіў на старонцы. Ну, гавары! Пень, пень! -- гавары.

Закруціў маё вуха, зноў нахіліў галаву й стукнуў ілбом у тое мейсца стала, дзе ляжаў мой сыштак.

-- Лапаць, лапаць! Сыпісаў, лапаць ты! Адкуль сыпісаў?..

Я зрабіў крок назад.

-- Дык ты так!

Курылка схапіў лінейку, стукнуў ёю аб стол. З-пад лінейкі ад удара, здавалася, пасыпаўся пыл. Аловак, што ляжаў на стале, падскочыў і бразнуў на падлогу. Вучні ўздрыгнуліся. Коля хіхікнуў. Я съязў зубы і яшчэ адступіў, адступіў інстынктыўна. Гэта, як відаць, яшчэ больш раззлавала Курылку.

-- Дык ты так!

Я спалохаўся й рашыў зманишь. Хай ня я напісаў, абы цэлым засташа.

І я ціха прашаптаў:

-- Я-я-я, пан настаунік, сыпісаў...

-- Ага, сыпісаў, лапаць! Адкуль сыпісаў?..

Я папаўся. Адкуль сыпісаў? Сэрца, я чуў, разрывалася. Слёзы душылі мяне. Адкуль я сыпісаў? Хто паможа сказаць, адкуль-бы я мог сыпіваць? Што рабішь? У вачах палямнела. У галаве зрабілася пуста. Толькі руکі Курылкі, яго твар, яго чырвоныя, недаслаўшыя вочы я бачу да падрабязнасыі.

-- З кніжкі сыпісаў, пан настаунік! З кніжкі.

-- З кніжкі!? Зь якой кніжкі?!. -- чую я, бышам скрэзь сон. -- З кніжкі! Ах ты, падлюка!.. Ах ты!..

Курылка стукнуў лінейкай па маёй галаве. У вушох зазвінела, палямнела ў вачох. Я захістаўся. Курылка ірвануў мяне да сябе, тармасіў мае вушы, але я ўжо нічога ня чуў.

-- Усё роўна! -- мільганула адзіная думка. -- Хай б'е.

Ногі аслабелі, гнуліся ў каленках. Курылка кричаў:

-- Ах ты!.. ах вы... съвіні, съвіні! У съвінушнік вас, а ня вучыш...

Праз гадзіну я йшоў дамоў. Вуши гарэлі. Было нудна й сорамна -- неяк сорамна самому за сябе. Маньвей сустрэў мяне ля сваёй хаты.

-- Прыходзь увечары, будзем пускаць ваўчка.

Маньвей выняў з кішэні й паказаў мне гэтую цапку.

-- Сам зрабіў?

-- Сам!

Я зядзівіўся і згадзіўся прыйсці.

Ішка вярнуў мне жыщиё

Назаўтра ўставаць не хацелася. Ламала ўсё цела. Я сядзеў на зачынку й памалу абкручваў ногі, абуваўся ў лапі. Матка пякля бульбу на сънеданыне, бацька зьбіраўся ў лес.

-- Ты што -- так позна? -- спытаўся бацька.

-- Пасъплю! -- адказаў я.

Я ўзяў некалькі бульбін у кішэню й выйшаў.

Быў нейкі чорны пахмурны дзень. У стрэхах съвістаў і выў венер. Слупы сънежнага пылу курэлі па вуліцы. Нейдзе выў галодны сабака.

Хадзіць у школу мне зараз здавалася нейкім нудным заняткам. Перад вачыма паўставалі малюнкі ўчарашияга, і ў тумане гэтых малюнкаў выплываў і мільгаў чырвоны твар п'яножкі Курылкі.

Вось і школа. Адчыніўшы чутачку дзвіверы, я заглянуў у дзірачку й прыслухаўся. Заняткі йшлі. Вучні сядзелі, як мёртвия цені, над партамі. Перад імі кавыляў храмы

Курылка. Я зноў прычыніў дзвёры і ўспомніў слова Мацьвея, зъ якім я ўчора правёў вечар.

-- Не хадзі больш у школу.

-- Башька будзе бішь, -- адказаў я.

-- Эт, башька... Мой дык -- ані! Каб ты не хадзіў, мы-б насеклі дроў, завезьлі-б у мястэчка й прадалі-б.

-- Не! Я ня буду хадзіць у школу, -- рашыў я.

І страх, учара什ні страх, зноў усяліўся ў маё цела, скаваў мне мазгі, затуманіў съядомасыць. Мне здавалася, як толькі пераступлю парог, Курылка зноў накінеша на мяне, пачне бішь і крычаць.

Але, разам з гэтым, ульнікла пытаньне: а куды-ж мне ісьці? Вярнуща дамоў? Немагчыма! Расказашь шчыра бацьку - - той наўрад ці пашкадуе. Пайсьці да Мацьвея? Усё роўна ўведаюшь. Куды-ж мне дзешча?

Я выйшаў са школы, прытуліўся да сыцяны й доўга стаяў у задуменыні, паглядаючи ў чорную далячынъ... Вечер сварыўся пад страхой, нейдзе ляпаў адарванымі дошкамі.

Раптам у школе затрашчэў званок. Гэта на перапынак. Я скочыў зь мейсна й набег сыцежкай па сынезе да кузні.

Кузня была на замку. Я сеў на мялінне, прытуліўшыся плячамі да сыцяны. Доўга й бяз мэты я ўглядываўся ў цёмны небасхіл. Потым выняў з торбы кніжку, паклаў яе на калені й пачаў чытаць. Па сінежнай корцы сыцелеща пыл. У небе плынуць чорныя воблакі. Вечер шчыпле за рукі, за твар, кідае сынегам у очы.

Мне стала холадна. Я паставіў каўнер сывіткі. Але вечер, здавалася, заходзіў з другога боку, забіраўся пад сывітку, пад сарочку, як іголкамі, калоў маё цела.

Я далей залазіў у сьвітку й плакаў. Усьлед за тым мне захацелася спаць. Па целе пабегла нейкая млявасыць. Стала цёпла. Сыпучы сънег мітусіща перад вачмі, віхрам падымаеша ўгору, сіпіць, паўзе ўсё бліжай і бліжай да мяне, закрываючы ногі. Але мне ня хочаща крануща. І скроль сон я бачу, як у віхры разам са сънегам кружыща Курылка, ён танцуе, усыміхаеша, ківае пальцам, пагражает. Але я не баюся. Мне прыемна.

-- Ты пісаў! Ты пісаў! -- сіпіць настаўнік, як сънег. -- Ты адкуль сыпісаў?

-- Я ня сыпісаў. Ня сыпісаў я! -- крычу. -- Сам шмат думаў. Сам шмат працаваў. Рад быў... Быў рад, што напісаў...

І яшчэ горш заліваюся съязмі. Яны, съветлыя і цёплыя, коцяцца па твары, пападаюць у рот. Я не страсаю іх. Мне прыемна, салодкая млявасыць разылілася ў целе. А на сэрцы радасыць і спакой.

Раптам я бачу, Курылка спыніўся. Віхры сънегу завылі калі ног. А Курылка ўсё бліжай і бліжай плыве да мяне.

-- Хадзэм! Хадзэм у школу! Ты добра вучыўся...
Старанны...

Мне прыемна ад гэтага, я больш плачу й крычу...

-- Не пайду! Не пайду... я-я-я... сам напісаў...

Мне хочаща адпомсыціць настаўніку...

Прачнуўся я ўжо дома. Ля мяне стаяў каваль Іцка і матка. Твар гарэў агнём. Балюча стукала ў віскох. Ногі й рукі закручаны ў анучы. Яны тоўстыя, як бярозавыя калоды, і баліць. Матка кажа:

-- А мае дзетачкі! Што гэта такое з табой?

-- Не чапайце яго! -- кажа Іцка. -- Не чапайце! Зымёрз трохі... Хлопец зымёрз... Хай пасыпіць.

Назаўтра ў мяне гарэла ўсё цела. Ламала рукі й ногі. Галава, здавалася, была наліта волавам, нацягнута абручамі. Матка давала нешта цёплае піць. Яно было горкае й жоўтае. Бацька злаваў і лаяўся.

-- Каўзель! Каўзель усё гэта! I-i-ix! Лапцей не набраща.

Я рашыў маўчаць да канца.

Увечары зноў прыйшоў Іцка.

-- Ну, як малы? -- спытаў у бацькі.

Умяшалася матка.

-- От, дзякаваць добраму чалавеку. Прынёс хлопца на руках, выратаваў. А мой ты Ішачка! А мае вы дзетачкі!

Далей Іцка расказваў:

-- Іду гэта ў кузню, бачу: сядзішь хлопец, кніжку чытае. Думаю: што-б гэта значыла? Падыходжу. «Ты што?» -- кажу. Маўчыщ і не шавяльнуўся. «Што такое?» Падыходжу бліжэй, рукі на кніжцы й белыя нейкія, нібы косткі; на твары -- ручачкамі замерзылі сылёзы. Тармаснуў -- рукі аж зывіняцы! А сэрса, чую, яшчэ трапечаша. Тармаснуў другі раз. «Не пайду. Не пайду. Я пісаў...» -- крычышь. Ды так неразборчыва, нібы праз сылёзы, што я сам ледзь не заплакаў. «Э-э-э! Справа кепская!» Я за яго -- ды праз агароды, нацянькі. Бягу й баюся: хация-б хутчэй! А тут ужо матка, вось яно як...

Іцка падумаў і дадаў:

-- Кепскі пан настаўнік. Ах, які кепскі...

Бацька замаргаў вачыма.

Я хварэў аж да вясны.

Чорныя крумкачы

Курылка ўвесь час рыхтаваўся паступаць вучыша далей. Увесну ён паехаў у Вільню. У вёсны казалі: «Пайшоў наш настаўнік у афішэры». На самай-ж справе, як потым казала настаўніца, ён паступіў у юнкеры.

Настаўніца прыехала позна. Гэта была маладая, але ўжо худаватая, нібы пажылая, жанчына.

З першага-ж дня яна загадала называць яе ня йначай, як Вера Аляксандраўна. Апрача таго, вывела з школы жарству, як метад выхаваныня, і менш білася лінейкай. Усё-ж білася.

Праўда, каб баяліся й добра вучыліся, яна праз дзень пасылала Колю, сына млынара, на балота па розгі. Пучок гнуткіх лазовых пруцікаў заўсёды ляжаў у яе на стале.

Але ўсё-ж было вальней, чым пры Курылцы. Што датычыць да пруцікаў, дык мы іх, як выходзіла настаўніца з клясы, хавалі ці проста кідалі ў печ. Усё-ж вучыліся лепш, чым раней, і некалькі вучняў, у тым ліку і я, у гэтым годзе рыхтаваліся да экзаменаў.

Апрача заняткаў з дзеньмі, Вера Аляксандраўна імкнулася наладзіць нейкую працу і з дарослымі, з бацькамі вучняў.

Аднаго разу, неяк увечары, яна сабрала ў школу нас і бацькоў і чытала нейкую кніжку, здаенча, «Vehera na xutore bliz Dikan;ki» Гогаля.

Мужчыны, мусіць, не разумелі і дрэнна слухалі. Настаўніца сказала:

-- Вось вы ня слухаецце, а жывеце, як съвінні. Вучыщеся жыць. Жыць трэба лепш!

Бацькі крануліся. Пасыпаліся пытаныні. Школа загула.

-- Як лепш жыць?

-- Навучы!

-- Гаворка!..

Адзін навет сказаў:

-- Лепш жыць?! Зямля наша ў пана. Скажы нам, парай,
як зямлю атабраць?

Настаўніца спалохалася. І «ход» разагнала.

Як відаць, пра гэта здарэнне пранюхаў поп. У хуткасцы ён прыехаў у школу. Пакуль поп злазіў з вазка і йшоў, Вера Аляксандраўна мітусілася ў класе.

Поп пачаў экзаменаваць нас па гісторыі. У нашай трэцяй групе спытаў:

-- Ад чаго на Русі была «смута»?

Усе маўчалі. Кожны баяўся сказаць, каб не памыліша. Я задумадаўся.

Мой дзед часта рассказваў нам, дзесям, як цяжка жылося пры прыгоне. Рассказ дзеда мяне хваляваў. Я ўяўляў малюнкі бунту сялян супроты памешчыкаў і пытаўся ў дзеда:

-- А што рабіў цар?

-- Цар? Што цару! Ён сам быў памешчык.

-- Дык народ быў супроты цара?

-- От, які ты! -- дзівіўся дзед. -- Табе ня трэба гэтага ведаць.

Дзед змаўкаў, але расказы яго заставаліся ў памяці. Я рабіў вывад, што памешчыкі душылі сялян, а цар дапамагаў памешчыкам, і народ быў супроты цара. Зараз я ўспомніў пра гэта і зблытаў з тым, што чую у школе аб «смутным часе». Мяне нібы хто падбухторваў падняць руку.

-- Ну! -- сказаў поп.

-- Ад таго, што народ не хашеў цара...

Поп зморшчыўся, бліснуў чорнымі вачымі на Веру Аляксандраўну й моўкі паехаў. Вера Аляксандраўна плакала. Я дагадаўся, што віной гэтаму мой адказ. Мне было шкода настаўніцы.

Настаўніцу выклікалі ў мястэчка праз два дні, і больш яна не вярталася. А праз некалькі дней ад нечага рабіць я ляжаў на печы з кніжкай. Рантам у хату ўвайшоў ураднік. Бацька падняўся настурач.

-- Цябе патрабуюць у мястэчка! -- сказаў ураднік.

-- Мяне?! -- зыдзіўся бацька.

-- Ну, а каго-ж?

Ураднік зірнуў на печ, падміргнуў неяк хітра мне. У мянене забілася сэрца. Мне было ў страшна, і нейкая злосць, якую я ня мог перамагчы, брала за сэрца. Бацька апранаў новы кожух.

-- Завошта? -- спытала матка.

Ураднік маўчаў, надзымуўшы чорныя вялікія вусы.

Матка пачала плакаць. Як толькі бацька апрануўся ў дрыжачымі рукамі пачаў адразаць кавалак хлеба, матка заплакала ўголас.

-- Куды?.. За што?..

За ёй заплакалі дзеці. Сэрца маё ня вытрымала. Я задыхаўся ў ня мог стрымаць сябе. Схапіўшы качалку, я босы саскочыў з печкі і з плачам і грозным крыкам кінуўся на ўрадніка. Той адштурхнуў мяне нагой, крыкнуў:

-- Шчанё!

Потым узяўся за нагайку. Але бацька ўвесь пачарнеў, суха ў коратка папярэлзіў:

-- Не чапаць!

У хату ўвайшоў дзед. Дзед мой быў вельмі высокі і здаровы. Ураднік схаваў нагайку.

Калі выйшлі на двор, ураднік убачыў, што ў каня перарэзаны лейцы.

-- Хто нарабіў? Га! Хто? -- пытаўся ён гучна.

Бацька паціскаў плячамі. Лейцы звязалі й падехалі. Пасьля гэтага ў хаце было так нудна, нібы на лаўцы ляжаў нябожчык.

-- Сабакі! Крумкачы! Як чорныя крумкачы, носящи... -- кричаў бацька ўвечары, калі вярнуўся зь мястэчка й нешта пачаў гаварыць матцы. Я хацеў падслушашь, але бацька грона тунтуў нагой і адагнаў. Яшчэ некалькі разоў бацьку патрабавалі ў мястэчка.

А Мацьвей пасля мне прызнаўся, што лейцы перарэзаў ён тады, калі ўраднік быў у нас у хаце.

-- Навошта? -- спытаў я.

-- А так.

Пасьля гэтага мы зноў ня вучыліся тыдні трывати. Колю й Ніну тады-ж аддалі вучыцца ў горад. Куды ім з намі! Потым, якраз к новаму году, зноў прыслалі настаўніцу.

Хто ня ведае літары яць...

Зноў пачаліся заняткі. Да экзамену новая настаўніца рыхтавала нас траіх, больш паспяваючых: мяне, Нічыпара й сірату Алёшу.

Уся ўвага была адведзена нам. Мы даганялі прапушчанае за тры тыдні. У школе мы займаліся цэлы дзень. Потым заняткі канчаліся, вучні ішлі дахаты, а мы зноў прыходзілі ўвечары.

Мы рашалі задачы, пісалі пад дыктоўку, займаліся гісторыяй, малаивалі.

Настаўніца дамагалася, каб у нашым пісаныні ня было ні адной памылкі. Але гэта ніяк не ўдавалася. Літара яць заразала нас. Тады настаўніца садзіла нас у кружок каля лімпі і загадвала вучыць усе так званыя карэйныя словаў напамяць. Мы хорам паўтаралі: «звёзды, сёдлы, гнёзды»... А пісалі іх праз яць: «звёзды, сёдлы, гнేзды». Нам здавалася гэта дзікім.

Была блытаніна й з напісанынем літары «ы» пасля «р». Гэты склад у некаторых словаах выгаварваўся цвёрда, а пісаць трэба яго мякка, праз «і». Мы ніяк не моглі запомніць гэтага правіла, і настаўніца таксама загадвала вывучаць напамяць словаў: пры... вры... жры...

Я яшчэ не паправіўся, як сълед, ад хвароб і з набліжэннем экзамену слабеў і слабеў. Урэшце зусім страціў сілы. Бывала, вучні гуляюць на перапынку, а я з клясы зусім ня вылажу. Думкі аб «яць» ня выходзілі з галавы. Гэта літара, здавалася, усюды са мной. Яна точыць маё сэрца і, як балічка, раз'ядзе цела, кручкамі разрывае мазгі.

Перад самай вясной я зусім захварэў. Часта ў клясе страшэнна кружылася галава. З вачэй сыналіся іскры, і плылі кругі: зеленаватыя, сінія, агнявыя. Я зрабіўся маўклівым. На ўроках часцяком ня мог адказаць таго, што добра ведаў.

Была пераменка. Дзеці з крыкам, як галкі, насліліся па двары, а я схіліў галаву на парту й сядзеў нярухома. Падышла настаўніца.

-- А ты чаго ня гуляеш?

Я ўзыяў галаву і, мусіць, дзіка глянуў на настаўніцу.
Празь мінуту яна паклікала вучняў і загадала:

-- Вышыгніце яго ды добра адкамяще!

Вучні падхапілі мяне і, як мурашкі трутня, пацягнулі на двор. Я не спрачаўся.

-- Растармасіце яго! Дайце! Дайце!

Дзеші рады.

Яны камечашь сънежкі, б'юць імі мяне. Я ляжу на сънезе й плачу. Сам ня ведаю, чаго плачу.

Пасьля гэтага я некалькі дзён зноў не хадзіў у школу. Але й тут не пакідала літара «янь». Яна стаяла перад вачымі, нібы крывілася, усміхалася, пагражала мне сваімі рожкамі...

Як-бы ўцячы

Вось і вясна на дварэ. Буслы ў чырвоных ботах мераюць поле. На загонах цягнуща худыя коні. Рыпіць саха.

-- Но-о-о! Каб цябе! -- чующа крыкі на палосах.

Нас началі адрыванць ад заняткаў усё часьцей і часьцей. Настаўніца злавала. Урэшце Алёша зусім кінуў вучыщца. Я зайдросьціў яму.

Заўтра экзамен. На дварэ мажуць колы павозкі. Бегае настаўніца то да нас, то ў школу. Дзед мой, які павязе нас на экзамен, накладае ў торбу харчы. Матка дала мне чыстую адзежу. А як-жа? Ого! Хлапец едзе на экзамен, да чужых людзей, за трышаць вёрст ад свае вёскі, -- трэба-ж хлопца прыбраць!

Вось мы й выехалі. Бацька нешта шапнуў дзеду й грозна памярэдзіў мяне:

-- Глядзі-ж! А то... шкуру зьдзяру.

У Выдрычу, дзе павінен адбыцца экзамен, мы прыехалі рана. Пастух выганяў у поле кароў. Ля кожнай хаты ён спыняўся, падымаў трубу ўгару й трубіў. Труба аблівалася ўзыходзячым сонцам і ярка блішчэла.

-- Хутка экзамен, -- падумаў я. -- Як-бы так уцячы?!

Мы заехалі ў маленькі дворык. Усю ноч ліў дождж. Мы былі мокрыя. Старая бабулька, гаспадыня тae хаты, мне й Нічыпару сказала:

-- Лезьце на печ, пасыпце! Яшчэ рана!

Мы палезылі. Дзед мой павёў пасьвінь коні. Настаўніца некуды зынікла. Я быў змораны й хутка заснуў.

У дарозе настаўніца нам рассказала, хто будзе на экзамене, як будуць пытацца і як трэба адказваць. Я ўжо ведаў, што ў камісіі будуць напы, земскі начальнік, прыстай і яшчэ нейкія страшныя людзі. Ужо тады я прыдумваў прычыну для ўцёкаў.

Пасьля сну ў галаве пасьвятлела. Я надумаў такі плян: прабадзяцца дзе-небудзь гадзіны тры, нібы незнарок, нібы заблудзіўшыся, з такім разылікам, каб прыйсці ўжо ў канцы экзамену. Такім чынам я спадзіваўся выратаваць сваю шкуру і ад бацькі.

Я нікому нічога не сказаў, выйшаў на двор, пералез цераз плот, улез на нейкі нізенькі хлеўчык і азірнуўся навокал. Лес быў далёка. Але тут-же, за вёскай, сярэбранай істужкай круцілася па залітым сонцам зялёным лузе рачушка. Дзе-нідзе, схіліўшы галовы, над ёй стаялі вербы. Я рашыў схавацца пад гэтymі дрэвамі.

Я сядзеў пад вярбой і глядзеў на свой цень у люстэрку вады. Па твары каціліся краплі сълёз. Яны пададлі ў рот, мачылі вочы, і мне неяк рабілася прыемна. Тут-же, на лузе,

пасьвіліся коні. Барабанілі званкі ля іх шыяў. Між імі хадзіў спутаны наш белагрывы й Нічыпараў гняды.

-- От, я сяду на каня й паеду дамоў, -- падумаў я.

Раптам на вуліцы пачуўся крык. Усьлед за tym на луг выбег Нічыпар, за ім -- дзед, за дзедам, як качка, на высокіх абцасах кавыляла, спатыкаючыся, настаўніца. Я дагадаўся, што шукаюць мяне. Дзе мне дзеща? Уцячы! Ужо позна. Убачаць. Сядзесь на мейсы? Значышь, выдашь намер. А дзед скажа потым бацьку. А бацька?.. Ой, і бацька! Я рашыў выдаць свае сховы, нагнуўся над рэчкай і стаў мышца. Крышталёвая вада змыла сълёзы з твару. Мяне ўбачылі!

-- Што ты робіш тут?

-- Чаго ты ўцёк?

-- Дзе ты быў?

Усе пыталіся разам. Я сказаў:

-- Прыйшоў памыщца.

Дзед зірнуў мяне ў твар, але нічога ня ўбачыў. Уцячы не ўдалося.

Экзамен

Мы ішлі ў школу. Сонца схавалася за невялікае воблачка, і на зямлю лёг цень. У мяне балюча сыцінула грудзі. Цымнела ў ваччу. Настаўніца, як відаць, угадала мой настрой. Яна сказала:

-- Ты ня бойся! Яны ня ўкусяць цябе.

Я падумаў: «Укусяць, гэта нічога...»

А яна навучала:

-- Ты ўсё ведаеш. Кажы, што будуць пытаща, вось і ўсё...

Гэтые слова яшчэ горш палохалі мяне.

Мы падняліся па ўсходцах на ганак. У калідоры настаўніца спынілася, прапусыціла ўперад Нічышара, а мяне затрымала. Яна ўзяла аднекуль з кутка бельы кубачак і працягнула мне.

-- На, выпі! Гэта нічога, салодка.

Я спачатку адмаўляўся, потым выпіў. Настаўніца ўсьміхнулася. Адразу-ж мне стала нібы весялей. Нешта цёплае і прыемнае цякло па жылах, бадзёрыла сэрца, стукала ў скроні. Стала горача ўнутры.

-- Ну, а зараз ідзі, -- сказала настаўніца. -- Толькі не забудзся, як толькі ўвойдзеш, направа пакланіца старэйшаму папу зь вялікім крыжам на грудзёх. Я ўвайшоў і адразу ўбачыў папа з крыжам. Я бухнуўся яму ў ногі. Поп не звяртаў на мяне анікай увагі. А настаўніца не сказала: доўга ляжаць перад папом ці зараз-жа падняцца. І я ляжаў. Настаўніца ўвайшла ўсыльед за мной і кранула мяне нагой. Я падняўся. Настаўніца ўказала мне мейсца ля Нічышара. Потым я даведаўся, што той, каму я кланяўся, -- вялікі папоўскі начальнік, і застаўся вельмі давольным майстрам увагай да яго.

У клясе было каля дванаццаці вучняў з розных царкоўна-прыходскіх школ нашай акругі. За столом, пакрытым зялённым сукном, сядзелі члены камісіі. Той стары, якому я кланяўся, быў пасярод. Абапал яго два папы, маладзейшыя й па ўзросце і, як відаць, па чыну. Каля іх, з аднаго боку, у чорным касцюме, зь вялікім рыжымі вусамі, якія штомінуты шавяліліся ў бакі, як у сома, сядзеў земскі

начальнік. З другога -- прыстаў у залатым пенснэ, з пагонамі, зь вялікім шнурам праз грудзі і з шабляй. Ён часта перакладаў нагу на нагу. Зывінелі шпоры. Каля яго з чорнымі, страшэнна надзымутымі вусамі, аблакашіўшыся на стол, сядзеў ураднік. Усе здаваліся страшней адзін другога.

Пачаліся экзамены. Спачатку былі закрытыя задачы. Нягледзячы на тое, што ад нечага выпітага ў мяне ўсё больш і больш шумела ў галаве, з задачай я спраўіўся амаль першым, але вось усьлед за задачай той старэйши, якому я кланяўся, паклікаў нашу настаўніцу. Я ўвесі аж загарэўся. Мусіць, памылку ў задачы ўляпіў?! Што гэта будзе? Але, бачу, настаўніца ўсыміхнулася. Поп узяў да сябе паперку, на якой, паслья я ўбачыў, стаялі ўсе прозвішчы вучняў. Потым паклікаў мяне.

-- Пратаў! -- пранеслася думка ў мазгох.

І, разам з гэтым, сэрца ірвунулася, здалося, у бакі. Галава павяла ўправа. Ногі нібы раскірэчыліся, не хашелі ісці. Я абапёрся аб парту, выйшаў на клас, стаў перад камісіяй. Я адчуваў, як дрыжэлі мае павекі.

Старэйши запытаў яшчэ раз прозвішча, імя, імя па бацьку, колькі год і пачаў экзаменаваць. Я адказваў. Ён прасіў гаварыць мацней. Што ён пытаўся, ні тады, ні цяпер я сказаць не магу. Пытаныне пацадала ў адно вуха, я адказваў, і яно ляцела далей, праз другое. І як я адказваў, таксама ня памятаю. Больш за ўсё мне запомніўся твар старога, таго, што пытаўся. І цяпер я помню яго намазаныя нейкай тлустасцю бліскучыя чорныя валасы, рабаватыя тоўстыя шчокі, чорныя бровы й вочы, вялікі, пасінелы на кончыку нос.

Чым больш стаяў я перад камісіяй, чым больш пыталіся ў мяне, тым больш і больш разьбірала выпітае. Тым мацней і машней кружылася ў мяне галава.

Урэшце падлога, здавалася, кранулася ў мяне пад нагамі, усё загушкалася, закружылася навакол. Стары і ўся камісія перавярнуліся ўверх нагамі й паплылі ў нейкім тумане. Твары іх распльываліся, толькі вочы сачылі за мной. Потым усё зъмяшалася, здавалася, загуло й паляцела ў нейкую прорву. Я хацеў крыкнуч, але да вушэй, нібы аднекуль здалёку, данеслася:

-- Хопінь!

Пакашліся сылёзы. Я выскачыў на двор. У галаве стаяў нейкі чад. Мяне ірвала. Балеў жывот. Гарэла ў грудзёх, у роце была кісла і сылізка. Але хутка мяне ўзяў у свае абдымкі сон.

Ні мы, ні настаўніца ня ведалі, вытрымаў я экзамен ці не.

Башка нейк сказаў:

-- Што-ж, наймайся ганянь у поле жывёлу!

Мы з Мацвеем наняліся пастухамі.